

hs

HISTORIČNI SEMINAR
2011

9

Historični seminar 9

Uredili
Katarina Šter
Mojca Žagar Karer



Ljubljana 2011

HISTORIČNI SEMINAR 9

Uredniški odbor Katarina Keber, Katarina Šter, Luka Vidmar,
Mojca Žagar Karer

Znanstvena monografija je recenzirana.

Uredili Katarina Šter in Mojca Žagar Karer

Jezikovni pregled

slovenskih delov besedila Katarina Šter, Mojca Žagar Karer

Prevod in jezikovni pregled

angleških delov besedila DEKS, d. o. o.

Oblikovanje in prelom Brane Vidmar

Oblikovalska zasnova Milojka Žalik Huzjan

Založil Založba ZRC, ZRC SAZU

Za založnika Oto Luthar

Glavni urednik Vojislav Likar

Monografija je v elektronski obliki dostopna na
<http://hs.zrc-sazu.si/eknjiga/HS9.pdf>

ISBN elektronske izdaje: 978-961-254-300-6

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

930.85(082.034.2)

930.1(082.034.2)

HISTORIČNI seminar 9 [Elektronski vir] / uredili Katarina Šter, Mojca Žagar
Karer. - El. knjiga. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011

ISBN 978-961-254-300-6 (pdf)

<https://doi.org/10.3986/9789612543006>

1. Šter, Katarina

257735424



© 2011, Založba ZRC, ZRC SAZU

Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic (copyrighta).

Kazalo

Uvodnik	5
Introduction	7
Dejan Zdravec: <i>Plemstvo v župnijskih matičnih knjigah na območju med Savo, Sotlo in Savinjo do leta 1770</i>	9
Mojca Horvat: <i>Klara Kukovec (1883–1979), prva zdravnica v Trstu in Mariboru</i>	31
Daša Koprivec: <i>Podoba aleksandrinke dovilje</i>	55
Gašper Cerkovnik: <i>Produkcija in vpliv lesoreznic knjižnih ilustracij iz kroga Albrechta Dürerja</i>	75
Katarina Šter: <i>Gregorijanski koral in njegova izvedba: zapis in zven responsorija Egredietur virga v srednjeveških žičkih antifonarjih</i>	93
Alexis Bennett: <i>The Ghost of Early Music in Walton's Hamlet</i>	131
Miha Seručnik: <i>Accessovne podatkovne zbirke kot zgodovinarjevo orodje</i>	147

Uvodnik

Obrazi zgodovine

Deveta knjiga Historičnega seminarja se po navdih vrača k védi, iz kate-re se je porodila že prva ideja o ciklu predavanj. Morda se Historični seminar v tej monografiji še bolj kot v njenih predhodnicah kaže kot kraj, kjer se rojevajo in pretresajo nove ideje o zgodovini v njenih najrazličnejših podobah. Nova dognanja in interpretacije s tem nikakor ne izgubljajo aktualnosti ne za slovenskega ne za tujega bralca, ki si tudi preko njihovega spoznavanja ustvarja svojo lastno podobo. Tako rekoč svoj obraz. Tako kot različne obraze zgodovine prikazujejo po vsebini in metodologiji različne razprave, ki interdisciplinarno povezujejo med seboj različne vede. Po drugi strani pa se za njimi vedno skriva želja vedeti, kaj je bilo, spoznati pravi obraz stvari.

Historični seminar 9 prinaša izbor za monografijo predelanih, razširjenih in z znanstvenim aparatom opremljenih razprav, ki so bile v prvotni obliki predstavljene kot predavanja v ciklu Historičnega seminarja v letih 2009 in 2010. Zgodovini je posvečena razprava Dejana Zadravca, ki obravnava do sedaj manj raziskane omembe plemstva v župnijskih matičnih knjigah na območju med Savo, Sotlo in Savinjo do leta 1770. Med zgodovinske in obenem biografske študije bi lahko uvrstili tudi članek Mojce Horvat. V njem spoznavamo dolgo in pestro življenje prve mariborske zdravnice Klare Kukovec, ene prvih študentk medicine na švicarskih univerzah. Približno v istem času, ko je Klara Kukovec že delovala kot zdravnica, so druge ženske z našega ozemlja odhajale, da bi preživele svoje družine in jim finančno pomagale. S fenomenom aleksandrink, torej primorskih žensk, ki so odhajale na delo v Egipt, zlasti s podobo aleksandrinke kot dojilje, se ukvarja razprava Daše Koprivec, ki je vsaj toliko kot zgodovinska tudi etnološka študija.

Samo pogled zgodovinarjev ne more dati pogleda na celotno podobo zgodovine; obraze slednje preučujejo tudi druge razprave, od katerih se v pričujočem *Historičnem seminarju 9* kar tri ukvarjajo z umetniškimi temami. V članku o knjižnih lesorezih Dürerja in njegovega kroga umetnostni zgodovinar Gašper Cerkovnik tako ugotavlja, da so bili posamezni listi z lesorezi za umetnostnozgodovinsko dogajanje prav tako pomembni kot v knjigah

objavljene lesorezne ilustracije. Zgodovina pa je svoj obraz kazala tudi drugače in v drugih umetnostih. Katarina Šter v svoji razpravi na podlagi srednjeveških glasbenih zapisov obravnava petje menihov v kartuziji Žiče; ista glasba po kartuzijanskih cerkvah odmeva še danes. Prav tako pa je še danes aktualna glasba, brez katere bi bil film nekaj povsem drugega: filmska glasba. Alexis Bennett v svoji razpravi na primeru Waltonove partiture za film *Hamlet* piše o povezavi filmske glasbe s pojavom obujanja stare glasbe ter o vplivu sodobnih glasbenih tokov na ustvarjanje filmskih skladateljev. Obrazi zgodovine torej, ki nosijo različne poteze in se ozirajo na vse strani. Kako jih ujeti in razložiti tudi z nam bolj znanimi in v našem času bolj uporabljanimi postopki, na izbranem primeru opisuje razprava Miha Seručnika o uporabi Accessovih podatkovnih zbirk pri obdelavi gradiva za zgodovinopisje.

Zgodovina nas torej obkroža na vsakem koraku, kaže nam različne obraze. Ne zato, da bi nas omejevala, temveč da bi se iz nje učili. Zato Histroični seminar še vedno seje. In še vedno šteje.

Katarina Šter in Mojca Žagar Karer

Introduction

Faces of History

In seeking its inspiration, this ninth volume of the *Historical Seminar* series returns to the field of study that engendered the very first idea for this lecture cycle. Perhaps better than any previous volume, this volume presents *Historical Seminar* as a place where new ideas about history arise and are examined in their most diverse forms. In this process, new events and interpretations by no means lose their topicality for readers in Slovenia or abroad because by discovering them they create their own image – that is to say, their own face, just as various papers that connect different fields of knowledge in an interdisciplinary manner present various faces of history through their content and methodology. On the other hand, behind these always hides the desire to know what once was, and to recognize the true face of matters.

Historical Seminar 9 offers a selection of papers first presented as talks in the *Historical Seminar* lecture series in 2009 and 2010 – now revised, expanded, and with full citations and bibliographies. Dejan Zadavec's contribution is dedicated to history, treating previously less-studied references to nobility in parish records in the area between the Sava, Sotla, and Savinja rivers until 1770. Mojca Horvat's article can be classified as a historical and biographical study at the same time. It addresses the long and colorful life of the first female physician in Maribor, Klara Kukovec, who was one of the first female medical students to study at a Swiss university. At approximately the same time when Klara Kukovec was already working as a physician, other women from Slovenia were departing so that their families could make a living and to financially assist them. In what is at least as much a historical study as an ethnological one, Daša Koprivec examines the phenomenon of the Alexandrian women – that is, women from the Littoral that left to work in Egypt—especially the image of the Alexandrian women as wet nurses.

The view of historians alone cannot offer a view of the entire image of history; the faces of history are also studied by other articles, of which three in *Historical Seminar 9* deal with artistic topics. Art historian Gašper Cerkovnik's article on woodcut book illustrations by Dürer and his circle

determines that individual sheets of woodcuts were just as important for events in art history as books of published woodcut illustrations. History also showed its faces differently in other arts. Katarina Šter's article uses medieval musical notation to discuss the singing of monks at the Žiže Charterhouse; the same music can be heard in Carthusian churches today. Moreover, there is still a musical genre today without which movies would be completely different: film music. Alexis Bennett's article uses William Walton's musical score for the film *Hamlet* to describe the connection between film music and the revival of old music, and the influence of modern musical currents on the works of film composers. The faces of history therefore have various features and look in all directions. Miha Seručnik's contribution describes how to capture and explain these in a manner that is better known to us and using procedures more commonly used in our time, using the selected example of Access databases to process material for historiography.

History therefore encircles us at every step and reveals various faces to us—not in order to limit us, but so that we can learn from it. The *Historical Seminar* therefore continues to meet, and it continues to matter.

Katarina Šter and Mojca Žagar Karer

Plemstvo v župnijskih matičnih knjigah na območju med Savo, Sotlo in Savinjo do leta 1770

DEJAN ZADRAVEC*

IZVLEČEK

Prispevek obravnava omembe plemstva v nekaterih spodnještajerskih župnijskih matičnih knjigah do leta 1770. Za razliko od drugih notranjeavstrijskih dežel in mest za Spodnjo Štajersko tovrstno delo še ne obstaja. Natančen pregled omenjenih matic razkriva preko 1300 vpisov plemstva, 150 različnih plemiških priimkov in okoli 560 posameznikov. Mnogi plemiči so na tem območju živeli, druge so semkaj pripeljale različne uradniške službe, cerkvene funkcije, vojaške obveznosti ali pa botrovanja sorodnikom in znancem iz plemiških vrst.

KLJUČNE BESEDE

plemstvo, zgodnji novi vek, Štajerska, genealogija, matične knjige

ABSTRACT

The paper discusses mentions of nobility in certain Lower Styrian parish registers from the early modern period. Unlike for other lands of Inner Austria, a work covering this information for (Lower) Styria still does not exist. A precise survey of these parish registers reveals more than 1,300 entries of nobility, 150 different noble surnames, and around 560 individuals. Some of them had dwellings in this region, and others came as officials, clergymen, or servicemen, or were godparents to their friends' and relatives' children.

KEY WORDS

nobility, early modern period, Styria, genealogy, parish registers

Že dobro stoletje je preteklo, od kar je Ludwig Schiviz von Schivizhofen objavil dela o plemstvu v župnijskih matičnih knjigah vojvodine Kranjske, grofije Gorica in mesta Gradec ter s tem postavil enega izmed temeljev za raziskave privilegirane sloja prebivalstva na območju nekdanje Notranje Avstrije in današnje Slovenije. Za Štajersko (izjema je že omenjeno glavno mesto) tovrstno delo še ne obstaja. Sintez na temo štajerskega plemstva si brez najosnovnejše in primarne literature ne gre zamisliti. Delo, v katerem bi bili na enem mestu zbrani vsi krsti, poroke, smrti ter botrovanja plemičev,

* Dr. Dejan Zadavec, Zgodovinski arhiv na Ptujju, e-pošta: zadavecdejan@yahoo.com

izpisani iz (spodnje)štajerskih župnijskih matičnih knjig, zagotovo sodi med tovrstno literaturo.

Iz naslova je mogoče razbrati, da razprava temelji na pregledu ohranjenih matic župnij z območja jugovzhodnega dela slovenske Štajerske, ki obenem meji na reki Savi z Dolenjsko (nekoč Kranjsko) in na Sotli s Hrvaško. Zgornji časovni mejnik je postavljen iz dveh razlogov. Z ustanovitvami t. i. jožefinskih župnij v osemdesetih letih 18. stoletja in s povečanjem števila prebivalstva se namreč število matičnih knjig precej poveča in pregled še teh bi bil časovno izjemno zahtevno delo. Prav tako se z letom 1770 nekoliko spremeni oblika zapisov. Uvedba hišnih števil v omenjenem letu in posledično tudi njihova vključitev v matične vpise je ponekod spremenila obliko le–teh. Začeli so jih namreč zapisovati v obliki tabel ter občasno v nemškem jeziku. Pred tem letom so jih namreč zapisovali v tekstovni obliki in v latinskem jeziku. Drugi razlog je precejšnje povečanje števila različnih plemiških družin oziroma priimkov, in to zaradi čedalje številčnejšega podeljevanja plemiških nazivov.¹ Že v prvi polovici 18. stoletja se lahko v matičnih knjigah zasledi precejšnje število novih plemiških družin, od konca omenjenega stoletja dalje pa je teh še veliko več. Če se v najstarejših maticah pojavljajo predvsem starejše in dobro znane družine, je v mlajših po številu na prvem mestu nižje plemstvo. Prednjačijo zlasti tisti posamezniki, ki so do plemiškega naziva prišli predvsem z dobrim in vestnim opravljanjem uradniških in vojaških služb.²

(Ne)ohranjenost župnijskih matičnih knjig ter število vpisov plemstva

Do leta 1770 so na obravnavanem območju, ki obsega okoli 850 kvadratnih kilometrov, matične knjige vodili na 20 župnijah in enem vikariatu. Danes je ohranjenih 97 matičnih knjig, od katerih se jih 29 oziroma 30 odstotkov trenutno še nahaja v župnijskih arhivih, ena je v zasebni lasti, medtem ko se jih preostalih 67 oziroma 70 odstotkov hrani v Nadškofijskem arhivu Maribor. Za obravnavano obdobje so v celoti, tj. od leta 1702 do 1785, izgubljene le matice župnije Žusem. Slednje so na župniji še bile v začetku osemdesetih let 19. stoletja, ko je Ignac Orožen tam zbiral gradivo za svoje delo *Das Bisthum und die Diözese Lavant, Das Dekanat Drachenburg*,³ zagotovo pa jih ni bilo več že leta 1945.⁴ V zasebni lasti je najstarejša krstna matična knjiga župnije sv. Štefan pri Žusmu od leta 1761 do 1788. Kdaj

¹ Sikora, *Der Adel in der Frühen Neuzeit*, str. 134.

² Wandruszka, *Die »Zweite Gesellschaft« der Donaumonarchie*, str. 58–59.

³ Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant, Das Dekanat Drachenburg*, str. 565.

⁴ Hozjan in Geršak, *Vodnik po matičnih knjigah škofijskega arhiva Maribor*, str. 155.

natančno je prišlo do njene odtujitve z župnije, zaenkrat še ni znano. Glede na ohranjene zapise je mogoče sklepati, da nekje med leti 1942 in 1968–1971, ko je nastajal *Vodnik po matičnih knjigah SR Slovenije*.⁵ Luč sveta je nato zopet ugledala sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja, ko jo je v Ljubljani od neznanca dobronamerno in za majhen denar ali gostilniški zapitek kupil Janez Poglajen. Slednji jo je nato leta 2001 posodil lastnici gostilne Pavla, kjer je bila razstavljena na okenski polici z namenom ustvaritve kulturnega vzdušja. Na pobudo oziroma zahtevo inšpektorata Republike Slovenije za področje kulturne dediščine je bila knjiga s police umaknjena 11. septembra istega leta. Ker pa je gospod Poglajen matico kupil dobronamerno (sam naj ne bi vedel, kaj kupuje), mu je torej na formalnopравни način župnija sv. Štefan ali Nadškofija Maribor ali pa Ministrstvo za kulturo ne morejo odvzeti.⁶ Trenutni lastnik jo je bil sicer pripravljen prodati, a vodstvo Nadškofije za kakršenkoli odkup ni imelo in nima posluha. Menijo namreč, da je knjiga cerkvena last in bi morala biti vrnjena zastonj.

Župnija oziroma vikariat	Matične knjige		
	RMK	PMK	MMK
Bizeljsko (vik.)	1748–1770		
Brestanica	1630–1644– 1645 , 1646–1662– 1663 , 1664–1675, 1675–1688, 1688–1708, 1709–1736, 1737–1767, 1767–1774	1690–1748, 1749–1785	1719–1766, 1766–1780
Brežice	1639– 1640 –1664, 1665 –1666–1694, 1694–1709, 1709–1725, 1725–1737, 1738–1760, 1760–1770	1738–1770	1723–1753, 1754–1770
Dobova	1765–1783	1765–1783	1765–1783
Laško	1607–1639 , 1640–1650, 1650–1665, 1665–1679, 1679–1691, 1691–1716, 1716–1735, 1736–1756, 1756–1780	1648 –1649–1679, 1679–1726, 1726–1784	1648–1721*, 1721–1761, 1761–1784
Loka pri Zidanem Mostu	1632–1668, 1669–1705 (dve knjigi) , 1705–1736, 1736–1784	1634*, 1661*	1749–1784
Pilštanj	1681–1711 , 1711–1729, 1730–1744, 1744–1756, 1757–1769	1695–1761, 1762–1784	

⁵ *Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije*, str. 658.

⁶ NŠAM, Dopolni Inšpektorata RS za področje kulturne dediščine v zvezi z rojstno matično knjigo Sv. Štefan pri Žusmu 1761–1788, str. 1.

Pišece	1675–1727, 1727–1759 (dve knjigi) , 1760–1791	1695–1759, 1760–1791	1733–1758, 1758–1791
Podčetrtak	1677 –1678–1737, 1737–1785		
Podsreda	1687–1731, 1732–1757, 1757–1770	1687–1770	1687–1702 –1703–1744– 1744–1758 , 1759–1770
Sevnica	1727–1765, 1766–1784		1742–1782
Sromlje	1753–1784	1753–1784	1753–1784
Sv. Ema	1756–1774		1756–1776
Sv. Peter pod Svetimi Gorami	1646–1769	1647–1648 –1649–1770	
Sv. Rupert nad Laškim	1755–1791	1755–1790	1755–1791
Sv. Štefan pri Žusmu	<u>1761–1788</u>		1761–1788
Sv. Vid pri Planini oziroma Planina pri Sevnici	1669–1705 , 1706–1729, 1730–1750, 1751–1770	1730–1802	1730–1771
Šmarje pri Jelšah	1690–1722, 1722–1740, 1740–1756, 1757–1797	1703–1747, 1747–1763– 1764* , 1765–1784*	1739–1763, 1764–1828
Videm – Krško	1662–1672, 1672–1684 , 1684–1706, 1706–1720, 1720–1725, 1725–1741, 1741–1745 –1746–1784	1670–1671*, 1746–1784	1746–1774
Zibika	1669–1694 , 1694–1751, 1751–1772	1694–1770	1694–1772
Žusem	1702–1785 (3 knjige)	1702–1785 (3 knjige)	1702–1785 (3 knjige)

Tabela 1: (Ne)ohranjenost župnijskih matičnih knjig

Legenda: 1748–1770 – ohranjena matica, **1749–1784** – izgubljena matica oziroma vpisi za določeno leto, 1761–1788 – v zasebni lasti, * – ni samostojna matica, vpisi se nahajajo v drugi matici

Zgornja tabela ni seznam vseh župnijskih matic, ki so bile vodene na območju med Savo, Sotlo in Savinjo, pač pa le tistih, ki so izpričane v literaturi in virih iz druge polovice 19. stoletja. Za popoln pregled je nujno potrebno pregledati še cerkvene vizitacije in kakšne druge vire iz 17. in 18. stoletja. Njihov pregled namreč razkrije, ali so v letu cerkvene vizitacije na določeni župniji omenjene knjige že vodili. Za primerjavo naj služita vizitaciji župnij sv. Janeza Krstnika v Mariboru in Selnice ob Dravi, torej nekoliko severneje

ležečih župnij. Najstarejša trenutno ohranjena mariborska matica je poročna iz leta 1646, medtem ko seznam knjig v zapuščinskem inventarju vikarja Antona Manicorja iz leta 1601 dokazuje, da so vse tri vrste župnijskih matičnih knjig zagotovo začeli voditi že pred koncem 16. stoletja.⁷ Ena od 44 knjig je bila namreč tudi »pfaarbuech, darinen geschriben worden die namen der getauften khinder, auch die namen der zusammen gegebenenn vnnd abgestorbenen personen«. ⁸ Kot kaže, vpisov krstov, porok in smrti takrat še niso vodili ločeno po knjigah, pač pa so bili ti skupaj zapisani. Krstno matico pa naj bi začel vikar Seichel voditi celo od leta 1580 dalje.⁹ Za Selnico ob Dravi, ki ni bila prazžupnija, in katere danes najstarejše matice segajo nekako do srede 18. stoletja, pa vizitacija iz leta 1668 dokazuje, da so že takrat vodili krste in poroke.¹⁰

Povsem razumljivo je, da se odstotka ohranjenih župnijskih matičnih vpisov ne more ugotoviti samo na osnovi ohranjenih in izgubljenih knjig, saj so posamezne knjige vodili različno dolgo, odvisno od števila vpisov in strani v knjigi. Edini zanesljivi kriterij je potemtakem ohranjenost vpisov po posameznih letih. Na osnovi slednjega sledi, da se je do danes ohranilo 76,8 odstotkov vseh vpisov krstov, porok in smrti, oziroma je izgubljenih 23,2 odstotka. Ob upoštevanju podatkov iz cerkvenih vizitacij ali kakšnih cerkvenih inventarjev bo odstotek izgubljenih še nekoliko višji, vendar kvečjemu do 10 odstotkov.

Število vpisov v posamični matici se razlikuje in je, kot je že bilo omejeno, v prvi vrsti odvisno od velikosti župnije ali števila vernikov ter števila strani v knjigi. Ohranjene in pregledane knjige vsebujejo okoli 270.000 vpisov krstov, porok in pokopov. Plemstvo se pojavi v le okoli 1350 vpisih, kar predstavlja ravno polovico odstotka vseh vpisov. Ta in drugi podatki iz matičnih knjig pa ne zadostujejo za rekonstrukcijo socialne in družbene podobe prebivalstva na območju med Savo, Sotlo in Savinjo oz. kolikšen delež prebivalstva je bil plemiškega porekla. Do tovrstnega podatka bo verjetno potrebno priti na kak drug način, a z nujnim upoštevanjem podatkov iz matičnih knjig.

Plemstvo

V ohranjenih matičnih knjigah je zaslediti vsega skupaj okoli 150 različnih plemiških priimkov ter okoli 560 posameznikov. Največ je tistih plemičev, ki so imeli na tem območju svoja domovanja in posest, kot botri njihovim

⁷ ADG, Fond Alte Temporalien, Karton 138, Zapuščinski inventar po mariborskemu vikarju Antonu Manicorju z dne 23. julij. 1601, fol. 1v.

⁸ Prav tam, fol. 1v.

⁹ Richter, Maribor v reformacijski dobi, str. 92.

¹⁰ »Adsunt libri baptisato(rum) simul atque matrimonii iunctor(um), defuncti qui solum harum ante hac notati siquidem non inventam(us) et iuxta conditione(m) eorand(um) inscribi iussi sunt.« ADG, Fond Alte Temporalien, Karton 145, Vizitacijski zapisnik za župnijo Selnica ob Dravi z dne 9. marec 1668 (stanje), fol. 4r.

otrokom pa se seveda omenjajo tudi posamezniki iz drugih delov Štajerske, zaradi sorodstvenih in prijateljskih povezav ter bližine meje pa tudi kranjski in hrvaški. Nadalje so svoj pečat pustili tudi tisti plemiči, ki so tukaj opravljali kakšno uradniško službo, cerkveni dostojanstveniki (župniki, župnijski upravitelji, dvorni kaplani in podobno) ter nenazadnje tudi vojaki oziroma vojaški poveljniki, ki so se s četami pomikali tod skozi, ali pa so bili tukaj določen čas nameščeni.

Abraham pl. Abrahamsberg, Adelstein, Adlerskron, Aichelburg, Apfaltrer, Attems, Auersperg, Barbo–Waxenstein, Baumgarten, Baussart pl. Sonnenfeld, Bielski, Billa, Branyugh, Bremb pl. Bremsfeld, Breuner, Buseth, Cobelli Belmonte, Codelli, Curti, Černolatec, Čolnić, Dienersperg, Dominis, Dragovanić, Drašković, Eckelt, Edling, Ehrenberg, Engelshaus, Erberg, Esch, Flachenfeld, Frankopan, Forgacs, Formacher, Führenberg, Gabelkoven, Gaisruck, Gall Gallenstein, Gallenfels, Garzarolli, Germek pl. Ehrenleben, Glavinic pl. Glamočki, Goldegg–Lindenburg, Goldstein, Greblički, Graf, Graffenweger, Grimschitz, Hasiber, Heister, Herberstein, Höffer, Hohenwart, Jabornigg, Jacomini, Jellačić, Kaiserstein, Kaysell, Kheller, Khern, Khillau pl. Ehrenstein, Khüenburg, Kožulj, Krčelić Krbavski, Kopriva pl. Reichsberg–Nasselthall, Kulmer, Kuschlan, Kušević, Lamberg, Langenmantel, Leo, Leslie, Lichtenberg, Liechtstock pl. Liechtenhaimb, Lodron, Löwenstein–Wertheim, Magdalenic, Marenzi, Marotti, Maurisperg, Milstein, Montfort, Mordax, Moscon, Mussis, Neuhaus, Patačić, Petazzi, Pilpach, Pinelli, Porr, Prang, Praunfalk, Prešeren, Protasi, Puchheim, Purgstall, Radounski, Rangefort, Rattkay, Rauch, Rechbach–Mederndorf, Reffinger pl. Burgberg, Reisig, Renzenberg, Reinstein–Tattenbach, Rettenfeld, Reya, Ruessenstein, Sattelberg, Sauer, Schmidhoffen, Schnell pl. Schneidheim, Schönbüchel, Schreckinger pl. Neidenberg, Schrottenbach, Sermage, Stenberg, Strassoldo, Taufferer, Thurn, Tilman, Torta de Grienthall, Traun, Trauttmansdorff, Truchsess–Wezhausen, Urbanis, Ursenpekh–Massimi, Ursini–Blagaj, Valvasor, Vermatti pl. Vermersfeld, Wagensperg, Weisenfeller, Wernegk, Wichtenstein, Wignacourt, Wildenfels, Wildenstein, Wintershoffen, Wizenstain, Wnorowsky, Wurmbbrand, Zergolern, Zetschker, Zolner, Žuvić

Seznam 1: Plemiške družine v omenjenih matičnih knjigah

Na tem, 850 kvadratnih kilometrov obsegajočem področju, je v 17. in 18. stoletju stalo 21 profanih objektov (graščin in dvorcev). V nekaterih od njih so imele svoja domovanja plemiške družine, preostali pa so predstavljali samo centre uprave tukajšnje posesti, torej so v njih stalno prebivali le upravitelji in kakšni drugi gosposki uradniki. Lastniki slednjih so seveda občasno,

morda dvakrat ali trikrat letno, prihajali semkaj, bodisi preverit gospodarsko poslovanje ali pa se zabavat (lov in podobno). Poleg omenjenih graščin in dvorcev so tukajšnja plemiška bivališča predstavljale tudi hiše v mestu Brežice ter večjih trgih Brestanica, Sevnica in Laško. V Brežicah so vsaj konec 17. in v začetku 18. stoletja živeli pl. Stembergi ali Steinbergi,¹¹ v 18. stoletju pa tudi baroni Grimschitz,¹² katerih posest bi mogla biti identična z nekdanjim Mindorferjevim, pozneje Gregorijančevim stolpom.¹³ V obsavskem trgu Brestanica so v istem obdobju prebivali Brembi pl. Bremsfeld,¹⁴ v Sevnici je nekaj časa zagotovo živela nikoli poročena Ana Marija baronica Valvasor,¹⁵ v Laškem pa sredi 17. stoletja pl. Cobelli Belmonte¹⁶ in nekoliko pozneje pl. Hohenwart.¹⁷

Na osnovi vpisov v matične knjige je moč ugotoviti, da si je do leta 1770 prej omenjene gradove in graščine s pripadajočo posestjo v prvi vrsti lastilo višje plemstvo, torej baroni in grofje. Nekateri posamezniki in družine so imeli v določenem trenutku v lasti celo več graščin. Grof Ignac Marija Attems tako na primer Podčetrtek, Hartenštajn in Pilštanj, Brežice, Brestanico, Turn pod Brestanico; baroni Moscon Laško, dvor Marija Gradec, Planino pri Sevnici, Sevnico, Pišcece; baroni Wintershoffen Kozje in Loko pri Zidanem Mostu; grofje Reinstein–Tattenbach Podčetrtek, Kunšperk in Bizeljsko ter Podsredo; in tako dalje. Posamezniki iz vrst nižjega plemstva v tem času in na tem prostoru niso posedovali obsežnih posesti. Dvor Marija Gradec si je nekje od leta 1670 dalje lastila plemenitena družina Renzenberg, kmalu so jim sledili Vermatti pl. Vermersfeldi, slednjim pa preko poročne povezave Ehrenbergi.¹⁸ Šele okoli leta 1770 si je pred kratkim v viteza povzdignjeni

¹¹ NŠAM, RMK Brežice 1666–1694, 10. 9. 1690, 4. 4. 1693, 20. 4. 1693, 23. 12. 1693 in 10. 7. 1694; NŠAM, RMK Brežice 1694–1709, 26. 10. 1694, 12. 11. 1694, 17. 4. 1695, 22. 5. 1697, 20. 8. 1698, 10. 4. 1701 in 18. 2. 1704; NŠAM, RMK Brežice 1709–1725, 24. 9. 1709, 27. 11. 1710 in 16. 7. 1711.

¹² NŠAM, RMK Brežice 1709–1725, 24. 3. 1722 in 26. 12. 1722; NŠAM, RMK Brežice 1725–1738, 16. 4. 1725, 26. 4. 1726, 12. 7. 1729, 12. 6. 1733, 20. 11. 1733, 9. 1. 1736, 4. 8. 1736, 22. 8. 1736 in 12. 10. 1736; NŠAM, RMK Brežice 1738–1760, 12. 8. 1738, 6. 4. 1740, 21. 10. 1740, 27. 8. 1744 in 22. 8. 1760; NŠAM, PMK Brežice 1738–1760, 19. 10. 1760, 31. 5. 1762; NŠAM, MMK Brežice 1723–1753, 20. 7. 1735; NŠAM, MMK Brežice 1754–1770, 26. 11. 1761.

¹³ Golec, *Podoba brežiške mestne družbe do jožefinske dobe*, str. 30.

¹⁴ NŠAM, RMK Brestanica 1688–1708, 5. 6. 1689, 9. 11. 1693, 26. 11. 1693 in 12. 12. 1693; NŠAM, RMK Brestanica 1709–1736, 20. 1. 1728.

¹⁵ Slednja je obenem tudi rekorderka po številu botrovanj. Do svoje smrti leta 1756 je v Sevnici in okoliških župnijah botrovala zagotovo več kot stokrat (NŠAM, RMK Loka pri Zidanem Mostu 1705–1736, 5. 8. 1712, 9. 12. 1713, 9. 7. 1728, 29. 8. 1729, 22. 8. 1732 in 21. 9. 1732; NŠAM, RMK Sevnica 1727–1765, 9. 9. 1728 – 26. 9. 1755).

¹⁶ ŽU Laško, RMK Laško 1650–1665, 30. 6. 1653, 24. 6. 1654, 22. 8. 1655, 1. 9. 1655 in 3. 4. 1657.

¹⁷ ŽU Laško, RMK Laško 1679–1691, 19. 2. 1682 – 6. 10. 1690; ŽU Laško, RMK Laško 1691–1716, 14. 11. 1691 – 18. 5. 1707; ŽU Laško, PMK Laško 1679–1726, 23. 5. 1695.

¹⁸ ŽU Laško, RMK Laško 1679–1691, 12. 2. 1683, 21. 5. 1684, 7. 5. 1686 in 28. 9. 1686; ŽU La-

Franc Anton Protasi, bivši upravitelj gospostva Planina pri Sevnici, z nakupom pridobil to gospostvo.¹⁹



Slika 1: Zemljevid gradov in dvorcev na območju med Savo, Sotlo in Savinjo (1600–1770)

Župnijske matične knjige so izredno dober vir tudi za raziskave lastnikov določenega gradu in posesti v nekem obdobju. V slovenskem zgodovinsko-pisju še vedno obstaja kar nekaj tem, ki niso bile temeljito raziskane, med njimi tudi posamezni lastniki gradov in gospostev. S to problematiko so se v preteklosti domači in tuji zgodovinarji ukvarjali fragmentarno, predvsem v sklopu drugih raziskav. Njena zgodovina je naslednja. Podatke iz različnih zgodovinskih leksikonov ter posameznih monografij je skupaj zbral umetnostni zgodovinar Ivan Stopar ter jih objavil v svojih knjigah o gradovih na Slovenskem. Te so za zgodovinarje in tudi ljubitelje še danes aktualne,

ško, PMK Laško 1679–1726, 8. 5. 1715; Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant, Das Dekanat Tüffer*, str. 97–98.

¹⁹ ŽU Planina pri Sevnici, MMK sv. Vid pri Planini 1730–1771, 30. 5. 1764; Frank, *Standeserhebungen und Gnadenakte*, str. 115.

kar nenazadnje dokazuje tudi njihova citiranost v znanstvenih in strokovnih prispevkih. Problem nastopi zaradi nepopolnosti ter ponekod še napačnosti zapisov. Za mnoge gradove še vedno ni znano, od kdaj do kdaj jih je določena plemiška družina imela v lasti, še manj, kateri posamezniki znotraj družine so si jo dejansko lastili, nemalokrat ni poznan kakšen vmesni oziroma začasni lastnik, natančni datumi pridobitev pa so tako ali tako še *tabula rasa*. Ker mnogi tovrstni podatki v literaturi niso točni, potemtakem dejansko ne gre verjeti nobenemu in je njihovo potrditev vedno potrebno poiskati v virih. Slednje pa, kot vemo, terja dragoceni čas. Spričo pomanjkanja virov za zgodovino kakšnega gradu pridejo še kako prav tudi matične knjige. Podatki iz njih sicer ne bodo zadostni za določitev vseh lastnikov, kaj šele datumov pridobitev, lahko pa kar dobro zapolnijo manjkajoče vrzeli.

Po literaturi: ²⁰	po zapisih v matičnih knjigah:
Janez Jakob Attems	1632–1637 Janez Jakob grof Attems ²¹
Baronica Breuner	
1639 Vid Jakob baron Moscon	1642, 1644 Vid Jakob baron Moscon ²²
	1671, 1673 Jošt Jožef baron Moscon ²³
	1681–1692 Peter baron Curti ²⁴
Leopold baron Curti	1693, 1696 Leopold baron Curti ²⁵
1696 Hanibal grof Heister	1700 Hanibal grof Heister ²⁶
1721–1802 Attems	1715 Ignac Marija grof Attems ²⁷

Seznam 2: Imetniki gradu in gospostva Brestanica (Rajhenburg)

Za razliko od grofov in baronov so se nekateri člani nižjega plemstva morali preživljati z opravljanjem uradniških služb. Posesti v svojih rokah niso imeli, če pa že, jim ta verjetno ni zadostovala za normalno, kolikor toliko udobno življenje. Franc Bernard pl. Formacher je sredi 18. stoletja opravljal službo carinika oziroma mitničarja v Brestanici,²⁸ Filip Anton Ger-

²⁰ Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*, str. 96; Pirchegger, *Die Untersteiermark in der Geschichte*, str. 257; Janisch, *Topographisch–statistisches Lexikon von Steiermark*, str. 663.

²¹ NŠAM, RMK Brestanica 1630–1645, 31. 5. 1632, 24. 6. 1633, 12. 7. 1633, 22. 8. 1633, 31. 1. 1634, 16. 3. 1635, 14. 5. 1635, 21. 3. 1637 in 5. 10. 1637.

²² Prav tam, 3. 3. 1642 in 30. 12. 1644.

²³ NŠAM, RMK Brestanica 1664–1675, 4. 3. 1671 in 3. 9. 1673.

²⁴ NŠAM, RMK Brestanica 1675–1688, 22. 10. 1681, 27. 10. 1682, 4. 1. 1685, 28. 9. 1686 in 2. 11. 1687; NŠAM, RMK Brestanica 1688–1708, 11. 8. 1688 in 3. 9. 1692.

²⁵ Prav tam, 30. 10. 1693 in 30. 7. 1696.

²⁶ Prav tam, 21. 11. 1700.

²⁷ NŠAM, RMK Brestanica 1709–1736, 23. 2. 1715.

²⁸ NŠAM, RMK Brestanica 1737–1766, 25. 8. 1741, 5. 3. 1742, 15. 6. 1742, 30. 12. 1742, 1. 8.

mek pl. Ehrenleben je od osemdesetih let 17. stoletja pa do svoje smrti v letu 1715 vodil upravo gospostva Laško.²⁹ Isto službo, le da v Jurkloštru, je v sedemdesetih in začetku osemdesetih let 17. stoletja opravljal Janez Ignac pl. Renzenberg,³⁰ v tridesetih letih 18. stoletja pa Maksimiljan Ferdinand pl. Maurisberg.³¹ Neki njegov sorodnik, morda celo sin, je trideset let pozneje vodil upravo Gaisruckovega gospostva Jelše.³²

Z uradniškimi poklicem so se na tem območju preživljali tudi hrvaški plemiči. Nikolaj Glavinić pl. Glamočki je bil na prelomu 18. stoletja proviantni upravitelj v Krškem, njegov sin Jožef mitničar, Jožefov, najverjetneje, sin Ernest Tadej pa gosposčinski pisar v Podčetrtku.³³ Glavinići so dober primer uradniške plemiške družine, pri kateri so kar tri zaporedne generacije predstavnikov opravljale tovrstne službe, in to celo na relativno majhnem območju.

Plemstvo, ki se je na območju med Savo, Sotlo in Savinjo mudilo v sklopu vojaške službe, nepremičnin tukaj ni imelo. Že njihovi priimki povedo, da so prihajali iz oddaljenejših, severnejših delov cesarstva. V matičnih knjigah se pojavljajo kot botri, pa še to navadno samo enkrat ali kvečjemu dvakrat. Kot kaže, so šli v večini primerov s svojimi polki le skozi in se na tem območju niso zadrževali dlje časa. Primerjava njihovih plemiških naslovov in vojaških činov nazorno kaže, da so imeli pripadniki višjega plemstva višje čine. Janez Filip grof Löwenstein–Wertheim ter Jožef baron Pinelli sta nosila kapetanski in podkapetanski čin,³⁴ medtem ko so imeli posamezniki iz vrst nižjega plemstva, kot na primer Janez Nepomuk Ksaver pl. Eckelt, Franc Anton pl. Goldegg–Lindenburg ali Jožef pl. Rangefort, kvečjemu čin nadporočnika, najpogosteje pa poročnika.³⁵

Posebno pozornost pritegnejo tudi oblike zapisov plemiških priimkov. Vpisovalci v matične knjige so jih namreč zapisovali na skorajda vse mogoče načine, nemalokrat tudi skrajno popačeno. To ni bilo odvisno od dejstva, ali

1745, 11. 8. 1745, 23. 1. 1749, 5. 7. 1751, 14. 3. 1753, in 25. 7. 1753; NŠAM, PMK Brestanica 1749–1784, 15. 7. 1750; NŠAM, MMK Brestanica 1719–1766, 3. 8. 1745, 15. 11. 1746, 7. 2. 1747, 19. 6. 1752 in 1. 1. 1755.

²⁹ ŽU Laško, RMK Laško 1679–1691, 17. 5. 1682, 6. 7. 1683; ŽU Laško, RMK Laško 1691–1716, 26. 11. 1691, 15. 2. 1693, 27. 1. 1695, 1. 11. 1695, 22. 2. 1696, 26. 5. 1698, 17. 4. 1700, 22. 2. 1701, 11. 6. 1703, 7. 11. 1705, 8. 12. 1709, 11. 4. 1712 in 30. 4. 1714; ŽU Laško, MMK Laško 1648–1721, 20. 4. 1715.

³⁰ ŽU Laško, RMK Laško 1665–1679, 23. 3. 1675, 19. 5. 1677; ŽU Laško, RMK Laško 1679–1691, 13. 5. 1681.

³¹ ŽU Laško, PMK Laško 1726–1784, 24. 11. 1733.

³² NŠAM, RMK Šmarje pri Jelšah 1757–1797, 29. 10. 1769.

³³ NŠAM, RMK Brestanica 1688–1708, 8. 7. 1696; NŠAM, PMK Brestanica 1690–1748, 9. 6. 1716; NŠAM, RMK Zibika 1694–1751, 30. 11. 1747; ŽU Podčetrtek, RMK Podčetrtek 1737–1785, 19. 3. 1746, 21. 9. 1747, 5. 3. 1748 in 19. 8. 1750.

³⁴ NŠAM, RMK Sevnica 1727–1765, 13. 12. 1740; ŽU Pilštanj, RMK Pilštanj 1730–1744, 11. 7. 1733.

³⁵ ŽU Podčetrtek, RMK Podčetrtek 1737–1785, 24. 3. 1755 in 15. 4. 1755; ŽU Laško, PMK Laško 1726–1784, 28. 5. 1767; NŠAM, RMK Brestanica 1688–1708, 30. 1. 1701.

je bil nek plemič domačin ali iz oddaljenejših krajev, pač pa v prvi vrsti od pismenosti vpisovalcev. Celó isti priimek so posamezni cerkveni dostojanstveniki zapisovali na različne načine. V raznovrstnosti oblik zapisa prednjačita priimka Gaisruck in Moscon. Čeprav vsebuje slednji samo šest črk, ga je vpisovalcem uspelo zapisati kar v 26 različnih oblikah, in sicer kot *Maschon*, *Maschkon*, *Maschon*, *Masckon*, *Mascon*, *Mashcon*, *Mashkon*, *Maskon*, *Mazkon*, *Mokon*, *Moschkon*, *Moschon*, *Mosckon*, *Moscon*, *Moshcon*, *Moskon*, *Mozkon*, *Muschkhon*, *Muschon*, *Musckhon*, *Muscon*, *Mushcon*, *Mushkon*, *Muskhon*, *Muskon*, *Muskoner*. Spet drugi priimki so zapisani tako popačeno, da so skoraj nerazpoznavni. Med temi velja izpostaviti naslednje oblike: *Ahams* (Attems), *Prunar* (Breuner), *Edlerigk* (Edling), *Klouenig de Klomuz* (Glavinic Glamočki), *Rainschnig* (Reisig), *Formati* (Vermatti pl. Vermersfeld).³⁶

Rojstva in krsti ter botrovanja

Vpisi v krstne matice ponujajo obilo različnih tem za raziskovanje. Zaradi nekaterih omejitev bosta v tej razpravi nekoliko natančneje predstavljena dva problema, in sicer časovni interval med rojstvi plemiških otrok ter plemiška botrovanja turškim pokrščencem.

Časovni interval med rojstvi otrok v posamezni plemiški družini je bil zelo kratek. Na primeru rojstev otrok šestih plemiških družin (glej Tabelo 2) je dolžina intervala znašala od enega leta in treh mesecev do dveh let. Pri ostalih plemiških družinah, ki niso zajete v tabeli, je interval podoben temu. Le v dveh izmed dvajsetih primerov je ta nekoliko večji od dveh let. Povprečni časovni interval med rojstvi vseh plemiških otrok, ki so se v omenjenem obdobju rodili na tem območju,³⁷ je znašal leto in osem mesecev. Dobljeni rezultat nam pove precej več, če se ga primerja z intervalom med rojstvi otrok ljudi nižjega stanu, torej v prvi vrsti kmetov, viničarjev, kočarjev, gostačev in podobnih. Ta se je gibal med dvema letoma ter dvema letoma in desetimi meseci, kar pomeni, da so se staršem nižjega stanu otroci v povprečju rojevali v razmaku dveh let in petih mesecev.³⁸

Na osnovi rezultatov obeh primerjav je mogoče sklepati, da so se plemiški otroci rojevali v precej krajšem razmaku, in sicer 7 mesecev, kot tisti nižjega stanu. Ker pa dobljeni časovni interval sloni le na okoli 20 primerih, se ga seveda ne more upoštevati kot vsesplošno veljavnega. Potemtakem morda

³⁶ NŠAM, RMK Brežice 1694–1709, 22. 10. 1696; NŠAM, RMK Brestanica 1688–1708, 1. 3. 1695 in 24. 3. 1703; ŽU Laško, RMK Laško 1665–1679, 20. 3. 1666; NŠAM, RMK Šmarje pri Jelšah 1722–1740, 8. 2. 1730; ŽU Laško, RMK Laško 1679–1691, 12. 2. 1683.

³⁷ Upoštevane so tiste plemiške družine, v katerih sta se rodila vsaj dva otroka.

³⁸ Omenjeni rezultat je rezultat preko dvestotih rodoslovnih raziskav, ki jih je avtor opravil v zadnjih štirih letih na osnovi predvsem starejših matičnih knjig v Nadškofijskem arhivu v Mariboru.

tudi ni smiselno ugotavljati, čemu tolikšna razlika med obema slojema prebivalstva. Če se bo na osnovi prihodnjih raziskav omenjena razlika potrdila, potem gre vzroke zanjo pri plemstvu iskati v želji po čimprejšnji zagotovitvi potomstva in s tem družinske linije ter uporabi nadomestnih dojlj. Za nekoliko večji časovni razmak med rojstvi kmečkih in podobnih otrok pa je morda krivo tudi načrtovanje rojstev otrok, ki je bilo seveda povezano predvsem z letnimi kmečkimi opravili.

Družina	Leta rojstev otrok	Časovni interval
Barbo–Waxenstein ¹	1694, 1695, 1698, 1699, 1701, 1703, 1707	dve leti
Cobelli pl. Belmonte ²	1653, 1654, 1655, 1657	leto in tri mesece
Gaisruck ³	1724, 1725, 1726, 1728, 1730, 1734, 1737	dve leti
Krčelić Krbavski ⁴	1751, 1752, 1755, 1757 (2x), 1760, 1761, 1762, 1763, 1764, 1765, 1766, 1767	leto in pet mesecev
Moscon ⁵	1740, 1742, 1743, 1744 (2x), 1745, 1746, 1748	leto in pol
Wintershoffen ⁶	1713, 1714, 1716, 1717, 1718, 1719, 1720, 1722	leto in tri mesece

¹ Grof in grofica Wolfgang Eberhard in Eleonora Evzebija, lastnika gospostva Podsreda (NŠAM, RMK Podsreda 1687–1731, 12. 9. 1694, 12. 10. 1695, 26. 1. 1698, 19. 6. 1699, 20. 1. 1701, 29. 5. 1703 in 7. 4. 1707).

² Tiberij Cobelli pl. Belmonte in žena Diana (ŽU Laško, RMK Laško 1650–1665, 30. 6. 1653, 24. 6. 1654, 1. 9. 1655 in 3. 4. 1657).

³ Karel Jožef grof Gaisruck in žena Kristina, rojena grofica Auersperg, lastnika gospostva Šmarje pri Jelšah (NŠAM, RMK Šmarje pri Jelšah 1722–1740, 14. 6. 1724, 29. 6. 1725, 22. 7. 1726, 28. 7. 1728, 24. 5. 1730, 30. 4. 1734 in 16. 5. 1737).

⁴ Jožef Krčelić Krbavski in žena Katarina, lastnik dvorca in posesti Rakovec (NŠAM, RMK Brežice 1738–1760, 5. 4. 1751, 30. 10. 1752, 12. 7. 1755 in 13. 11. 1757; NŠAM, RMK Brežice 1760–1770, 30. 3. 1760, 22. 4. 1761, 2. 5. 1762, 5. 6. 1763 in 9. 8. 1764; NŠAM, RMK Dobova 1765–1783, 14. 7. 1765, 24. 7. 1766 in 27. 9. 1767).

⁵ Frančišek Karel baron Moscon in žena Marija Ana, rojena grofica Ursini–Blagaj, lastnika gospostva Planina pri Sevnici (ŽU Planina pri Sevnici, RMK sv. Vid pri Planini 1730–1750, 26. 5. 1740, 16. 1. 1742, 2. 3. 1743, 15. 8. 1744 (2x), 30. 6. 1745, 2. 10. 1746 in 16. 8. 1748).

⁶ Janez Jakob baron Wintershoffen in žena Ana Marija, rojena baronica Rechbach, lastnika gospostva Kozje (ŽU Pilštanj, RMK Pilštanj 1711–1729, 9. 2. 1713, 11. 5. 1714, 2. 1. 1716, 29. 4. 1717, 4. 4. 1718, 17. 6. 1719, 15. 9. 1720 in 1. 4. 1722).

Tabela 2: Časovni interval med rojstvi plemiških otrok

Kot zanimivost še primer zakoncev Attems, ki se zagotovo uvrščata med rekorderje po številu rojenih otrok v zelo kratkem času. Ustanovitelju štajerske veje te družine Ignacu Mariji grofu Attemsu in njegovi prvi ženi Mariji Regini, rojeni grofici Wurmbrand, se je med letoma 1686 in 1699,

torej v štirinajstih letih, rodilo trinajst otrok.³⁹ Novega naraščaja sta se torej veselila vsakih trinajst mesecev in nekaj dni.

V članku z naslovom O usodi turških ujetnikov v slovenskih deželah v 16. in 17. stoletju, objavljenem v *Časopisu za zgodovino in narodopisje* leta 1972, je Ignacij Voje opozoril na problematiko, ki v slovenskem zgodovinpisju do takrat ni bila deležna posebne pozornosti. Kot je že iz naslova razvidno, gre za vprašanje turških ujetnikov in njihove usode, posledično temu tudi pokrščevanja.⁴⁰ S problematiko pokrščevanja turških ujetnikov so se na osnovi krstnih matic do sedaj ukvarjali predvsem Anton Koblar, Karl Teply in Jože Mlinarič.⁴¹ Andreas Gubo in Ignac Orožen se s to temo sicer nista neposredno ukvarjala, sta pa v svojih delih omenila tudi krste Turkov v Celju in Laškem.⁴² Po njihovem dognanju so v času velike avstrijsko-turške vojne med letoma 1683 in 1699 turške ujetnike v slovenskih deželah krščevali v mestih Ljubljana, Maribor in Celje ter trgu Laško. V Mariboru so v imenovanem obdobju krstili šestnajst Turkov, v Ljubljani trinajst, pet v Celju in tri v Laškem.

Omenjenim krajem se sedaj pridružujeta še mesto Brežice in trg Brestanica. Avstrijska vojska je imela v veliki avstrijsko-turški vojni izredno veliko uspehov. V njene roke so padle pomembne ogrske trdnjave, kot na primer Nové Zamky (1685), Budim (1686), Beograd (1688), prav tako pa je manjše bitke bojevala še v Slavonski in Hrvaški vojni krajini. Posledica bojov so bila tudi zajetja vojakov in civilnega prebivalstva z namenom trgovanja z njimi kot tržnim blagom.⁴³ Kje natančno sta bila Marija Katarina in Janez Kristijan ujeta, vpisa v krstni matici ne razkrivata. Za Marijo Katarino je sicer zapisano, da je iz Turčije,⁴⁴ a je glede na tedanji obseg Osmanskega cesarstva ta podatek geografsko presplošen. Zagotovo pa na območju, ki ga je do leta 1691 osvojila Avstrijska armada. Za pokrščenko Ano pa obstaja precej natančen vpis, iz katerega je razvidno, da je bila ujeta ob padcu Budima oziroma 1. septembra 1686.⁴⁵

Pri vsaj šestih oziroma petih krstih⁴⁶ nastopajo kot botri plemiči. Na njihovo odločitev, da dajo krstiti svoje ujetnike ali pa postanejo njihovi krstni botri, je do neke mere dodatno zagotovo vplival primer cesarskega dvora. 29. septembra 1686 je dal namreč cesar Leopold I. v dvorni kapeli krstiti

³⁹ Zadavec, Postavitve in postavljavec materialnih in rodbinskih temeljev, str. 101.

⁴⁰ Voje, O usodi turških ujetnikov v slovenskih deželah v 16. in 17. stoletju, str. 254.

⁴¹ Mlinarič, Usoda turških ujetnikov v avstrijskih deželah, str. 296–303.

⁴² Gubo, *Geschichte der Stadt Cilli*, str. 251–253; Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant, Das Dekanat Tüffer*, str. 29.

⁴³ Mlinarič, Usoda turških ujetnikov v avstrijskih deželah, str. 292.

⁴⁴ ŽU Laško, RMK Laško 1691–1716, 27. 12. 1691.

⁴⁵ NŠAM, RMK Brežice 1666–1694, 14. 4. 1688.

⁴⁶ Krst turškega ujetnika ni vpisan v laški matici, pač pa je pri vpisu njegove smrti julija 1667 zapisan datum krsta. Botra prav tako nista navedena (ŽU Laško, MMK Laško 1648–1721, julij 1667).

turškega ujetnika. Po tem dogodku se je število tovrstnih botrovanj močno povečalo.⁴⁷ Tudi na območju med Savo, Sotlo in Savinjo so botrovanje turškim pokrščencem prevzeli najmenitnejši prebivalci. V Brežicah sta bila to zakonca Traun, lastnika tukajšnjega gospostva, ter Marija Apolonija pl. Renzenberg, v Laškem pa leta 1699 zakonca Wildenstein, lastnika istoimenskega gospostva, ki se v tej vlogi drugače sploh ne omenjata. Osem let pred tem je Turkinji botroval plemeniti gospod Filip Renzenberg, ki je spričo tukajšnjega nebivanja zakoncev Wildenstein vsekakor predstavljal smetano prebivalstva, in spoštovana upraviteljica Germek, katere mož je bil nekaj let pozneje povišan v plemiški stan.⁴⁸

Leto krsta	Župnija	Pokrščenec	Botri
1656	Brestanica	Ana Marija in [...]	grof Herbard Auersperg, baron Francišek Bernard Moscon, grofica Ana Elizabeta Auersperg, rojena baronica Moscon in [...] Langenmantel
1667	Laško	–	–
1688	Brežice	Ana	Jožef grof Traun in njegova žena Marija Julijana
1690	Brežice	Marija Neža	Janez Jurij Aparnik, brežiški meščan, in Marija Apolonija pl. Renzenberg
1691	Laško	Marija Katarina	Janez pl. Renzenberg in Marija Ana Germek, žena upravitelja gospostva Laško
1699	Laško	Janez Kristijan	Janez Jožef grof Wildenstein in njegova žena Julijana Kristina

Tabela 3: Seznam krstov Turkov v župnijskih cerkvah na območju med Savo, Sotlo in Savinjo

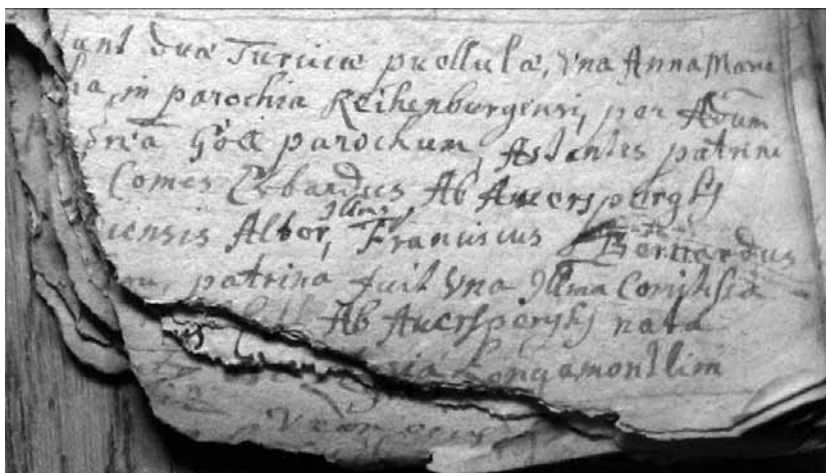
Najstarejši znani in ohranjeni vpis krsta dveh turških ujetnic je iz leta 1656. Slednjima je v župnijski cerkvi sv. Petra v Brestanici med drugimi botroval tudi Herbard grof Auersperg.⁴⁹ Grof Auersperg obenem predstavlja tudi odgovor na vprašanje, kako sta ti dve deklici prišli sem. Kot vojak na Krajini oziroma 23. karlovški general⁵⁰ ju je morda ujel ali dobil nekje na območju Vojne krajine, ter ju pripeljal na svoje gospostvo Šrajbarski turn, kjer sta najverjetneje delali kot dekli ali kaj podobnega.

⁴⁷ Mlinarič, Usoda turških ujetnikov v avstrijskih deželah, str. 297–298.

⁴⁸ NŠAM, RMK Brežice 1666–1694, 14. 4. 1688 in 1. 1. 1690; ŽU Laško, RMK Laško 1691–1716, 27. 12. 1691 in 27. 12. 1699.

⁴⁹ NŠAM, RMK Brestanica 1645–1662, med 17. in 28. septembrom 1656.

⁵⁰ Preinfalk, *Auerspergi. Po sledih mogočnega tura*, str. 190.



Slika 2: Vpis krsta dveh turških deklic v Brestanici leta 1656

Poroke

V primerjavi s krsti so vpisi porok in smrti plemičev precej redki. V ohranjenih matičnih knjigah je vpisanih le 22 porok, pri katerih je bil vsaj en mladoporočenec plemiškega stanu, v dobrih desetih primerih pa je bila vsaj ena izmed prič plemiškega stanu. Tako nizko število najdenih porok komajda, če sploh, zadostuje za analizo plemiških porok in poročnih prič.

Ker je nemško oziroma avstrijsko plemiško pravo temeljilo na srednjeveškem pravu salijskih Frankov, katerega temelj je bila zakonska zveza in z njo povezano dedovanje po moški liniji, je bil ta dogodek za mladoporočence izjemno pomemben.⁵¹ S stališča pridobitve ali izgube plemiškega naziva še posebej za žensko. Slednja si je lahko namreč s poroko plemiški stan povišala ali pa znižala. V primeru, da nevesta ni izhajala iz plemiške družine, ji je poroka s plemičem utrla pot med plemstvo, poroka plemkinje z osebo neplemiškega rodu pa je imela ravno nasprotno posledice. Nevesta je ta privilegirani status izgubila.

Analizirani vpisi porok dokazujejo, da se člani visokega plemstva navadno niso poročali z osebami neplemiškega stanu. Izjemi sta le hčerki barona Janeza Krstnika Grimschitza, ki sta se v letih 1760 in 1763 poročili z brežiškima meščanoma.⁵² Zakaj sta ti dve baronici za moža vzeli meščana, se na osnovi poročnih vpisov ne da ugotoviti. Glede na to, da so Grimschitzi takrat

⁵¹ Prav tam, str. 21–22.

⁵² NŠAM, PMK Brežice 1738–1770, 19. 10. 1760; NŠAM, PMK Pišcece 1760–1791, 2. 5. 1763.

živeli v hiši v Brežicah, in to brez kakršnekoli večje zemljiške posesti, bi morda lahko bil razlog slabši materialni položaj.

Za pripadnike višjega plemstva velja tudi, da so se poročali z bolj ali manj po stanu sebi enakim. Torej grofje z groficami in baronicami ter baroni z baronicami in groficami.⁵³ Torej je bila tudi poroka ena izmed ločnic med višjim in nižjim plemstvom. Najden je bil samo en primer poroke med baronico in nižjim plemičem, pa še tu je šlo za članico družine Grimschitz, katere dve sestri sta se v tem času poročili z navadnima meščanoma.⁵⁴

Vitezi in poplemeniteni posamezniki pa so se poročali tako znotraj svojega stanu kot tudi z osebami neplemiškega stanu. Seveda ne s pripadniki najnižjih socialnih slojev, pač pa z vidnejšimi oziroma uglednejšimi in bogatejšimi prebivalci kakšnega kraja ali širšega območja. Med slednje so zagotovo spadali sinovi in hčerke gosposčinskih upraviteljev, deželnoknežjih uradnikov, bogatejših obrtnikov, trgovcev in podobno. Med drugim se je leta 1750 s plemkinjo Formacher poročil zagrebški lekarnar Martin Trempl, s krškim mitničarjem Jožefom Ignacem Glaviničem Glamočkim leta 1716 hči graškega doktorja cerkvenega in civilnega prava,⁵⁵ kar v nekaj primerih pa so plemkinje za moža vzele uglednejše brežiške meščane in tržane Laškega.⁵⁶ Samo v treh primerih se je plemič poročil z osebo neplemiškega stanu, medtem ko je kar deset plemkinj s poroko izgubilo privilegiran status.

Smrt in pokop

Najstarejše ohranjene mrliške matične knjige so podatkovno tudi najbolj skope. Vpisi navadno vsebujejo le datum pokopa pokojnega, njegovo starost in kraj pokopa (pokopališče ali grobnica).

Število preteklih dni med smrtjo in pokopom plemiča navadno ni

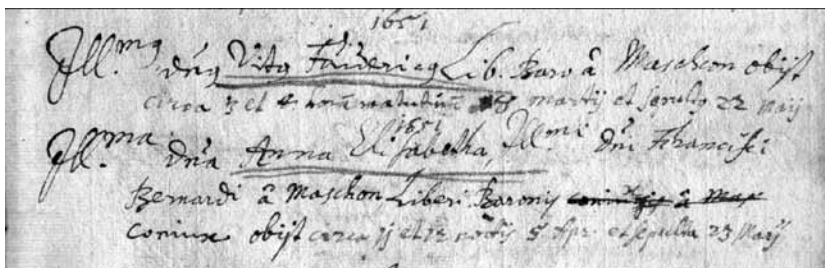
⁵³ Frančišek Ludvik baron Adlerskron z Marijo Julijano baronico Wintershoffen (ŽU Pilštanj, PMK Pilštanj 1695–1761, 4. 6. 1698); Leopold grof Barbo–Waxenstein z Ano Marijo baronico Wintershoffen (prav tam, 27. 8. 1737); Frančišek baron Esch z Leopoldino baronico Wintershoffen (prav tam, 21. 8. 1740); Janez Jakob baron Wintershoffen z Marijo Ano grofico Rattkay (prav tam, 14. 2. 1751); Janez Branius s Sofijo Barbaro baronico Moscon (NŠAM, PMK Pišece 1695–1759, 6. 10. 1709); Janez Sigfrid baron Apfalter z Ano Marijo Henriko grofico Barbo–Waxenstein (NŠAM, PMK Podsreda 1687–1770, 5. 9. 1722); Anton grof Ursenpek–Maximi s Kristino Filipo grofico Gaisruck (NŠAM, PMK Šmarje pri Jelšah 1747–1763, 29. 9. 1755).

⁵⁴ NŠAM, PMK Brežice 1738–1770, 31. 5. 1762.

⁵⁵ NŠAM, PMK Brestanica 1690–1748, 9. 6. 1716; NŠAM, PMK Brestanica 1749–1784, 15. 7. 1750.

⁵⁶ Jurij Friderik Neopolitan z Ano Marijo pl. Renzenberg (ŽU Laško, PMK Laško 1649–1679, 1. 10. 1674); Jurij Jožef Dobič z Izabelo Kordulo pl. Hohenwart (ŽU Laško, PMK Laško 1679–1726, 23. 5. 1695); Jurij Jakolič z Ano Marijo Germek pl. Ehrenleben (prav tam, 4. 5. 1701); Nikolaj Smodej z Marijo Ano pl. Renzenberg (ŽU Laško, PMK Laško 1726–1784, 30. 1. 1730).

zapisano. Redki vpisi, ki vsebujejo ta podatek, pa kažejo, da so obstajale različne. Posameznike iz vrst nižjih slojev prebivalstva (tržani, kmetje, kočarji, gostači, berači in podobno) so navadno pokopali dva dni po smrti. Seveda so nekatere tudi pozneje, ampak je za to zagotovo obstajal kak razlog. Pokop plemiča dva dni po smrti v zgodnjem novem veku ni bil običajen. Leto in pol dni starega sina Franca Karla barona Moscona so sredi štiridesetih let 18. stoletja v Šentvidu pri Sevnici na primer pokopali že na dan smrti,⁵⁷ 51-letnega lastnika gospostva Šmarje pri Jelšah Karla Jožefa grofa Gaisrucka pa dan po smrti.⁵⁸ Navadno je pokop sledil nekaj dni po smrti, včasih še pozneje. Seveda to niti ni tako nelogično. V primeru smrti je bilo potrebno pripraviti pogreb (še posebej, če je bil kje drugje) ter obvestiti sorodstvo in znance. Preden pa so ti prišli, je lahko minilo precej časa. Dva od tistih, ki sta bila položena k zadnjemu počitku precej po smrti, sta Elizabeta in Vid Friderik iz baronske družine Moscon. 5. aprila 1651 umrlo Elizabeto, prvo ženo Franca Bernarda barona Moscona, so v Laškem pokopali 23. maja, njenega sorodnika Vida Friderika, umrlega 8. marca, pa so v grobnico položili dan pred njo.⁵⁹ Zanj bi bilo vsekakor zanimivo vedeti, kje so ga hranili kar 75 dni.



Slika 3: Vpis smrti in pokopa Vida Friderika barona Moscona in Ane Elizabete baronice Moscon

Kot je že bilo omenjeno, so pokojne plemiče polagali k zadnjemu počitku v grobnice, včasih pa so jih pokopali tudi na pokopališču. Nekoliko je zavil v temo le razlog za kraj pokopa Franca Ksaverja Ludvika, sina lastnika gospostva Laško, Janeza Maksimiljana grofa Wildensteina. Sedemletnega fanta so namreč novembra 1742 pokopali na župnijskem pokopališču v Laškem,⁶⁰ medtem ko so člane plemenitene družine Germek, katere *pater familias* je nekoč vodil gosposočinsko upravo, pokopali v grobnico v cerkvi sv. Martina.⁶¹

⁵⁷ ŽU Planina pri Sevnici, MMK sv. Vid pri Planini 1730–1771, 12. 6. 1743.

⁵⁸ NŠAM, MMK Šmarje pri Jelšah 1739–1763, 23. 12. 1740.

⁵⁹ ŽU Laško, MMK Laško 1649–1721, 22. in 23. 5. 1651.

⁶⁰ ŽU Laško, MMK Laško 1721–1761, 16. 11. 1742.

⁶¹ ŽU Laško, MMK Laško 1649–1721, 20. 4. 1715 in 14. 2. 1720; ŽU Laško, MMK Laško 1721–1761, 20. 12. 1732.

Posebnosti

Tolikšna količina pregledanih vpisov seveda postreže tudi z nekaj posebnostmi, torej dogodki, ki niso bili ravno vsakdanji oziroma značilni za tisti čas. Eden takšnih je zagotovo krst Janeza Jožefa Ksaverja barona Moscona, katerega starša sta bila lastnik gospostva Planina pri Sevnici Karel Franc in Marija Ana Tereza, rojena grofica Ursini-Blagaj. Novorojenčkova botra sta uradno sicer bila sorodnika Jakob in Julijana Moscon, a sta zaradi odsotnosti pri krstu 30. junija 1745 njuni vlogi prevzela Matej Štefančič in Eva Mraz. Tako Matej kot Eva nista bila nič drugega kot okoliška reveža (*paupere*).⁶² Pogosto se je dogajalo, da naprošeni botri niso prisostvovali pri krstu svojih varovancev, temveč so jih zamenjali drugi. V večini primerov so to bili plemiči, njihovi uslužbenci (upravitelji, pisarji), občasno pa tudi veljaki iz tistega kraja ali okolice, torej meščani, tržani in drugi ugledni ljudje. Samo v omenjenem primeru sta bila nadomestna botra reveža. Zakaj, sam vpis ne razkrije.

Zanimiv je tudi krst Feliksa Maksimiljana Jožefa iz grofovske družine Lamberg. Otrok je bil najverjetneje rojen na gradu Žusem 16. aprila 1696. Zagotovo pa s fantom nekaj ni bilo v redu (morda rojstvo nepopolno razvitega otroka), saj je bil krščen v sili. Ker v tistem trenutku ni bilo na razpolago duhovnika, ga je krstila kar njegova sorodnica, in sicer vdova Marija Eleonora grofica Reisig.⁶³

Pričujoča razprava je le vmesna etapa na poti do obsežnega znanstvenega priročnika, ki bo v obliki edicije virov vseboval vse omembe plemstva v ohranjenih župnijskih matičnih knjigah na območju Spodnje Štajerske oz. današnjega slovenskega dela do leta 1770.

Viri

ADG = Archiv der Diözese Gurk (Arhiv krške škofije, Celovec)

Alte Temporalien, Karton 138, Zapuščinski inventar po mariborskemu vikarju Antonu Manicorju z dne 23. julij 1601

Alte Temporalien, Karton 145, Vizitacijski zapisnik za župnijo Selnica ob Dravi z dne 9. marec 1668

NŠAM = Nadškofijski arhiv Maribor:

Matične knjige:

Bizeljsko: RMK 1748–1770

Brestanica: RMK 1630–1644, 1646–1662, 1664–1675, 1675–1688, 1688–1708,

⁶² ŽU Planina pri Sevnici, RMK sv. Vid pri Planini 1730–1750, 30. 6. 1745.

⁶³ NŠAM, RMK Zibika 1694–1751, 16. 4. 1696.

1709–1736, 1737–1767, 1767–1774; PMK 1690–1748, 1749–1785; MMK 1719–1766, 1766–1780

Brežice: RMK 1639–1664, 1666–1694, 1694–1709, 1709–1725, 1725–1737, 1738–1760, 1760–1770; PMK 1738–1770; MMK 1723–1753, 1754–1770

Dobova: RMK 1765–1783, PMK 1765–1783, MMK 1765–1783

Loka pri Zidanem Mostu: RMK 1632–1668, 1705–1736 (vpisi nezakonskih otrok do 1744)

Pišce: RMK 1675–1727, 1760–1791, PMK 1695–1759, 1760–1791; MMK 1733–1758, 1758–1791

Podsreda: RMK 1687–1731, 1732–1757, 1757–1770; PMK 1687–1770; MMK 1703–1744

Sevnica: RMK 1727–1765, 1766–1784; MMK 1742–1782

Sromlje: RMK 1753–1784

Sv. Ema: RMK 1756–1774; MMK 1756–1776

Sv. Peter pod Svetimi Gorami: RMK 1646–1769; PMK 1649–1770

Šmarje pri Jelšah: RMK 1690–1722, 1722–1740, 1740–1755, 1757–1797; PMK 1703–1747, 1747–1763, 1765–1784; MMK 1739–1763, 1764–1828

Videm – Krško: RMK 1662–1672, 1684–1706, 1706–1720, 1720–1725, 1725–1741, 1746–1784; PMK 1746–1784, MMK 1746–1774

Zibika: RMK 1694–1751, 1751–1772; MMK 1694–1772

Dopis Inšpektorata RS za področje kulturne dediščine v zvezi z rojstno matično knjigo sv. Štefan pri Žusmu 1761–1788

ŽU = Župnijski urad

ŽU Laško

matične knjige: RMK 1640–1650, 1650–1665, 1665–1679, 1679–1691, 1691–1716, 1716–1735, 1736–1756, 1756–1780, PMK 1649–1679, 1679–1726, 1726–1784; MMK 1648–1721, 1721–1761, 1761–1784

ŽU Pilštanj

matične knjige: RMK 1711–1729, 1730–1744, 1744–1756, 1757–1769; PMK 1695–1761

ŽU Planina pri Sevnici

matične knjige: Planina pri Sevnici: RMK 1706–1729, 1730–1750; PMK 1730–1802; MMK 1730–1771

ŽU Podčetrtek

matične knjige: RMK 1678–1737, 1737–1785

ŽU sv. Rupert nad Laškim

matične knjige: RMK 1755–1791, PMK 1755–1790; MMK 1755–1791

ŽU sv. Štefan pri Žusmu
matične knjige: MMK 1761–1788

Literatura

- Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblände bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918*. 4. Band. Schloss Senftenegg: Selbstverlag, 1973.
- Golec, Boris: Podoba brežiške mestne družbe do jožefinske dobe. *Župnija Sv. Lovrenca v Brežicah: ob 220-letnici župnijske cerkve* (ur. France M. Dolinar in Jože Škofljanec). Brežice: Župnijski urad, 2003, str. 11–49.
- Gubo, Andreas: *Geschichte der Stadt Cilli*. Graz: Verlag von Ulrich Mosers Buchhandlung, 1909.
- Hozjan, Andrej in Geršak, Katja: *Vodnik po matičnih knjigah škofijskega arhiva Maribor*. Maribor: Škofijski ordinariat, Škofijski arhiv, 2002.
- Janisch, Josef Andreas: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark mit historischen Notizen und Anmerkungen*. II. Band. Graz: Leykam, 1885.
- Mlinarič, Jože: Usoda turških ujetnikov v avstrijskih deželah v času od 15. do 17. stoletja in njihovo pokrščevanje. *Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 289–305.
- Orožen, Ignac: *Das Bisthum und die Diözese Lavant, Das Dekanat Tüffer*. Graz: Selbstverlag des Verfassers, 1881.
- Orožen, Ignac: *Das Bisthum und die Diözese Lavant, Das Dekanat Drachenburg*. Marburg: Selbstverlag des Verfassers, 1887.
- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. München: Verlag Oldenburg, 1962.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledih mogočnega tura*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Richter, Jakob: Maribor v reformacijski dobi. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 45/1, 1974, str. 89–105.
- Sikora, Michael: *Der Adel in der Frühen Neuzeit*. Darmstadt: WBG, 2006.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Med kozjanskim in porečjem Save*. 5. knjiga. Ljubljana: Viharnik, 1993.
- Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije*. II. del. Ljubljana: Skupnost arhivov Slovenije, 1972.
- Voje, Ignacij: O usodi turških ujetnikov v slovenskih deželah v 16. in 17. stoletju. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 43/2, 1972, str. 254–262.
- Wandruszka, Adam: Die »Zweite Gesellschaft« der Donaumonarchie. *Adel in Österreich* (ur. Heinz Siegert). Wien: Wiener Verlag, 1971, str. 56–67.

Zadavec, Dejan: Postavitev in postavljavec materialnih in rodbinskih temeljev plemiške družine Attems na Štajerskem. *Zbornik občine Slovenska Bistrica III* (ur. Stanislav Gradišnik). Slovenska Bistrica: Zavod za kulturo, 2009, str. 99–114.

Nobility in the Parish Registers between the Sava, Sotla, and Savinja Rivers until 1770

Summary

Slovenian historiography has not done much research on the nobility in Lower Styria. A reference manual with entries of the baptisms, weddings, deaths, and godparents of noblemen would certainly be one of the main resources for such research. In the area between the Sava, Sotla, and Savinja rivers, such parish registers were kept until the end of 1770 in twenty parishes and one vicariate. Of all these registers, 97 out of 126 have been preserved. There are 1,350 entries that mention 150 noble surnames and 560 individuals. The preserved parish registers mention the nobility that had estates in that area, such as the Attems, Moscon, Wildenstein, Reinstein, Tattenbach, and Wintershoffen families. They also mention nobility that held clerical positions (Formacher, Maurisperg, Glavinič Glamočki, Germek von Ehrenleben, and Renzenberg), and military functions (Rangefort, Pinelli, and Goldegg-Löwenstein). There are also some family members that devoted their lives and work to religious matters (Jacomini, Reya, Führenberg, and Höffer).

Noble families had children in a shorter time span than lower-class families. The average age difference between siblings was twenty months, which probably reflects their need for heirs and the use of surrogate wet nurses. The godparents to noble children were mainly relatives, as well as acquaintances and friends from the same social class. Children from lower nobility had respectable townsmen and market people as their godparents. The nobility also supported and helped Ottoman prisoners accept their new religion.

A detailed analysis could not be carried out with so few entries of births and deaths. Counts and barons married their social equals, whereas lower nobility also married town and market people. The number of days between the death and the burial of a noble person was not determined. Some were buried one day later; however, Veit Friedrich, Baron von Moscon was buried two and a half months after his death.

Klara Kukovec (1883–1979), prva zdravnica v Trstu in Mariboru

MOJCA HORVAT*

IZVLEČEK

Prva zdravnica v Trstu in pozneje v Mariboru je bila rojena v judovski družini v današnji Ukrajini. Med študijem medicine v Švici je spoznala Slovenca in se z njim poročila. Prispevek predstavlja položaj Judov v carski Rusiji, prve študentke medicine v Švici in splošni pogled na izobraževanje žensk v tistem času. Zadnji del povzema življenjsko pot Klare Kukovec.

KLJUČNE BESEDE

Judje, izobraževanje žensk, študentke medicine, zdravnice, zdravstvo, slovenske zdravnice

ABSTRACT

Klara Kukovec, the first female physician in Trieste and later in Maribor, was born to a Jewish family in the Ukrainian part of the Russian Empire. During her medical studies in Switzerland she met a Slovenian and married him. This article discusses the position of the Jews in czarist Russia, the first female medical students in Switzerland, and the view on women's education at the time. Kukovec's life and career are discussed in the last part.

KEY WORDS

Jews, women's education, female medical students, female physicians, Slovenian female physicians, health service

Klara Kukovec se je rodila leta 1883 v judovski družini v carski Rusiji. Ravno v tistem času so se Judje začeli množično izseljevati iz Rusije. Vzroke za to izseljevanje, pa tudi pospešeno izobraževanje, pojasnjuje prvi del prispevka. Klara se je po končani gimnaziji odpravila študirat medicino v Švico. V drugem delu prispevka so tako podrobneje predstavljene prve študentke, njihovo izobraževanje in prizadevanja za priznanje dosežene izobrazbe. Zadnji del natančneje opisuje življenjsko pot Klare Kukovec.

* Mojca Horvat, Pokrajinski arhiv Maribor, e-pošta: mojca.horvat@pokarh-mb.si



Slika 1: Klara Kukovec med obema vojnama

Judje v Rusiji v 19. stoletju

V času po Napoleonovih vojnah se je uradno nezaupanje do Judov kljub lojalnosti in podpori judovskega prebivalstva Rusiji še povečalo, ugotavlja Jelinčič Boeta.¹ Judom je bilo prepovedano prebivati po utrjenih mestih ob zahodni meji in v pristaniščih, ki so služila kot oporišča mornarice. Nikolaj I. (1825–1855) je uvedel ukrepe, ki naj bi Jude reformirali in privedli do spreobrnjenja. Leta 1827 je izdal ukaz o splošnem naboru Judov v vojsko in ukinil plačilo, s katerim so se temu do tedaj izognili. Nekatere olajšave je podelil le trgovcem, obrtnikom in kmetom. Glede na to, da so menili, da Judje potrebujejo daljše usposabljanje za vojaško službo, ki je trajala 25 let, so uvedli nabor pri 12-letnikih. Judovske dečke so pošiljali v posebne kantonistične šole, kjer so jih poleg usposabljanja za vojsko poskušali spremeniti v kristjane in Ruse, ki bodo za sabo potegnili tudi preostale. Cele vojaške enote so bile nasilno krščene. Vendar so se iz teh enot le redki vrnili domov in tisti, ki so se, niso postali voditelji skupnosti. Kantonistični dekreti tako

¹ Jelinčič Boeta, *Kratka zgodovina Judov*, str. 259–274.

niso imeli zelenega učinka, v judovskem kolektivnem spominu pa je carska Rusija postala simbol ostrega preganjanja.

Leta 1835 je bil izdan zakon, ki je v nekaterih obmejnih okrajih ozemlja naselitve Judom prepovedal prebivanje po vaseh, prepovedal je judovsko prisotnost v Kijevu in zaposlovanje krščanskih služabnikov. Leta 1836 so uvedli splošno cenzuro na hebrejske knjige in prepovedali hebrejske tiskarne, razen dveh (v Kijevu in Vilni), v katerih pa so delovali posebni cenzorji.

Leta 1841 je ruski minister za šolstvo ustanovil posebne šole za judovske dečke, organizirane po zgledu že obstoječih t. i. judovskih razsvetljenskih šol v Odesi, Kišinjevu in Rigi ter rabinskega semenišča v Varšavi. Odprli so na desetine državnih šol in celo dve rabinski semenišči. Vendar so bili v teh šolah ravnatelji kristjani, judovski učitelji so poučevali le judovske predmete. Zato so novoustanovljene šole vzbujale precej nasprotovanja med tradicionalnimi Judi. S podkupovanjem uradnikov jim je uspelo, da jih je obiskovalo precej manj učencev, kot je zahteval zakon, prihajali so predvsem otroci iz revnih slojev. Vendar so otroci, ki so zaključili šolanje v teh šolah, postali prvi Judje, ki so se dodobra spoznali z rusko kulturo in jezikom.

Oblasti so v želji po podreditvi judovskega prebivalstva leta 1844 ukini- le državno priznanje samoupravnih judovskih občin. S tem so vladajoči sloji občin postali le še pobiralci davkov in blagajniki sinagog. Najostrejši ukrep za nadzor judovskega prebivalstva pa je izšel leta 1851, ko je Nikolaj I. ukazal razdeliti judovsko prebivalstvo na pet kategorij: trgovce, kmete, obrtnike, stalne meščane (lastnike nepremičnin in verske uslužbenke) ter meščane brez stalnega prebivališča. Zadnja kategorija, ki je vključevala tovarnike, pomoč- niki, berače in podobno, je bila videna kot nekoristna. Načrt je za slednjo predvidel potrojitev količine nabornikov, izgon iz vasi in omejitev gibanja znotraj ozemlja naselitve. Vendar sta izpeljavo načrtov preprečila izbruh krimske vojne in Nikolajeva smrt.

Ruski neuspeh v krinski vojni (1854–1856) je bistveno pripomogel k liberalnim reformam novega carja Aleksandra II. (1855–1881), ki so vklju- čevale tudi judovsko prebivalstvo. Leta 1856 so bile ukinjene kantonistične šole, ukinjena je bila prepoved državnih služb za diplomante univerz, ki so jim leta 1862 dodali še zdravnike in farmacevte brez diplom. Leta 1859 so sloju Judov, ki je plačeval najvišje davke, dovolili naselitev zunaj ozemlja naselitve, leta 1861 so dodali univerzitetno izobražene, leta 1865 obrtnike in čez dve leti še vojake, ki so služili v Nikolajevi vojski, ter njihove potomce.

Ob poskusu atentata na carja leta 1866 se je ta trend liberalizacije končal. Leta 1870 so določili, da v mestni upravi ne sme biti več kot tretjina Judov in da župan ne more biti Jud, kar je predstavljalo veliko težavo predvsem v krajih, ki so imeli popolno judovsko večino. Leta 1873 so zaprli posebne judovske državne šole in rabinska semenišča in jih spremenili v učiteljišča. Zaradi povečanega števila Judov v različnih institucijah državnega šolstva so se v delu ruskega tiska začeli pojavljati članki s sovražno vsebino. Leta

1880 je tako izšel članek z naslovom Judje so nad vami, ki je bralce skušal prepričati o nevarnostih zaradi vse večje judovske vloge v ruski kulturi in javnem življenju.

»Na sploh z rastjo panslavizma ter ukrajinskega in ruskega nacionalizma opažamo hkratno rast antisemitskega razpoloženja v ruski eliti, ki je oblikovala javno mnenje in obtoževala Jude povezav z *nemško nadvlado in okuževanjem ruske duše*. Antisemitski dogodki nasploh so se sicer začeli množiti že v 60. letih 19. stoletja, vendar je prvi večji pogrom izbruhnil šele leta 1871 v Odesi.«²

Izobraževanje pri Judih

Judje so izobraževanju vedno pripisovali velik pomen.³ V judovskih šolah, v posebnih judovskih razredih v splošnih šolah in preko denarne podpore rabinskim semeniščem in raziskovalnim ustanovam so posvečali veliko pozornost judovskim verskim študijam, poznavanju hebrejščine in judovske zgodovine. Ustanavljali pa so tudi šole za judovsko mladino, kjer je bil učni jezik nemščina ali francoščina, podpirali študente, ki so obiskovali evropske in ameriške univerze in pomagali judovskim množicam sprejemati kulturo okolice.

Na začetku so judovski izobraženci pri vstopu v nejudovsko okolico prestopali v krščanstvo ter se kakšno generacijo kasneje še bolj oddaljevali od judovstva, na prelomu 19. v 20. stoletje pa je naenkrat vse več primerov, kjer so posamezniki sicer živeli ateistično posvetno življenje, vendar brez zanikanja ali skrivanja svojega judovskega porekla ali identitete.

»Judje so v sklopu vse bolj razvijajočega se naravoslovja začeli igrati vse večjo vlogo. V 80. letih 19. stoletja je večji del judovskih študentov v Nemčiji študiral medicino in zatorej ni čudno, da jih je velik del prišel do pomembnih uspehov.«⁴

Izseljevanje Judov

Najbolj dramatično obdobje judovske zgodovine je med letoma 1881 in 1948. V tem obdobju se je število Judov najprej več kot podvojilo, zaradi množičnega preseljevanja so se oblikovala nova judovska naselbinska središča, vzcvetelo je judovsko nacionalno gibanje, drastično je upadlo število Judov, ki so živeli na tradicionalen način, nato je bila od drugih Judov odrezana večmilijonska judovska skupnost v sovjetski Rusiji, v holokavstu je bilo

² Prav tam, str. 257.

³ Hahonina, Zgodovinska loterija, str. 40–41.

⁴ Jelinčič Boeta, *Kratka zgodovina Judov*, str. 270.

s pobjem tretjine vseh Judov na svetu evropsko judovstvo skoraj izbrisano, nazadnje pa je bila osnovana judovska nacionalna država.

Leta 1881 lahko začnemo govoriti o množičnem izseljevanju iz Rusije v ZDA – to lahko pripišemo koncu tlačanstva v Rusiji leta 1861, kar je izključilo velik del Judov iz podeželskega gospodarstva –, izgonu Judov iz vasi, pomanjkanju judovske enakopravnosti v Rusiji ter seveda vse številnejšim pogromom. »Skupno je med letoma 1881 in 1914 Vzhodno Evropo zapustilo več kot 2,5 milijona Judov, torej okoli 80.000 na leto.«⁵

Urbanizacija je spremenila tudi delež različnih poklicev med Judi. »Na začetku 20. stoletja je bila skoraj polovica vseh nemških Judov vpletenih v trgovino. V Italiji je skoraj petina zaposlenih Judov delala v svobodnih poklicih in državni ali mestni upravi. V Avstriji je bilo od vseh zaposlenih Judov leta 1900 11,4 % v poljedelstvu, 27,8 % v industriji, 43,7 % v trgovini in transportu in 16,2 % v svobodnih poklicih ter državni upravi. [...] Na Madžarskem je bilo takrat Judov približno polovica vseh zdravnikov, tretjina odvetnikov, okoli 40 % vseh piscev ter 20 % vseh igralcev, glasbenikov in kiparjev. V Rusiji je delež Judov v svobodnih poklicih ostal majhen, 31 % jih je bilo v trgovini in 36,3 % v industriji.«⁶

Prve študentke medicine v Švici

V Rusiji so že leta 1857 imeli dekliške gimnazije, ki bi naj poskrbele za izobrazbo bodočih učiteljic. Leta 1869 je car Aleksander II. dovolil na univerzah organizirati tečaje za ženske, saj je hotel preprečiti odhod posameznic na študij v tujino, kjer bi se lahko navzele revolucionarnih idej. Zaradi pomanjkanja denarja pa so bili ti tečaji vprašljivi, poleg tega se tudi po kvaliteti niso mogli kosati s programi, namenjenimi moškim študentom, niti niso omogočali doktorata. Rogger v svoji monografiji o ruskih študentkah v Švici domneva, da so prav zato Rusinje odhajale študirat v Švico, kjer so ob zaključku študija prejele spričevalo, ki jim je omogočilo pridobiti v domovini patent za izvajanje zdravniškega poklica.⁷ Rusinja Nadeša Suslova je v Zürichu leta 1867 postala prva promovirana zdravnica na svetu. V ZDA univerze ženskam niso dovoljevale vpisa, zato so se nekatere odpravile študirat v Švico. Prva Američanka – Susan Dimock – je diplomirala v Zürichu leta 1871. Podobno je bilo v Angliji. Univerze v Oxfordu, Cambridgeu in Londonu so odklonile Elizabeth Garrett, zato se je odpravila študirat v Pariz, kjer je leta 1870 diplomirala. Prva francoska študentka je bila Madeleine Bres-Gebelin, ki je leta 1875 končala študij na pariški Sorboni. Pridobiti je morala

⁵ Prav tam, str. 272.

⁶ Prav tam, str. 274.

⁷ Rogger, *Ganz Europa blickt auf uns!*, str. 26.

dovoljenje za študij od cesarice Eugenie, ministra za vzgojo in ne nazadnje od svojega moža. V Nemčiji so ženskam omogočili študij šele na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Prvi Nemki – Emilie Lehmus in Franziska Tiburtius – sta zato študij zaključili v Zürichu v letih 1875 in 1876, v Nemčiji pa nista nikoli dobili aprobacije in sta veljali le za neke vrste zdravilki. Nekaj Nemk je še pred začetkom 20. stoletja doseglo t. i. izredne doktorate in s posebnim dovoljenjem profesorjev so lahko delale kot asistentke. Prva avstrijska zdravnica je bila Rosa Welt iz Bukovine, ki je doštudirala leta 1878 v Bernu. Dovoljenje za izvajanje zdravniškega poklica je cesar Franc Jožef leta 1890 podelil Rassis Kerschbaumer-Putjata. Na dunajski univerzi je prva zdravnica leta 1897 postala Gabriele Possanner pl. Ehrenthal, ki je pred tem (leta 1894) končala študij že na univerzi v Zürichu. Prva slovenska zdravnica je bila Eleonora Jenko Groyer. Gimnazijo je končala na Cetinju v Črni gori, študij medicine pa v ruskem Peterburgu leta 1907,⁸ torej le eno leto pred v prispevku obravnavano Klaro Kukovec.

Pogled družbe na prve študentke

Na prehodu v 20. stoletje so se začela pojavljati vprašanja, ali so ženske sploh sposobne študirati. Leta 1900 je nemški zdravnik Paul Julius Möbius izdal pamflet O fiziološkem slaboumju ženske (*Über den physiologischen Schwachsinn des Weibes*), leta 1910 pa se je nemški avtor Max Funke spraševal: »So ženske ljudje?« in si s »strogo znanstvenimi dokazi« odgovoril, da »žal ne.«⁹ Študentke pa so se tudi same oglašale v raznih publikacijah in tako je nastala živahna debata z argumenti za in proti ženskam, ki študirajo. Vsekakor so prve akademsko izobražene ženske vzbujale pri ljudeh veliko začudenje. Ena od njih, Marie Vöglin, se spominja, kako očitno so strmeli vanjo na ulici in kako neprijetno ji je zato bilo.

Proti študentkam medicine so se obrnili tudi puritanci. »Predstavljajte si mlado damo v secirnici z nožem in pinceto pred povsem razgaljenim moškim truplom,« se je zgražal patolog Johannes Orth. »Upoštevajte tudi, da se vse to dogaja pred očmi moških študentov, da so le-ti na začetku svoje moškosti, ko je vzbuditev čutov še toliko lažja in nevarnejša – a si lahko to sploh predstavljate?«¹⁰ Meje spodobnosti so bile namreč v tistem času postavljene mnogo višje kot danes, takrat je bilo običajno, da so kopaljšča ločena po spolih, prav tako klopi v cerkvi. Ruska študentka Olga Kraft, ki je v Zürichu rodila nezakonskega otroka, je morala nemudoma zapustiti univerzo.

Po drugi strani pa so prav puritanska načela pomenila argument v prid

⁸ Melik, Eleonora Jenko Groyer, str. 162–166.

⁹ Rogger, *Ganz Europa blickt auf uns!*, str. 33.

¹⁰ Prav tam, str. 36.

zdravnicam. Poleg dejstva, da tudi medicinske sestre vidijo goloto, je profesor kemije Victor Meyer omenjal, da se bolnice prav zaradi sramežljivosti raje zaupajo zdravnici kot zdravniku.¹¹ Nemalo zdravnic se je zaposlilo v osmanskem cesarstvu. Nekateri so menili tudi, da se študenti v predavalnicah v navzočnosti dam bolj kavalirsko obnašajo.

Študij v Zürichu in prihod kozaških konjičkov

V Zürich so le nekaj let po prvih resnih študentkah začele množično prihajati še mlade revolucionarne Rusinje, imenovane »kozaški konjički« (Kosakenpferdchen), ki so propagirale divji zakon in svobodno ljubezen, svoj narod pa so hotele odrešiti hlapčevstva. Te ženske, pogosto mladoletne, so večinoma živele v zelo skromnih razmerah kot podnajemnice, sledile pa so drugačnim ciljem kot ostale študentke. V Rusiji so veljale za izobčenke, grozil jim je zapor, zato so si hotele v Švici z vpisom na univerzo omogočiti bivanje oz. nekakšen politični azil. Študij zanje ni bil osrednjega pomena. Prav tako se niso držale meščanskih običajev ali mode, zato so se Švicarjem zdele milo rečeno čudne. Ugled vseh študentk se je takrat močno zamajal, saj so bile zaradi poplave mladih nihilistk resne študentke v manjšini. Obstajala je bojazen, da bodo prepovedali študij ne le Rusinjam, ampak vsem tujkam ali pa celo vsem ženskam.

Kozaškim konjičkom so vpis na Univerzo v Zürichu omogočili zelo ohlapni pogoji vpisa, ki tistim z neustrezno izobrazbo niso onemogočali imatrikulacije. Univerza je namreč le od prebivalcev kantona zahtevala zrelostni izpit – maturo ali zaključni izpit. Za študente izven kantona in torej tudi tujce niso zahtevali nobenih dokazil o predhodni izobrazbi. Res niso bile krive ženske, za katere so bila v Švici in tujini vrata gimnazij zaprta in zato niso mogle opraviti mature, vseeno pa so se čutili Zürichčani zapostavljeni, ko so Rusinje brez primerne izobrazbe preplavile njihovo univerzo. Švicarka Maria Vögtin je s petimi sopodpisnicami tako 22. 2. 1870 zahtevala zaostrene pogoje za vpis na univerzo.

Vest, da bo Univerza v Zürichu morebiti za vpis zahtevala maturitetno spričevalo, se je razširila tudi v Rusijo, nekatera dekleta so pohitela, da bi se uspela vpisati še pred zaostritvijo. Ohranjen je zapis Solomona Lazareviča Čudnovskega, kakšen velik dogodek je predstavljal odhod mladih someščank (Fanny Berlinerblau in Annette Herzenstein) na študij v Švico: »To sta bili prvi pionirki iz naše province, ki sta leta 1870 po vztrajnem boju uspeli prepričati starše in odšli v Zürich. Za mlade iz Hersona, predvsem tiste iz krogov, ki so se zavzemali za izobraževanje, je postal ta dogodek pravi praznik. Živo se spominjam, kako se je v pristanišču Odese ves pomol napolnil

¹¹ Prav tam, str. 37.

z mladimi, v mislih vidim, kako se je mladina s spoštljivimi pozdravi in prikloni poslavljala od ladje, na kateri sta bili mladenki, čeprav ju večina sploh ni osebno poznala.«¹² Ker gre za dekleti iz Hersona, kjer se je nekaj let pozneje rodila v prispevku obravnavana Klara Kukovec, lahko sklepamo, da je dogodek odmeval še mnogo let in je morda vplival tudi na Klarino odločitev za študij v Švici.

Leta 1872 je predstavljalo okoli 60 študentk iz Rusije 17 % vseh študentov Univerze v Zürichu. Na medicinski fakulteti so ženske predstavljale celo 25 % vseh slušateljev. Naslednjo zimo se je število ruskih študentov in študentk podvojilo – od skupno 440 jih je kar 120 prihajalo iz Rusije. Med študenti medicine jih je bilo največ, Rusinje so tukaj predstavljale kar 30 %. Tako velikega porasta Švicarji niso pričakovali. Razmišljali so o ukrepih, saj si niso predstavljali, da bodo nekoč »mlada 17-letna dekleta brez vsakršne klasične izobrazbe visoko šolo v Zürichu zlorabljala kot poligon za svoje povsem nezrele študijske načrte«.¹³

Profesorji na univerzi se v glavnem niso vznemirjali zaradi študentk. Mnogim se je zdelo, da gre za »zanimiv eksperiment«. Profesorju anatomije Georgu Hermannu von Meyerju se je zdelo celo, da številne ženske več znajo in bolj vneto študirajo kot njihovi moški kolegi. Posamezni docenti so pomagali svojim študentkam pri njihovih disertacijah, prošnjah ali pri iskanju asistentske službe, bili so njihovi zaščitniki. Nekateri pa tudi niso bili zagovorniki tega, da ženske študirajo, vendar so se trudili ostati do svojih študentk korektni, le kakšen posameznik je svoje neodobranje kazal tako, da je v svoja predavanja vpletal neprimerne šale na račun žensk.

Tudi za študente je bila situacija, ko so se v predavalnicah začele pojavljati študentke, povsem nova. Iz gimnazij so bili namreč vajeni le sošolcev. Prihajalo je do posameznih neprijetnih situacij (npr. ob zatemnitvi predavalnice zaradi poskusa z lučjo). Podobno kot so kozaški konjički med Švicarji obveljali za prototip ruske študentke, so neresni študenti, ki jim je bilo več do popivanja in dvobojev kot do študija, med študentkami veljali za prototip švicarskega študenta.

Carjev ukaz o prepovedi študija v Zürichu

2. 6. 1873 je ruski car izdal ukaz, s katerim je ženskam prepovedal študij v Zürichu. Res se je tam zbirala revolucionarna mladina Rusije obeh spolov, vendar se je car zavedal, da moškim ne bo mogel učinkovito prepovedati študija, zato se je zadovoljil s prepovedjo za »zapeljane« ženske, ki naj bi se predajale komunističnim idejam svobodne ljubezni. Aleksander II.

¹² Prav tam, str. 49.

¹³ Prav tam, str. 60.

je študentkam obljubil, da bodo lahko v domovini obiskovale predavanja in tečaje za babice, ustanovil pa bo tudi visoke šole za ženske v Petrogradu in Moskvi. Vendar so se mladenke zavedale, da vse to nikakor ni enakovredno pravemu študiju. Ruska cesarska vlada je pozvala vse ruske študentke, da do 1. 1. 1874 zapustijo Zürich; kdor bo nadaljeval študij, v Rusiji ne bo dobil zaposlitve, ne bo mogel opravljati izpitov ali se kakorkoli izobraževati.

V ruski koloniji v Zürichu je završalo. Oglasili so se protesti, študentke so bile ogorčene, nekaj jih je že uspelo dokončati študij, ostale so se morale znajti drugače. Rogger poroča, da so imeli domačini glede tega mešane občutke; po eni strani so se zgražali zaradi »ruskega despotstva«, po drugi strani pa so jim ruski azilanti že nekoliko zrasli čez glavo, in so upali, da bo carjev ukaz njegovim podložnikom v Švici na ta način nekoliko pristrigel krila.¹⁴ Za Univerzo v Zürichu je ukaz pomenil izgubo stotih ruskih študentk, zato ni čudno, da so se profesorji zavzeli za svoje ruske slušateljice. Tudi švicarski časopisi so močno kritizirali carjevo odločitev, ki so jo prikazali kot grobo žalitev švicarskih izobraževalnih ustanov.

Z ruskega vidika je bil ukaz zadetek v polno. Ruska kolonija v Zürichu je bila popolnoma razbita, revolucionarno gnezdo pa je razpadlo na posamezne skupinice. V zimskem semestru 1873/74 je od osemdesetih študentk medicine iz Rusije ostalo le še osem posameznic, štiri so kmalu odpotovale. Preostale so se odpovedale misli na vrnitev v domovino, saj so se nameravale poročiti v Švici. Nekatere študentke so upale na izobraževanje na drugih zahodnih univerzah, zato so poslale prošnje na nemške, avstrijske in nizozemske univerze. Večinoma so dobile negativne odgovore z različnimi izgovori. Z nemškega govornega področja se je za sprejem študentk odločila le Univerza v Bernu.

Študij v Bernu

V Bernu je bil študij ženskam omogočen šele nekaj let, saj so leta 1868 na svojo univerzo sprejeli prvo žensko. Po dogodkih v Zürichu se je rektor odločil, da posveti povečano pozornost študentskemu življenju, ni pa zavrnil ruskih študentk iz züriške univerze. V zimskem semestru 1873/74 se je tako na bernsko univerzo vpisalo 26 mladih Rusinj, ki so bile izgnane iz Züricha, v naslednjih semestrih so prihajale nove. V Bernu so se bali navala iz Rusije, študenti so imeli protestno zborovanje, vseeno Rusom univerza ni zaprla vrat, tudi ni zahtevala dokazil o opravljeni maturi, ženske so morale le imeti dovoljenje svojega pravnega zastopnika, saj je ženska takrat pripadala očetu ali možu.

Študentke iz Züricha so se v Bern vpisale brez težav na podlagi t. i.

¹⁴ Prav tam, str. 81–84.

zaključnega spričevala iz Züricha. Domačini so z veseljem ugotavljali, da naval Rusinj ni tako velik, kot so se bali, da bo, poleg tega pa gre za »dobro izobrazene dame, delno iz najuglednejših družin, s katerimi bo visoka šola v Bernu, ki jih je s pohvalno liberalnostjo sprejela, doživela le veselje in čast.«¹⁵ Študentje so nove kolegice bolje sprejeli kot fantje iz Züricha, morda zato, ker med njimi ni bilo kozaških konjičkov in drugih revolucionark, ki so v Zürichu kvarile ugled študentk. V Bernu ni nastal ruski center, saj so študentke tukaj imele za svoj cilj res le študij, bile pa so tudi iz višjih slojev. Večinoma so doštudirale in pozneje imele v Rusiji svoje zdravniške ordinacije.

Predavalnice so bile v Bernu precej manjše in preprostejše kot v Zürichu, tako da so bile ruske študentke, ki so bile primorane zapustiti züriško univerzo, sprva razočarane. Kmalu pa so spoznale, da so v Bernu odlični profesorji, posebej priljubljen je bil kirurg Theodor Kocher, ki je pozneje prejel Nobelovo nagrado. Vera Finger, ena njegovih takratnih študentk, je zapisala: »Profesor kirurgije Kocher je imel že takrat ugled pravega vzornika. Poslušati njegova teoretična predavanja, ki so se začinjala zjutraj ob 7. uri, je bilo pravo zadovoljstvo, in nad umetnostjo, s katero je izvrševal operacije, smo kar strmeli. Njegova vitka in krhka postava ter poduhovljeno in z dobroto navdihnjeno Kristusovo obličje pa sta pripomogla, da ga je vsak sprejel v svoje srce. Njegove majhne, skoraj ženske suhljate roke so delale s hladnokrvno natančnostjo in eleganco. Tega učitelja se spominjam v najlepši luči. Poslušati njegov glas v predavalnici, opazovati njegov mir ob operacijski mizi in njegovo dobroto do pacientov, je bil pravi estetski užitek. Od vseh tujih učiteljev je edini, katerega se ganjeno spominjam kot svojega vzornika in ideal pravega zdravnika.«¹⁶ Tudi drugi profesorji so bili boljši kot v Zürichu. Bili so še mladi in entuziastični. Študente so učili o novi antiseptični negi ran, o kateri so v Zürichu študenti le bežno slišali.

Študentke so dobro sprejeli tako profesorji kot Bernčani, ki so se še čudili prvim pionirkam. Rektor univerze Hans von Scheel je imel leta 1873 govor, v katerem je najprej povedal, da ni privrženec tega, da bi ženske študirale, nato pa je ovrgel vse običajne predsodke. Menil je, da se študentk ne da zaustaviti, gre namreč za naravno posledico spremenjenih socialnih razmer v sedanosti. Industrija in delo strojev sta ženskam odvzela marsikatero delo, ki je prej predstavljalo bistveni del njihovih poklicev. Lastne družine si marsikatera ne more ustvariti. Ženske se zaposlujejo pri telegrafiji in na pošti, zato se jim tudi študija ne more odrekati. Seveda bo iz tega zrasla tudi zahteva po političnih pravicah. Ženske, ki študirajo, so torej odgovor na socialno vprašanje, nujnost, ki ima koristi.

¹⁵ Prav tam, str. 97.

¹⁶ Prav tam, str. 99.

Ali so ženske sposobne opraviti diplomski izpit?

Diplomski izpit za prve študentke, ki so uspele svoj študij pripeljati do konca, je bil prav tako nekaj posebnega. Ker do takrat še niso videli, kako se ženska obnaša v tako stresni situaciji, so z velikim pričakovanjem opazovali vsako kandidatko. Ali bo omedlela? Ali bo imela dovolj znanja, ali bo kos pritiskom? Prvim ženskam se je zdelo, da opravljajo diplomski izpit za vse predstavnice svojega spola. Vsaka, ki ji je uspelo, je nekako potrdila, dokazala, da tudi ženske zmorejo. Promocije so bile takrat javne in prva ženska, Nadeša Suslova, je leta 1867 promovirala v nabito polni dvorani. Victor Böhmert je zapisal: »Gospodična Nadeša Suslova je vstopila, bila je skromna oseba v enostavnih črnih oblačilih, stara 24 let. Sedla je na svoje mesto za katedrom, s sramežljivo in skromno usmerjenim pogledom v svoj manuskript.« Po inavguracijskem predavanju je Suslova zagovarjala svoje teze. Pri tem se je pokazalo, da je bila precej v zadregi, poleg tega ni popolnoma obvladala nemščine, vseeno pa so njeni odgovori kazali na njeno samostojno razmišljanje, opirala pa se je na lastna opažanja, tako da so ji vsi upravičeno čestitali za dosežene rezultate. O njeni promociji so poročali časopisi.

Legendarna je postala druga promocija ženske, Angležinje Frances Morgan, leta 1870, ki si jo je ogledalo 400 radovednežev. Ker je Morganova v svoji disertaciji po mnenju profesorja prišla do protislovnih mnenj, se je ta precej razjezil in jo v 25-minutnem govoru močno kritiziral. Očividec je zapisal, da je Morganova svojega profesorja povsem mirno poslušala in si sproti zapisovala pripombe, potem pa mu je v polurnem odgovoru tako dobro oporekala, da ji je moral priznati njen prav in ji čestitati.

Virginia Šlikova se je tako spominjala svoje disertacije leta 1876: »Ob treh sem stopila v dvorano v pritličju v novi črni obleki, ki sem jo v ta namen naročila iz Pariza, in slamniku, ki mi ga je naredila modistka iz hiše, v kateri sem živela. Za dolgo mizo so že sedeli nekateri moji profesorji [...] vsakemu sem 20 minut odgovarjala na vprašanja iz njegovega predmeta. Prvi prof. Quinke, kot vedno zelo zadržan, a z jasno formuliranimi vprašanji; nato naš posebni ljubljenec Peter Müller, profesor ginekologije; nato profesor za očesne bolezni Dor, njegova francoska prijaznost me je posebno ganila. Sledil je najstarejši in najbolj resen učitelj [Rudolf Demme], ki me je izprašal o otroških boleznih, nato farmakolog natančno in nekoliko zahtevno, s posebno pozornostjo na poznavanju maksimalnih odmerkov zdravil. Nato prof. Langhans o patološki anatomiji (patologiji), edini, ki je kazal naklonjenost nam študentkam. Smehljaje mi je postavljaj vprašanja, ki jih nekoč nisem znala odgovoriti med prakso pri njem in so mi zato posebej dobro ostala v spominu. Kot zadnji me je izprašal prof. Kocher, ki je kot dekan fakultete vodil izpit, mu ves čas posvečal vso pozornost in si delal zapiske. Imel je posebno pedagoško metodo, saj mu ni šlo toliko za na pamet naučeno znanje, bolj pa za

samostojno razmišljanje. Njegovo vprašanje: “Kaj bi naredili, če bi na cesti zagledali ponesrečenca?” je je bilo čisto v tem smislu.¹⁷

V prvih desetih letih (1867–1876) je v Zürichu in Bernu zaključilo študij medicine 26 žensk. Med njimi je bila le ena domačinka, večina (devetnajst deklet od šestindvajsetih) pa je prihajala iz Rusije.

Nekaj let pozneje so Rusi in Rusinje v velikem številu prihajali v Švico. Naval je potekal v valovih, pač glede na trenutno politično stanje v Rusiji. S povečanjem represij – izključenostjo iz študija, zasledovanjem in pogromi – je na stotine ruskih in judovskih pripadnikov opozicije ali inteligence zbežalo v Švico. Največ jih je bilo v šolskem letu 1904/05, ko je bilo od 600 študentov medicine kar 400 (torej dve tretjini) študentov iz tujine. Švicarski študenti so takrat torej postali manjšina. Te invazije so povzročale strah pred resničnimi ali namišljenimi terorističnimi in kriminalnimi dejanji. Pri vsakem prestopku posameznikov so Ruse in druge Slovane ali Jude kolektivno obdolžili.

Kljub vsemu je v obdobju med leti 1867 in 1914 v Švici študiralo 5.000 do 6.000 žensk iz Ruskega cesarstva.

Klara Kukovec (1883–1979)

Klara (včasih tudi Kaja Lea) z dekliškim priimkom Doktor se je rodila 12. 7. 1883 v Hersonu, ki leži ob ustju reke Dnjeper v Ukrajini. Bila je iz premožne judovske družine, njen oče Naum Doktor je bil gradbeni mojster, mati Dina pa gospodinja. Klara si je že kot deklica želela postati zdravnica. Po končani gimnaziji leta 1900 ji oče sprva ni dovolil študija, a je zaradi njene odločnosti popustil in tako je odšla študirat medicino v Ženevo.

Po treh letih študija v Ženevi so ji od doma sporočili, da so v rusko-japonski vojni izgubili vse premoženje, zato ne morejo več financirati njenega študija. Hoteli so, da se vrne domov, ona pa je bila prepričana, da ji bo kljub temu uspelo doštudirati. Za pomoč je prosila dr. Kocherja,¹⁸ ki je bil njen profesor, imel pa je tudi privatni sanatorij v Bernu. Tako je odšla v Bern, kjer je

¹⁷ Prav tam, str. 141–142.

¹⁸ Emil Theodor Kocher (1841–1917) je bil švicarski kirurg, ki je kot prvi prejel Nobelovo nagrado za medicino. Svojo znanstveno pot je začel s članki o hemostazah pri prepletu arterij. Ko je začel delati kot kirurg, se je ravno uveljavila nova antiseptična metoda zdravljenja, ki jo je Kocher še izpopolnil z vrsto metod za celjenje ran z razredčenimi raztopinami klora. Kasneje je razvil prve aseptične načine nege ran. Ker je izobraževal tudi vojaške zdravnike, je svojo pozornost posvečal negi strelnih ran, obravnaval pa je tudi zlome kosti in osteomielitis. Kot kirurg je obravnaval bolezni želodca in črevesja, po njem se imenuje Kocherjev manever, s katerim se iz dvanajsternika odstranijo izrastki. Razvil je tudi vrsto kirurških instrumentov, ki se še danes uporabljajo. Pozneje je raziskoval možgane (epilepsija), moške spolne organe in ščitnico, katere fiziologijo in patologijo je predstavil s popolnoma novimi in kontroverznimi hipotezami. Slednje raziskave so mu leta 1909 prinesle Nobelovo nagrado. [Geslo] Emil Theodor Kocher, *Der Große Brockhaus*, str. 282; [Geslo] Emil Theodor Kocher, *Wikipedia.de*.

Slika 2: Klarin oče Naum Doktor



Slika 3: Klara Doktor leta 1906



ponoči skrbela za paciente v sanatoriju dr. Kocherja, podnevi pa nadaljevala z dvema semestroma študija.¹⁹ Naslednjo službo je dobila kot sekundarka pri

¹⁹ Arhiv Univerze v Bernu hrani vpisnico, ki je dostopna tudi na spletu. [Geslo] Doctor Chaja Lea, spletna stran *Universität Bern*.

prof. Krönleinu²⁰ v Zürichu. Na tamkajšnji fakulteti za medicino je opravila en semester študija.²¹

Zadnji semester študija je Klara opravila v Lozani, kjer je leta 1908 tudi zagovarjala svojo disertacijo *Sang citrate*. Še istega leta se je poročila z Jankom Kukovcem, Slovencem iz Ljutomera, in mu rodila sina z imenom Vlado. Janko Kukovec (1883–1968) je bil sin znanega štajerskega politika in posestnika Ivana Kukovca, govorca na prvem slovenskem taboru v Ljutomeru. V Zürichu je študiral gradbeništvo. Po prvi svetovni vojni, in sicer leta 1920, se je zaposlil na okrajnem glavarstvu v Mariboru, kasneje pa je deloval kot gradbeni svetnik na Sreskem načelstvu Maribor levi breg. Med letoma 1924 in 1941 je bil predsednik Ljudske univerze v Mariboru. Izkazal se je kot predavatelj, razumnik in spreten organizator. Videti je, da so se v tistem času napredni mladi moški radi poročali z ženskami, ki so bile ambiciozne in izobražene. Z začetka 20. stoletja poznamo kar nekaj zakonskih parov, kjer sta tako mož kot žena odigrala v družbi pomembno vlogo (npr. Marija in Rudolf Maister – borka za enakopravnost žensk in general; Mileva in Karl Zakrajšek – dramska umetnica in zdravnik; Pavlina in Janko Pajk – pisateljica in literarni teoretik; Karla Bulovec Mrak in Ivan Mrak – kiparka in pisatelj; Zofija Borštnik Zvonarjeva in Ignacij Borštnik – igralca; Franja in Ivan Tavčar – dobrotnica in pisatelj).²²

Mlada družina Kukovec se je odpravila na Štajersko, kjer je ona hotela odpreti zdravniško ordinacijo. Ker je bil Jankov domači Ljutomer premajhen, sta se odločila za takratno glavno mesto Štajerske, Gradec. Vendar je imela Avstrija omejitve pri priznavanju izobrazbe ženskam. Svojo diplomu so lahko nostrificirale le, če so ponovile vse rigorozume. Od Klare so zahtevali, da poleg rigorozumov opravi tudi izpit iz grščine, in sicer v državi, kjer je končala gimnazijo. Tako se je odpravila v Rusijo, kjer so le še na dveh gimnazijah predavali grščino, in sicer v Moskvi in Kazanu. V slednjem je hotela narediti ne le izpit iz grščine, ampak tudi diplomu, kar je predstavljalo dodatnih 26 izpitov. Ko je opravila izpit iz grščine in polovico medicinskih izpitov, je tako zbolela, da je povsem izgubila glas. Priznani zdravniki so diagnosticirali tuberkulozo (*laringitis tbc*), zato se je bala vrniti k možu in sinu, da ju ne bi okužila. Takrat se je odločila, da se odzove na poziv ruskih oblasti za boj proti koleri, kjer so bili veseli vsakega zdravnika. Poslali so jo v Baku ob Kaspijskem jezeru na parnik Turkmen, ki je plul iz Bakuja v takratno

²⁰ Rudolf Ulrich Krönlein (1847–1910) se je ukvarjal s peritonitisom. Za pomemben dosežek velja njegova operacija, v kateri je prvič odstranil vneti slepič, kar je leta 1884 omogočilo razvoj apendektomije. Za operacijo pankreasa je Krönlein opisal anatomsko pot. Velja tudi za pionirja resekcije pljuč. [Geslo] Rudolf Ulrich Krönlein, *Der Große Brockhaus*, str. 651; [Geslo] Rudolf Ulrich Krönlein, *Wikipedia.de*.

²¹ Arhiv Univerze v Zürichu hrani vpisnico, ki je dostopna tudi na spletu. [Geslo] Doctor Chaja Lea, spletna stran *Universität Zürich*.

²² Prim. razprave v monografiji *Pozabljena polovica*.



Slika 4: Družina Kukovec v Trstu – od leve proti desni Klara, Robert, Vlado in Janko

Perzijo (Iran). Morska klima je tako ugodno vplivala na njeno bolezen, da se ji je glas povrnil. Spoznala je, da so se zdravniki zmotili v diagnozi, da torej nima tuberkuloze in se lahko vrne k svoji družini. Pot jo je vodila najprej v domači Herson k staršem, nato k sinu v Ljutomer in na koncu še k možu, ki je takrat delal v Firencah. Ponovno je zanosila.

Z okrepljenimi močmi se je lotila nostrifikacije diplome v Avstriji. Na Dunaj je poslala prošnjo in medtem v Gradcu delala pri ginekologu prof. Knauerju in pediatru prof. Zangerju.

Na Univerzi v Gradcu je kot prva zdravnica promovirala Maria Schulmeister leta 1905, istega leta sta sledili še dve. Sledil je petletni premor. Kot naslednja (četrt) diplomantka velja Klara Kukovec (oz. Chaya-Lea) leta 1910.²³ Na graški univerzi so bili očitno precej nenaklonjeni študentkam. Klara je v svojih spominih opisala, da je le z neskončno vztrajnostjo dosegla pozitivni odgovor na prošnjo nostrifikacije. Tri tedne pred porodom sina Roberta, 6. 11. 1910, je torej diplomirala še v Gradcu.

Od 26. 5. 1911 do 14. 6. 1915 je imela v Trstu zasebno ordinacijo. Očitno je bil Trst ženskam bolj naklonjen kot Gradec, vendar je tudi tam predstavljal novost. Med 225 zdravniki je bila namreč edina zdravnica, poleg tega je bila tujka, ki ni znala italijansko. V svojih spominih je zapisala, da se je zato bala, da ne bo imela pacientov. Vseeno so jo že prvi dan, ko je odprla

²³ Karner, *Die Steiermark im 20. Jahrhundert*, str. 92.

ordinacijo, obiskale tri stranke, in sicer Slovenke. V takratnem časopisju so objavili vest o prvi zdravnici v Trstu. V Slovincu so 31. 5. 1911 zapisali: »Prva zdravnica v Trstu, dr. Kaja Lea Kukovec je dobila od namestništva pravico, da sme izvrševati zdravniško prakso.«

Po izbruhu prve svetovne vojne in posebej z odprtjem italijanske fronte med Italijo in Avstro-Ogrsko je bila družina Kukovec prisiljena pustiti vse v Trstu in pobegniti v Ljutomer. Otroka sta spet ostala pri starih starših, mož Janko je bil rezervni oficir, Klaro pa je pot vodila najprej na Dunaj, kjer je bila od 1. 7. 1915 do 15. 2. 1916 asistentka na ginekologiji v Rotschildovi bolnici na Dunaju.²⁴ Od 17. 2. do 14. 6. 1916 je bila v vojaški bolnici v Šternberku na Češkem.

Od 15. 6. 1916 do konca avgusta 1918 je zdravila v begunskem taborišču Wagnerja pri Lipnici, kjer se je ukvarjala predvsem z internimi in infekcijskimi boleznimi (črne koze, trebušni tifus, griža). Begunsko taborišče v Wagnerju je bilo v času prve svetovne vojne prvotno zatočišče za begunce s Poljske. Leta 1914 jih je bilo skoraj 14.500, zato je kmalu prišlo do medčloveških, organizacijskih in sanitarnih težav. Povečali so taborišče z gradnjo novih barak, izboljšali infrastrukturo in uredili higienske razmere, tako da so se razmere v taborišču nekoliko izboljšale. Zaradi napredovanja avstrijskih čet proti Rusiji se je večina poljskih beguncev vrnila v domovino. Taborišče pa ni dolgo ostalo prazno; 23. 5. 1915, ko je Italija stopila v vojno proti Avstriji, so prišli begunci iz Italije, zahodne Slovenije in Istre. Oktobra 1915 je v taborišču živel 21.300 beguncev. Zaradi prenatrpanosti in posledično slabih sanitarnih razmer je med decembrom 1914 in junijem 1915 za trebušnim tifusom zbolelo skoraj 600 ljudi, 49 jih je za posledicami bolezni umrlo.²⁵

Od 1. 9. do 16. 12. 1918 je bila Klara Kukovec v Gorici, kjer je v sodelovanju z dr. Antonom Brecljem²⁶ zdravila nalezljive bolezni. Za največji

²⁴ Rotschildova bolnica na Dunaju je bila zgrajena leta 1873 pod okriljem judovske skupnosti, posebej bankirske družine Rotschild. Bolnica je bila prvotno namenjena otrokom, mlajšim od 8 let, nosečnicam v zadnjih dveh mesecih nosečnosti in doječim materam. Leta 1903 so dodali še kirurško-medicinski paviljon. Zdravniki so v bolnici tudi prirejali predavanja za zdravnike in študente. Kasneje so se iz tega razvili redni (mesečni) večerni seminarji, kjer so zdravniki razpravljali o zanimivih medicinskih primerih, ki so jih obravnavali v preteklem mesecu. [Geslo] Rotschild-Spital, *Wikipedia.de*.

²⁵ Prim. Trampusch, Wagner – eine wechselvolle Geschichte.

²⁶ Anton Breclj (1875–1843) je bil po študiju medicine najprej asistent na kliniki v Gradcu, od leta 1903 zasebni zdravnik v Gorici, nato pa primarij v bolnišnici usmiljenih bratov. V Gorici je ostal tudi med boji ob Soči do italijanske zasedbe v avgustu 1916. V mesto se je vrnil, ko so ga italijanske čete po kobarškem zlomu zapustile. Ob prevratu je bil imenovan za poverjenika za zdravstvo v Narodni vladi za Slovenijo. 4. 11. 1918 je šel v Ljubljano povedat, da tega imenovanja ne sprejme, ker želi ostati v Gorici. Po letu 1920 se je moral umakniti v Ljubljano, kjer je bil imenovan za voditelja invalidskega oddelka pri poverjeništvu za socialno skrbstvo. Leta 1922 je izstopil iz državne službe, bil je zasebni zdravnik za otroške in notranje bolezni. Hawlina, Breclj Anton, str. 362; [Geslo] Anton Breclj, spletna stran *Turistično informacijski center Ajdovščina*.

dosežek vojaškega zdravstva proti koncu prve svetovne vojne velja uspešno preprečevanje epidemij in boj proti nalezljivim boleznim. Zaradi cepljenja se kolera skoraj več ni pojavljala, močno pa se je zmanjšalo tudi število obolelih za kozami, trebušnim tifusom, grižo in skorbutom. Pri tem je bila ključnega pomena tudi postavitve kopalnic in t. i. razuševalnic. Številne nove sanitarne ustanove pa so zahtevale tudi vedno več zdravnikov, ki jih je v drugi polovici vojne začelo močno primanjkovati. Skupno je imela avstrijska vojska 7.400 zdravnikov na terenu, torej približno dva zdravnika na 1.000 vojakov. Vendar ta razdelitev ni bila enakomerna, zato je pehotni polk s tremi bataljoni imel praviloma le tri zdravnike, artilerijski polk pa le enega.²⁷

Od 28. 12. 1918 do 3. 10. 1919 je bila Klara Kukovec v vojaški bolnici v Mariboru (Melje). To obdobje je lepo opisala v pismu, ki ga je poslala generalu Maistru v odgovor na njegova vprašanja o zdravstvu v času prevrata.²⁸ Vojaška bolnica v Melju je bila razdeljena na:

- I. oddelek, kirurški – dr. Krajc,
- II. oddelek, dermatološki – dr. Kumbatovič,
- III. oddelek, notranje bolezni – dr. Kukovec (pozneje še oddelek za malarijo – dr. Matko),²⁹
- IV. oddelek, kontumacija,
- V. oddelek je bil opuščen,
- VI. oddelek in paviljon, infekcijske bolezni – dr. Murgel.

Poleg štirih zdravnikov je tam delalo približno 40 strežnic in strežnikov (pol žensk, pol moških) za povprečno 600–700 bolnikov.

V Melju je torej prevzela III. oddelek, ki je bil sprva mešan (notranje bolezni in kirurgija) in prvotno v precej slabem stanju (nered glede razporeditve bolnikov, mraz, nesnaga), strežnice so bile popolnoma brez prakse, saj nekatere niso znale bolnikom niti izmeriti temperature ali dati zdravila, osebje je bolnikom kradlo uniforme ... Razmere so se počasi izboljšale, zavladal je red tudi glede razporeditve pacientov na posamezne oddelke. Tretji oddelek je bil poslej namenjen le še notranjim boleznim, iz njega je izšel tudi oddelek za malarijo pod vodstvom dr. Matka. Začel je delovati tudi dezinfektor – vsak novi bolnik se je moral okopati, ostriči, menjati oblačila, šele nato so ga sprejeli na oddelek. Prihajale so nove strežnice, ki so poznale delo, tudi prejšnje

²⁷ Prim. *Österreich-Ungarns letzter Krieg*, str. 88–89.

²⁸ SI_PAM/1691, šk. 1, dok. št. 26.

²⁹ Ivan Matko (1885–1945), internist. Leta 1911 je diplomiral na Medicinski fakulteti na Dunaju. Med prvo svetovno vojno je delal v vojaški saniteti, nazadnje v Vojni bolnici v Mariboru (1919–1922). Vmes je bil docent Medicinske Fakultete Karlove univerze v Pragi. Vodil je interni oddelek Splošne bolnišnice v Mariboru. Oddelek je dvignil na klinično raven, ustanovil je protituberkulozno ligo, protituberkulozni dispanzer in organiziral oddelek za jetične bolnike v bolnišnici. Od leta 1935 je vodil interni oddelek Splošne bolnišnice v Ljubljani in honorarno predaval na Medicinski fakulteti. Raziskoval je bolezni prebavil, srca, krvi, malarijo in jetiko. Mahkota, Matko Ivan, str. 24.

osebje je postalo bolj disciplinirano. Na VI. oddelek so začeli sprejemati tudi civiliste (moške, ženske, otroke).

Hrana za bolnike je bila razmeroma ustrezna, primanjkovalo je jaje in alkohola, kar bi potrebovali predvsem za zdravljenje na VI. oddelku, kjer so bili številni bolniki z grižo.

Lekarna je bila dokaj dobro založena, zdravila je zdravnik naročal pri komandantu. Težje kirurške posege so sprva pošiljali v civilno bolnico, pozneje pa so ostajali v vojaški bolnici, kjer jih je operiral dr. Rebula. Na III. oddelku, kjer je delala, ni umrlo mnogo pacientov, le nekateri s težjo obliko tuberkuloze, nekaj z grižo in en pacient s tifusom (skupno je bilo 36 bolnikov s tifusom).

Po vojni (oktobra 1919) je na Gosposki ulici 2 v Mariboru odprla zasebno ordinacijo za ženske in otroške bolezni. Iz seznama zdravnikov iz leta 1925³⁰ je razvidno, da je bila med vsega skupaj 36 zdravniki in zobozdravniki edina ženska.

Ohranjen je tudi seznam zdravnikov z zasebno prakso dobro desetletje kasneje (1937), ki omenja 45 zdravnikov in 11 zobozdravnikov, slednji so tukaj že navedeni v posebnem seznamu. Poleg imena zdravnika je zapisano tudi njegovo bivališče, katero službo opravlja, datum promoviranja, datum imenovanja na položaj, ki ga trenutno opravlja, datum, ko so mu odobrili prvo prakso, datum specializacije, ali ima dovoljenje za priročno lekarno in morebitne pripombe. Kot kraji promoviranja so najpogosteje navedeni: Gradec (13-krat), Dunaj (10-krat) in Praga (8-krat), nekajkrat se pojavita Innsbruck (3-krat) in Zagreb (3-krat), po enkrat pa Harkov (Rusija), Beograd, Brno (Češka) in Varšava. Tudi za Klaro Kukovec je kot kraj promoviranja zapisan Gradec in leto 1910, ker so očitno upoštevali le njeno avstrijsko diplomu, ne pa že švicarske. V tem seznamu se pojavita še dve zdravnici, ki pa sta doštudirali leta 1921 in 1927.³¹

Z začetkom druge svetovne vojne je kot Judinja morala iz Maribora. Zatekla se je v Ljubljano. Iz domovinske kartoteke³² je razvidno, da je stanovala do 26. 7. 1941 na Emonski cesti 10a/I pri družini Ažman in nato na Tyrševi cesti 15/II pri družini Jakič. Tik pred koncem vojne je ponovno doživela hud udarec – njenega mlajšega sina Roberta, ki je bil kirurg v partizanski bolnišnici pri Ljubnem ob Savinji, so ubili nemški vojaki.

Po vojni se je za nekaj mesecev (maj–september 1945) zaposlila pri dr. Derču³³ v Ljubljani. Septembra 1945 ji je ministrstvo za zdravstvo obljubilo

³⁰ SI_PAM/0005, šk. 247.

³¹ SI_PAM/0005, šk. 490.

³² SI_ZAL/LJU 500, črka K, mikrofilm 591 (t. e. 121).

³³ Bogdan Derč (1880–1958) je maturiral v Ljubljani, diplomiral pa leta 1904 na Medicinski fakulteti v Gradcu. Njegovo delovanje razvrščajo v tri obdobja: ambulantno delo, vodstvo otroške bolnišnice in vodstvo klinike. Od leta 1907 do prevzema vodstva Otroške bolnišnice v Ljubljani leta 1919 je imel zasebno prakso in je zdravil otroke tudi v pediatrični ambulanti

službo v deškem domu v Mariboru, vendar je takratni sanitetni referent dr. Peče ni vzel v službo, ker menda ni bilo dovolj denarja. Tako je spet odprla zasebno prakso za ženske in otroške bolezni, tokrat na Krekovi ulici 18 v Mariboru. Država ji je nacionalizirala stavbo, tako da je postala najemnica v lastni hiši. Poleg stanovanja je imela ordinacijo s čakalnico in prostorom za obsevanje, imenovanim terapija.

Iz leta 1956 je ohranjen zapis obveščevalne službe o Klarinem potovanju v Moskvo. Tam je obiskala sestro, ki je bila pravnica. Leto in pol je morala čakati na potni list in na vizo. Obveščevalna služba je beležila tudi njena pisma v Moskvo, po vrnitvi domov je morala poročati o tem, kakšno je življenje v Rusiji.³⁴

Kljub visoki starosti ni nehala delati kot zasebna zdravnica. V *Nedeljskem dnevniku* je izšel članek o njej, v katerem je novinar na koncu zapisal, da so še na dan intervjuja prihajali k njej pacienti, čeprav je bila stara že 92 let.³⁵

Umrla je 31. 12. 1979, v 97. letu starosti. Dr. Eman Pertl je v nekrologu zapisal: »S svojo vztrajnostjo, neupogljivostjo in junaškim ravnanjem je v svojem dolgem življenju marsikaj prestala, mnogokrat tvegala.«³⁶ Posebno značilna pa je misel, ki jo je Klara Kukovec sama zapisala: »V svojem življenju sem mnogo poskušala, se marsičesa lotila, a zmerom dosegla svoj cilj.«³⁷



Slika 5: Klarin sin Robert Kukovec, partizanski zdravnik

mestnega fizikata ter v okviru Društva za skrbstvo otrok za ljubljanski sodni okraj. Leta 1919 je bil imenovan za predstojnika Otroške bolnišnice v Ljubljani; po drugi svetovni vojni je bila otroška bolnišnica osnova pediatrične klinike. Derč je kot prvi redni profesor pediatrije na popolni Medicinski fakulteti v Ljubljani 31. 7. 1945 postal njen predstojnik in jo vodil do upokojitve leta 1947. Derčeva strokovna prizadevanja so bila usmerjena predvsem v pravično prehrano novorojenčkov in dojenčkov. Objavil je več člankov in zdravstvenovzgojnih prispevkov. Pintar, Derč Bogdan, str. 235–236.

³⁴ SI_AS/1931, mikrofilmi M126232, M123234 in M126224.

³⁵ Prim. Pejić, Delovni dan, str. 8.

³⁶ SI_PAM/1679, šk. 1.

³⁷ Prav tam.



Slika 6: Klara Kukovec po 95. letu starosti

Arhivski viri

- SI_AS/1931 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, mikrofilmi SOVE.
- SI_PAM/1691 – Pokrajinski arhiv Maribor, Zbirka Prevratni dogodki na slovenskem Štajerskem (1887–1920), škatla 1, dokument št. 26.
- SI_PAM/0005 – Pokrajinski arhiv Maribor, Fond Mestna občina Maribor (1528–1941), škatli 247 in 490.
- SI_PAM/1679 – Pokrajinski arhiv Maribor, Fond Družina Kukovec (1908–1981), škatla 1.
- SI_ZAL/LJU 500 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Domovinski listi za obdobje 1940–1943(45), črka K, mikrofilm 591 (tehnična enota 121).

Literatura

- Hahonina, Ksenja: Zgodovinska loterija: Obris zgodovine ruskih Judov iz zametkov prvega ruskega judovskega muzeja. *Mladina*, št. 32, 13. 8. 2004, str. 40–41.
- Hawlina, Herbert: Breclj Anton. *Enciklopedija Slovenije*. Zvezek 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 362.
- Horvat, Mojca: Klara Kukovec, prva zdravnica v Mariboru: da se spomnimo, da ne pozabimo. *Naša bolnišnica: časopis Splošne bolnišnice Maribor*, 11/3–4, 2010, str. 24–25.
- Jelinčič Boeta, Klemen: *Kratka zgodovina Judov*. Celovec: Mohorjeva založba, 2009.
- Karner, Stefan: *Die Steiermark im 20. Jahrhundert*. Graz, Wien, Köln: Verlag Styria, 2000.
- [Geslo] Kocher Emil Theodor. *Der große Brockhaus: Handbuch des Wissens in zwanzig Bänden*. 15. Auflage. Band 10. Leipzig: Brockhaus, 1931, str. 282.
- [Geslo] Krönlein Rudolf Ulrich. *Der große Brockhaus: Handbuch des Wissens in zwanzig Bänden*. 15. Auflage. Band 10. Leipzig: Brockhaus, 1931, str. 651.
- Mahkota, Stanislav: Matko Ivan. *Enciklopedija Slovenije*. Zvezek 7. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 24.
- Melik, Živa: Eleonora Jenko Groyer (1879–1959): Prva slovenska zdravnica. *Pozabljena polovica: Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem* (ur. Alenka Šelih idr.). Ljubljana: Tuma in SAZU, 2007, str. 162–166.
- Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918* (ur. Edmund Glaise-Horstenau). Wien: Verlag der militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1930–1938.
- Pejić, Slobodan: Delovni dan, dolg 70 let. *Nedeljski dnevnik*, 14/4, 26. januar 1975, str. 8.
- Pertl, Eman: Dr. Klara Kukovec. *Zdravstveni vestnik*, LXXXVII/10, 1968, str. 389.
- Pintar, Luka: Derč Bogdan. *Enciklopedija Slovenije*. Zvezek 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988, str. 235–236.
- Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem* (ur. Alenka Šelih idr.). Ljubljana: Tuma in SAZU, 2007.
- Rogger, Franziska in Bankowski, Monika: *Ganz Europa blickt auf uns!: Das schweizerische Frauenstudium und seine russischen Pionierinnen*. Baden: hier + jetzt in Verlag für Kultur und Geschichte GmbH, 2010.
- Splošno žensko društvo 1901–1945* (ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003.

Spletna literatura

- [Geslo] Anton Brecelj – politik, publicist in zdravnik. Spletna stran *Turistično informacijski center Ajdovščina*, <<http://www.tic-ajdovscina.si/?vie=cnt&id=2006080109502634&lng=slo>>, (dostop 11. januarja 2011).
- [Geslo] Doctor Chaja Lea. Spletna stran *Universität Bern – Universitätsarchiv*, <http://apps.uniarchiv.unibe.ch/syscomm/images/mata/12481_12492.gif>, (dostop 11. januarja 2011).
- [Geslo] Doctor Chaja Lea. *Die Matrikeledition der Universität Zürich: Version vom 7. November 2007* (ur. Ulrich Helfenstein-Tschudi). Spletna stran *Universität Zürich – Universitätsarchiv*, <<http://www.matrikel.uzh.ch/pages/527.htm#15946>>, (dostop 11. januarja 2011).
- [Geslo] Emil Theodor Kocher. Spletna enciklopedija *Wikipedia.de*, <http://de.wikipedia.org/wiki/Emil_Theodor_Kocher>, (dostop 11. januarja 2011).
- [Geslo] Rothschild-Spital. Spletna enciklopedija *Wikipedia.de*, <<http://de.wikipedia.org/wiki/Rothschild-Spital>>, (dostop 11. januarja 2011).
- [Geslo] Rudolf Ulrich Krönlein. Spletna enciklopedija *Wikipedia.de*, <http://de.wikipedia.org/wiki/Rudolf_Ulrich_Kr%C3%B6nlein>, (dostop 11. januarja 2011).
- Trampusch, Franz: Wagna – eine wechselvolle Geschichte. Spletna stran *Österreichischer Integrationsfonds*, <http://www.integrationsfonds.at/wissen/integration_im_fokus/integration_im_fokus_ausgabe_32007/oesterreichischer_integrationsfonds/wechselvolle_geschichte/>, (dostop 11. januarja 2011).

Klara Kukovec (1883–1979): The First Female Physician in Trieste and Maribor

Summary

Klara Kukovec was born to a Jewish family in 1883 in the Ukrainian part of the Russian Empire, and then went to study medicine in Switzerland, where female students had already been allowed to enroll for a few decades. During her studies she met a Slovenian and married him after she graduated. She wanted to start her practice in his homeland, Austria-Hungary, but she faced several obstacles because women's medical education was not permitted by the state. In 1911 she managed to start a practice in her own office, during the First World War she worked in several army hospitals, and in 1919 she settled in Maribor, where she started a private women's and children's healthcare practice. During the Second World War she fled to Ljubljana and afterwards returned to Maribor to resume her practice. She worked almost

until the end of her life. This article presents the specific position of the Jews in Czarist Russia that led to their mass emigration as well as their education. The second part offers a detailed perspective on the first female university students in Switzerland, explaining why there were so many Jewish women from Russia studying medicine in that Alpine country.

Podoba aleksandrinke dojilje

DAŠA KOPRIVEC*

IZVLEČEK

V prispevku avtorica ugotavlja, da se aleksandrinke še vedno povezuje zlasti z dojiljami in da se hkrati v razpravah o dojenju tujih otrok najpogosteje za primer navajajo prav aleksandrinke. Na podlagi rezultatov večletnega raziskovalnega projekta, ki poteka v okviru Slovenskega etnografskega muzeja, pa avtorica ugotavlja, da za plačilo niso dojile Slovenke le v Egiptu, ampak tudi v Trstu, v Ljubljani in v drugih slovenskih okoljih. Na Goriškem so ženske dojile otroke tistih, ki so delale v Egiptu, pa tudi otroke tistih mater, ki so se izselile v Argentino.

KLJUČNE BESEDE

migracije v Egipt, aleksandrinke, dojilje, dediščina

ABSTRACT

The article establishes that the Alexandrian women (Sln. *aleksandrinke*) are most often thought of as wet nurses, and they are most often mentioned as an example of wet nurses in studies. Based on the findings of a research project carried out by the Slovenian Ethnographic Museum, the author established that Slovenian women acted as wet nurses not only in Egypt, but also in Trieste, Ljubljana, and other Slovenian environments. In the Gorizia region, women breastfed the babies of women that worked in Egypt as well as the babies of women that had emigrated to Argentina.

KEY WORDS

emigration to Egypt, Alexandrian women, wet nurses, heritage

Uvod

V pričujočem prispevku se opiram na rezultate raziskovalnega projekta, ki ga pod naslovom *Aleksandrinke in njihovi potomci* izvajamo v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani od leta 2005. Pri pridobivanju gradiva in informacij je projekt večplasten, saj vsebuje tako terensko delo kot uporabo in proučevanje drugega za raziskavo relevantnega gradiva. Terensko raziskovanje v Sloveniji smo izvajali pretežno na Goriškem, v vaseh Prvačina, Bilje, Bukovica, Miren, Renče, Gradišče, Batuje in Selo, Zalošče, Šempas

* Mag. Daša Koprivec, Slovenski etnografski muzej, e-pošta: dasa.koprivec@etno-muzej.si

in Šempeter, nato pa tudi v Ljubljani in Domžalah. V Egiptu je potekalo raziskovalno delo v Kairu in v Aleksandriji v letih 2007 in 2010. Stike s potomci aleksandrink smo navezali tudi v tujini, pri čemer je bil najpogosteje prvi korak narejen ob njihovem obisku pri sorodnikih na Goriškem, danes pa se stiki z njimi nadaljujejo s pisnim in elektronskim komuniciranjem. Največ stikov s potomci aleksandrink imamo v Avstraliji, v Kanadi, Italiji, v Švici, na Danskem in tudi v Egiptu.¹ V raziskavo smo zajeli pripadnike štirih generacij, aleksandrinke, njihove otroke, vnuke in pravnuke; pa tudi druge sorodstvene vezi v odnosu do aleksandrink, kot so tete, nečaki, tašče, zeti. Tako se je sestavila zelo bogata zbirka posnetih pogovorov na terenu, saj je bilo v raziskavo doslej zajetih šestdeset pripovedovalcev in pripovedovalk, v blizu dvesto poglobljenih intervjujih in pogovorih.² Terensko delo je usmerjeno zlasti k evidentiranju materialne dediščine aleksandrink na njihovih domovih na Goriškem, v poglobljenih intervjujih pa želimo ugotoviti prisotnost in vrednotenje dediščine aleksandrink v življenju njihovih potomcev.³ Sčasoma se je pokazala vse večja razprostranjenost tematike aleksandrink tudi v drugih virih, zato smo v raziskavo zajeli tudi neobjavljena rokopisna pričevanja potomcev aleksandrink,⁴ objavljena pričevanja⁵ ter časopisne in druge raznolike medijske vire. Od leta 2005 do konca leta 2010 je izšlo preko šestdeset člankov o aleksandrinkah in njihovih potomcih v dnevnem tisku, zlasti v *Primorskih novicah* in *Primorskem dnevniku*, kot tudi v *Delu* in *Dnevniku*.⁶ Pripravljenih je bilo večje število informativnih prispevkov na TV Slovenija in daljši intervju s sinom aleksandrinke,⁷ pa tudi nekaj prispevkov v radijskih oddajah, med drugim v oddajah *Slovencem po svetu* in *Naša zemlja v pesmi in besedi* na Radiu Slovenija; da številnih spletnih informacij niti ne omenjamo.

V letih, ko poteka muzejski raziskovalni projekt, smo lahko v širši in v strokovni javnosti opažali povečano zanimanje za aleksandrinke.⁸ Najprej so leta 2005 aleksandrinke našle svoje mesto v gledališki predstavi *Trieste Alessandria EMBARKED* – »Štorja od lešandrink«, ki jo je pripravila

¹ Koprivec, Pričevanja otrok aleksandrink, str. 99–100.

² Intervjuje z njimi hranimo v obliki video in audio posnetkov (AO 1–25), terenskih zvezkov (TZ 1–19) in transkripcij intervjujev – v nadaljevanju: Koprivec, *Aleksandrinke in njihovi potomci*.

³ Koprivec, Aleksandrinke – življenje v Egiptu in doma, str. 97–100.

⁴ Hranimo jih v Kustodiatu za slovenske izseljence SEM.

⁵ Glej na primer: Ferjančič, *Moja mama aleksandrinka*.

⁶ Dokumentirani so v Kustodiatu za slovensko izseljenstvo SEM.

⁷ Dostopno na <http://www.rtv slo.si/odprtikop/vecerni_gost/gilberto-civardi-sin-aleksandrinke/>.

⁸ Izraz aleksandrinke označuje slovenske žene in dekleta, ki so s področja Goriške, Krasa in tržaškega slovenskega zaledja hodile na delo v Egipt v obravnavanem časovnem obdobju, se pravi od 70. let 19. do srede 30. let 20. stoletja. Ta izraz se je v polni meri uveljavil v slovenskem strokovnem izrazju. Glej: Makuc, *Aleksandrinke*, str. 11; Kalc, *Poti in usode*, str. 18.

vnukinja aleksandrinke iz Bilj, Neda Rusjan Bric, sicer igralka Slovenskega mladinskega gledališča.⁹ Jeseni leta 2005 je bilo na Goriškem ustanovljeno Društvo za ohranjanje kulturne dediščine aleksandrink, s sedežem v Prvačini na Goriškem, ki so ga ustanovili potomci aleksandrink.¹⁰ Julija 2006 so v Prvačini na Goriškem pripravili prvo lokalno muzejsko zbirko *V spomin aleksandrinkam*. Na njej so svoje mesto dobili osebni predmeti aleksandrink, fotografije, dokumenti in pisma. Vsako leto je bilo zbirko mogoče spremljati v njenem osnovnem prostoru, to je v Hiši na Placu v Prvačini. Leta 2010 je društvo pripravilo novo razstavo *Skoraj pozabljene*, ki si jo v Prvačini lahko ogledamo od novembra 2010.¹¹

Aleksandrinke so leta 2008 našle svoje mesto na festivalu *Egipt v Ljubljani* v Cankarjevem domu, ko je bila posebna gostja tega festivala Claudia Roden, sicer tudi varovanka slovenske varuške Marie Koron iz Batuj na Goriškem. Claudia je v posebnem predavanju za javnost predstavila svoje spomine na slovensko varuško in nato dala še nekaj intervjujev.¹² Leta 2007 so aleksandrinke dobile svojo prvo spominsko ploščo, in sicer v Aleksandriji v Egiptu, v prostorih Zavoda šolskih sester, samostanskega reda katoliških sester, ki sodijo pod tržaško upravo, v Egiptu pa delujejo že dolga desetletja. Leta 2010 so aleksandrinke dobile drugo spominsko ploščo, tokrat na pročelju cerkve na Latinskem pokopališču v Kairu.¹³ Spominski venec aleksandrinkam je novembra 2010 pred cerkvijo položil minister za zunanje zadeve RS, ob svojem obisku pri predsedniku Egipta.¹⁴ Oktobra 2010 pa je sin aleksandrinke postavil prvo spominsko kapelico aleksandrinkam na Gradišču nad Prvačino.

Leta 2009 je v produkciji Vitel, lokalne televizije z Goriške, nastal dokumentarni film *Aleksandrija, ki odhaja*, režiserke Vesne Humar, sicer izvršne direktorice *Primorskih novic*, a tudi pravnujkinje aleksandrinke iz Prvačine.¹⁵ Celovečerni igrani film *Pisma iz Egipta* režiserke Polone Sepe je bil premierno predstavljen decembra 2010, del vsebine filma se prav tako nanaša na aleksandrinke.¹⁶ Aprila 2011 je bil premierno predstavljen tudi dokumentarni film o aleksandrinkah pod režisersko taktirko Metoda Pevca in v produkciji RTV Slovenija.¹⁷

⁹ Bric Rusjan, *Trieste – Alessandria EMBARKED*.

¹⁰ Vir: Spletna stran društva <www.aleksandrinke.si>.

¹¹ Prav tam.

¹² Hladnik Milharčič, *Otroštvo sem preživela na otoku sredi Nila*, str. 21–23.

¹³ Obakrat so pri postavitvi spominskih plošč sodelovali Društvo za ohranjanje kulturne dediščine aleksandrink, Občina Nova Gorica, Urad Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu, v letu 2010 pa še Slovenska izseljenska matica. Vir: Spletna stran društva <www.aleksandrinke.si>.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Humar, *Aleksandrija, ki odhaja*.

¹⁶ Vir: <<http://www.rtv slo.si/kultura/film/film-o-predsodkih-do-zensk-aleksandrinkah-in-odkritju-slovenske-znanstvenice/244620>>.

¹⁷ Emeršič, *Prihodnji projekt TV Slovenija so aleksandrinke*.

Vse večji prostor so aleksandrinke začele dobivati tudi v raziskovalni sferi, kar ugotavlja tudi viden raziskovalec slovenskega izseljevanja Marjan Drnovšek, ki v svoji novejši študiji o slovenskem ženskem izseljevanju v poglavju o aleksandrinkah ugotavlja, »da je poudarek vedno bolj na znanstvenem analiziranju njihovih življenjskih zgodb«. ¹⁸ Poleg nekaterih razprav s področja etnologije in zgodovine, ki so o aleksandrinkah izšle v zadnjem času, ¹⁹ velja omeniti tudi nekatere krajevne zbornike, v katerih zavzemajo aleksandrinke pomembno mesto, ²⁰ pa tudi strokovne posvete in okrogle mize. ²¹

Omeniti velja tudi dve razstavi v osrednjih muzejskih ustanovah. Leta 2009 je razstavo o aleksandrinkah *Skriti obrazi Aleksandrije – slovenske šolske sestre in aleksandrinke* ²² kot svojo pomembno občasno in gostujočo razstavo pripravil najprej Goriški muzej, konec leta 2009 pa še Slovenski etnografski muzej, ki je aleksandrinke vključil v svojo novo stalno postavitev. ²³

V pričujočem besedilu se želim ustaviti predvsem pri vseprisotnem povezovanju aleksandrink z dojljami, ki je kljub novejšim poskusom demitizacije podobe aleksandrinke dojlje še vedno prevladujoče, kadar je govora o migracijskem procesu aleksandrinkah, pa naj bo to v medijih ali v razpravah tudi na širši ravni.

Podoba aleksandrinke dojlje

Čeprav vemo, da so slovenska dekleta in žene v Egiptu opravljale različne poklice in dela, da so bile sobarice, kuharice, varuške, šivilje, guvernante in tudi dojlje, ²⁴ ostaja povezovanje aleksandrink z dojljami še danes najbolj pogosto. Kot da druge niso dovolj zanimive, celo tista dekleta, ki so v Egiptu »uspela«. To je zaznala že Dorica Makuc, ko je med pisanjem svoje knjige pomislila: »Bilo je tudi nekaj, sicer bolj redkih Slovenk, ki so s poroko obogatele; ene so se poročile z rojakom ali tujcem, ki je postal v Egiptu uspešen podjetnik, druge pa so sprejele zakonsko ponudbo starejših bogatih gospodarjev, pri katerih so služile. Morda bi morala o njih napisati kaj več.« ²⁵

Zgodovinarica in raziskovalka Katja Škrli piše, da je kolektivni spomin na aleksandrinke *ujet* v literarni lik Lepe Vide, ki zapusti moža in majhnega

¹⁸ Drnovšek, *History and Concealment*, str. 39.

¹⁹ Na primer: Škrli, *Komaj sem čakala, da zrastem in postanem aleksandrinca*, str. 143–189; Koprivec, *Aleksandrinke – življenje v Egiptu in doma*, str. 97–115.

²⁰ Na primer *Batuje*; Beltram, *Vogrsko v ogledalu časa; Ortaona – Vrtovin*.

²¹ Med drugimi *Po aleksandrinskih poteh* (Trst 2008), okrogla miza ob razstavi *Aleksandrinke v spomin* (Gorica 2008) in *Novejša prizadevanja in raziskovanja za ohranitev kulturne dediščine aleksandrink* (Nova Gorica 2009).

²² Miklavčič Brezigar, *Skriti obrazi Aleksandrije*.

²³ Glej spletno mesto razstave na <<http://www.etno-muzej.si/sl/aleksandrinke-v-sem>>.

²⁴ Miklavčič Brezigar, *Aleksandrinke*, str. 5.

²⁵ Makuc, *Aleksandrinke*, str. 103.

otroka in gre *dojit* španskega kraljeviča.²⁶ Čeprav postajajo aleksandrinke dojilje v 20. stoletju že redkost in čeprav jih med vsemi aleksandrinkami ni bilo niti za četrtino, je, po mnenju avtorice, prav na dojilje zreduciran celoten kolektivni spomin na aleksandrinke.²⁷

V Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani smo v letu 2009 izvajali spletno anketo,²⁸ v kateri so obiskovalci odgovarjali na vprašanje, ali vedo, kdo so bile aleksandrinke in kaj vedo o njih. Več kot dve tretjini jih je odgovorilo, da so bile to dojilje z Goriške, ki so odhajale dojit v Egipt. Tudi v svojem vsakodnevem življenju marsikdaj koga povprašam, ali ve, kdo so bile aleksandrinke in dobivam odgovore kot: »Jaz vem samo to, da so bile dobre mlekarice,« in »Ali niso bile to Lepe Vide, tiste, ki so šle dojit?«²⁹

Na povezovanje aleksandrink z dojiljami lahko naletimo na vsakem koraku, tudi v razpravah, ki niso povezane z migracijskimi temami. Pred kratkim sem opazila kresanje mnenj v dnevnem časopisu o stvari, ki ni bila povezana z migracijami, avtor pa je svoje stališče utemeljeval z besedami: »Mati majhnega otroka doji, torej je dojilja. Obstajale pa so in verjetno še obstajajo poklicne dojilje, tj. ženske, ki za plačilo dojijo tuje otroke. Znano je na primer, da so pred drugo svetovno vojno ženske iz primorskih krajev hodile dojit v Egipt, predvsem v Aleksandrijo. Zato so jim ljudje v tistih krajih rekli in jim še rečejo tudi aleksandrinke.«³⁰ Menim, da je slednji značilen primer, v katerem se enačijo tri kategorije: Primorke z aleksandrinkami in aleksandrinke z dojiljami.

Včasih pride tudi do pomote – ker je lik aleksandrinke dojilje tako močan ali pa je morda zgodba sama bolj zanimiva, če v njej nastopa aleksandrinca dojilja? Po obisku Claudie Roden v Ljubljani sem zasledila nekaj besedil, v katerih je pisalo, da je imela Claudia slovensko dojiljo.³¹ Vendar je bila Maria Koron iz Batuj samo njena varuška, ki je bila samska in brez otrok.³² Res pa je, da je bila dojilja Marijina mama, Marija Koron, ki je za dojiljo v Egipt prišla po hčerinem rojstvu. Prišla je v Aleksandrijo konec 19. stoletja, njena hči Maria pa za varuško v Kairo v 30. letih 20. stoletja.³³

O tem, katere družine v Egiptu so se odločile za najem dojilje, vemo malo, ker pri nas še nismo naredili tovrstne raziskave. Ali so se odločile tedaj, ko mati v Egiptu ni imela dovolj lastnega mleka, da bi prehranila novorojenca, ali pa so dojiljo najeli tudi kot pomoč pri dojenju, saj so bile matere v višjih gospodarskih slojih v Egiptu močno vpete v družbeno življenje

²⁶ Škrlj, Komaj sem čakala, da zrastem in postanem aleksandrinca, str. 150.

²⁷ Prav tam, str. 164, 185.

²⁸ Dosegljiva na spletnem naslovu: <<http://www.etno-muzej.si/sl/anketa-o-aleksandrinkah>>.

²⁹ Koprivec, TZ 18.

³⁰ Prijatelj, *Dojilje ali molznice?*

³¹ Hladnik Milharčič, *Pot na Orient*, str. 11.

³² Škrlj, Komaj sem čakala, da zrastem in postanem aleksandrinca, str. 143.

³³ Douek, *A Middle Eastern Affair*, str. 115–116.

ter so imele mnogo obveznosti.³⁴ Na podlagi pripovedi, ki smo jih zajeli v muzejsko raziskavo, lahko potrdim, da so dojilje z Goriške v Egiptu v prvi polovici 20. stoletja dojile pri judovskih, francoskih in grških družinah oziroma tudi pri judovskih družinah, ki so imele francosko, grško ali britansko državljanstvo.³⁵

O razlogih, zakaj so družine v Egiptu najemale dojilje, se je spraševal tudi Ellis Douek, varovanec Marie Koron iz Batuj, saj ga je pretresla smrt njene matere na začetku stoletja, ko je kot dojilja v Aleksandriji umrla za tifusom.³⁶ Spraševal se je tako o razlogih za najemanje dojilj in tudi o razlogih, zakaj so ženske iz določenih okolij emigrirale in sprejemale delo dojilj za plačilo. Razmišljajoč, zakaj so družine v Egiptu najemale dojilje, je poudaril, da v prvi polovici 20. stoletja »še ni bilo mlečnih nadomestkov in formul. Takrat je v primerih, ko mati ni imela mleka ali je umrla pri porodu, veljalo, da je dojenček obsojen na smrt, razen če se ne najde druga ženska, ki ga lahko doji.«³⁷

Ko se je Ellis Douek spraševal, zakaj so ženske z Goriške, od koder je prišla za dojiljo v Egipt mati njegove varuške, emigrirale v Egipt in sprejele delo dojilj za plačilo, je poudaril zlasti *ekonomsko* nujno tedanjega časa pred prvo svetovno vojno. Zapisal je, da so se »kmečke družine iz Batuj soočale z lakoto in ostal jim je samo še en vir, ki jih je pred bedo ali lakoto obvaroval že mnogokrat. Vedele so, kaj jim je storiti. Edino, kar so lahko ponujale zunanjemu svetu, so bile doječe matere«.³⁸

To potrjuje tudi Katja Škrj v svoji razpravi, v kateri piše o dojilji Alojziji Čebrom iz Batuj, ki je za dojiljo šla v Egipt leta 1906.³⁹ Pri svakinji v sosednji vasi je pustila svojo hčerko, ki je bila še dojenček. Šla je, da bi z možem dokončala in do konca popravila hišo. Službo je dobila pri grški družini, kjer je bila najprej dojilja starejši hčerki v družini, potem pa varuška dvema hčerama. Z Alojzijinim zaslužkom so popravili hišo in dokupili nekaj zemlje. Vrnila se je leta 1911. Zaradi devalvacije avstrijske valute po prvi svetovni vojni in splošnih neugodnih gospodarskih okoliščin pa je Alojzija ponovno šla v Egipt leta 1925 in tam ostala še pet let, tokrat kot varuška.⁴⁰

Aleksandrinkam dojiljam sta se v diplomskem delu *Izseljevanje ženskega prebivalstva iz spodnje Vipavske doline v Egipt* posvetila tudi Niko Praznik in Sergeja Muršič. Še posebej sta se posvetila primerjavi položaja slovenskih dojilj z dojiljami iz italijanske pokrajine Belluno.⁴¹ Ugotovila sta,

³⁴ Koprivec, *Egiptovski otroci in njihove varuške aleksandrinke*, str. 183.

³⁵ Koprivec, AO5–12, AO5–08, AO7–06, AO7–01, AO7–02, AO8–02.

³⁶ Douek, *A Middle Eastern Affair*, str. 116.

³⁷ Prav tam, str. 115.

³⁸ Douek, *A Middle Eastern Affair*, str. 115.

³⁹ Škrj, *Komaj sem čakala, da zrastem in postanem aleksandrinca*, str. 163–164.

⁴⁰ Prav tam, str. 163–168.

⁴¹ Za izhodišče svoje primerjalne analize sta vzela delo: *Balie da latte* (ur. Daniela Perco). Feltre: Center za dokumentacijo ljudske kulture, 1984.

da so italijanske dojlje iz omenjene pokrajine hodile za dojlje zlasti v bližnja večja italijanska mesta, kot so bile Benetke, Milano, Torino, Bologna, in le v manjši meri v Egipt, medtem ko so ženske iz spodnje Vipavske doline za dojlje hodile prav v Egipt.⁴² V primeru slovenskih dojlj je šlo najpogosteje za njihovo prvo ločitev od doma, vzrok za odhod dojlje v Egipt pa je bila velika finančna in eksistencialna stiska družin v domačem agrarnem okolju. S prihodom v Egipt se je slovenskim dojljam socialni status izboljšal, saj so imele dojlje v Egiptu najboljši položaj med vsemi služkinjami in so bile tudi najbolj plačane.⁴³

O ekonomski stiski v vaseh na Goriškem in odhajanju mladih mater za dojlje v Egipt je v svojih spominih na delo v Zavodu sv. Nikolaja v Trstu pisala tudi kulturna in socialna delavka Pavla Hočevnar, ki je navedla nekaj pričevanj za obdobje pred prvo svetovno vojno in v svojih spominih zapisala: »Kakor hitro je žena v teh krajih po porodu za silo okrevala in je imela dovolj mleka, jo je že prevzemal čut odgovornosti – ne skrb za novorojenčka, marveč zaskrbljenost za domačijo! Vedela je, da tam v daljnem Egiptu težko čakajo nanje bogate angleške in francoske matere z dojenčki. Čakajo njenega mleka, ki ga bo ukradla lastnemu nebogljenčku v dneh, ko bi mu bila njena pomoč najbolj potrebna. Pravijo, da so bile v Vipavski dolini vse strehe prekrite z zaslužkom vipavskih mater-dojlj v Egiptu.«⁴⁴

Nekaj pričevanj o dojljah v strokovni literaturi najdemo tudi za obdobje po prvi svetovni vojni, zlasti za 20. leta 20. stoletja, vendar je teh pričevanj glede na zasidranost podobe aleksandrinke dojlje pravzaprav malo. Tako na primer Dorica Makuc med številnimi življenjskimi zgodbami, ki jih navaja v svoji knjigi, predstavlja življenjsko zgodbo le ene dojlje, in sicer Marije Mozetič iz Mirna na Goriškem.⁴⁵ Marija Mozetič je šla za dojljo v Egipt leta 1926 in doma pustila šestmesečnega sinčka, ki ga je »sestra privadila na cucelj.«⁴⁶ Tako se je odločila, ker so bili doma prezadolženi z obnovo domačije in da bi preprečila možu odhod v Argentino, kar je bila tedaj druga migracijska alternativa za ubožane ali prezadolžene družine na Goriškem.⁴⁷ Druga pričevanja, ki jih navaja Dorica Makuc, so pričevanja aleksandrink, ki so v Egipt prišla kot mlada dekleta in pričevanja tistih otrok aleksandrink, ki so se v Egiptu rodili.

V raziskavi Slovenskega etnografskega muzeja smo za obdobje pred prvo svetovno vojno pridobili dve pričevanji o nonah dojljah v Egiptu. Prva je z Goriške odšla leta 1903, druga pa leta 1906. Obe sta se domov vrnili.⁴⁸

⁴² Muršič in Praznik, *Izseljevanje ženskega prebivalstva*, str. 62.

⁴³ Prav tam, str. 61–70.

⁴⁴ Hočevnar, *Pot se vije*, str. 88–89.

⁴⁵ Makuc, *Aleksandrinke*, str. 118.

⁴⁶ Prav tam, str. 119.

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Koprivec, AO8–02 in AO7–02.

Posredno so bile v pogovorih omenjane tudi druge dojilje, ki so bile pripovedovalcem ali taščice ali t. i. bis none.⁴⁹

Natančnejša so bila pričevanja otrok dojilj, ki so v Egipt odšle v 20. in 30. letih 20. stoletja. Hčerka aleksandrinke z Gradišča nad Prvačino je pripovedovala, da je šla njena mama prvič v Egipt leta 1930, ko je bila pripovedovalka stara dve leti. Po nekaj letih se je vrnila in nato po rojstvu pripovedovalkega brata odšla za dojiljo v Egipt: »Mama je šla ke doli za dojiljo, tu je rodila otroka in poleg je šla dojit dol u Egipt. Da si je pripravla nekaj zemlje, da so kupli, ne. 1935 je rodila mojga brata, pol je pustila brata noni, svoji mami, in s tem smo živeli jaz in brat do 47. leta, dokler ni prišla iz Egipta. A poleg sva bila bolj navezana na nono, ne na mamo, ker je nona nas rihtala.«⁵⁰

Hčerka aleksandrinke dojilje iz Prvačine je pripovedovala, da je njena mama šla za dojiljo v Egipt leta 1922, ko je sama imela sedem mesecev. Mama in oče sta bila oba vdovca in je to bil njun drugi zakon. Leta 1922 sta skupno imela že pet otrok, doma pa je bilo pomanjkanje. Po svojem odhodu se mama ni več vrnila domov, razen na občasne obiske, ter je leta 1959 umrla v Kairu. Tedaj je pripovedovalka tudi dejala: »Nič nismo imeli od mam, prav nič, so nas pustile in so šle«.⁵¹

Vnukinja dojilje, ki je v Egipt prav tako odšla iz Prvačine na Goriškem, se je spominjala, da je šla nona za dojiljo v Egipt leta 1925, po smrti svojega moža. Nona se je poročila na možovo kmetijo, kjer je niso lepo sprejeli. Rodila je dva otroka. Po rojstvu drugega otroka je mož, ki je delal na železnici, zbolel in umrl za pljučnico. »S smrtjo njenega moža, je njen status v družini padel na nulo«, je dejala pripovedovalka.⁵² Kaj narediti? Odločila se je za odhod v Egipt in odšla je za dojiljo. Tedaj je bila njena hči stara 9 mesecev.⁵³

Hčerka dojilje iz Bukovice je pripovedovala, da je njena mama odšla v Egipt za dojiljo po rojstvu prvega otroka, pripovedovalkega brata, leta 1930: »Mama je šla dol leta 1930 in prišla nazaj decembra leta 1939. Šla je za dojiljo punčki, ki je bila dva meseca stara. Njen cilj je bil kupiti si premoženje. Mama je zaslužila že v treh letih, a potem hočeš še več«.⁵⁴

Na podlagi rezultatov muzejske raziskave ugotavljam, da so aleksandrinke migracijska tema, ki je močno povezana s čustvi; s čustvi tistih, ki so bili udeleženci migracij v Egipt, in s čustvi njihovih potomcev. Čustveni vzgibi so še bolj intenzivni, kadar imamo v mislih aleksandrinko kot *odrotno mater* in aleksandrinko *dojiljo*. Tedaj so čustva lahko povezana z obsojanjem, nerazumevanjem in občutkom sramu. In, kot je zapisala etnologinja Inga Brezigar Miklavčič, pomembna raziskovalka migracij aleksandrink:

⁴⁹ Koprivec, AO5–12, AO5–08, AO7–06.

⁵⁰ Koprivec, AO5–08.

⁵¹ Koprivec, AO7–01.

⁵² Koprivec, TZ 15.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Koprivec, AO7–04.

»Doma so prejemale pomoč mater, žena in jim ob enem zamerili, ker so odšle. Ti občutki so resnični in še vedno prisotni. Zamere in odpuščanja se prepletajo z razumevanjem in nerazumevanjem tedanjih časov.«⁵⁵ Katja Škrj ugotavlja, da so na dojljle leteli očitki o krutosti in brezbriznosti, v smislu, da so doma puščale svoje dojenčke in odšle dojit tujega.⁵⁶ Tako večkrat ob omembi aleksandrink dojljle zasledimo (obtožujoča) mnenja, da so morale biti aleksandrinke ob svojem odhodu že sprijaznjene z dejstvom, da bo njihov otrok lahko tudi umrl, saj so ga odstavile od prsi.

Ali je bilo to res? Kaj se je v tem času dogajalo doma?

Kaj se je v tem času dogajalo doma?

V muzejski raziskavi o aleksandrinkah in njihovih potomcih smo želeli izvedeti nekaj več tudi o tem, kako so bili dojenčki tistih aleksandrink, ki so odšle za dojljlo v Egipt, preskrbljeni doma. Pri tem smo ugotovili, da so matere za svoje otroke poskrbele, največkrat tako, da so zanje v domačem okolju najele drugo dojljlo. Ženska, ki je odhajala v Egipt, je našla dojljlo za svojega dojenčka v krogu njej bližnjih, lahko je to bila sestra, teta ali soseda, pri kateri je otroka pustila. »To je bla ena čudna stvar tukaj pri nas, ma tako je bilo«, je dejala pripovedovalka z Goriške.⁵⁷ Ugotovili smo, da je odhod aleksandrink dojljle v Egipt (z vzporednim dojenjem njihovih otrok doma) pravzaprav deloval kot organiziran sistem. Ženske doma so aleksandrinkam pomagale, slednje pa so jim za dojenje njihovih dojenčkov *plačevale* z denarjem, ki so ga v Egiptu zaslužile. Spomini na to so zajeti v pričevanjih potomcev aleksandrink, pa tudi v literarnih zapisih. Tako je vnukinja aleksandrinke zapisala dve pesmi, iz katerih povzemam odlomka. Prva pesem ima naslov *Otožna deklica* in v njej je avtorica zapisala:

Teta, pri njih doma, bratca mojega doji,
takrat mene zraven ne pusti.
Je res, da hraniš dete tuje?
Zakaj prav tebe potrebuje?⁵⁸

Druga pesem ima naslov *Egiptovski dojljli*, v njej pa je avtorica zapisala:

Doma si sineka pustila,
da tujega bi tam dojlila.

⁵⁵ Miklavčič Brezigar, Aleksandrija – po poteh in sledih žena, deklet in šolskih sester, str. 91.

⁵⁶ Škrj, Komaj sem čakala, da zrastem in postanem aleksandrinca, str. 150.

⁵⁷ Koprivec, AO8–02.

⁵⁸ Stražiščar, *Otožna deklica*. Pesmi niso odraz družinske zgodovine avtorice, ampak zgodovine v lokalnem okolju na Goriškem. Vir: Koprivec, TZ 11.

Kako huda bila je tvoja bolečina,
ko razdvojila vaju je daljina.

Zaman iskal je prsi tvoje,
da bi se nanje prisesal,
tuje sta si delila v dvoje,
pri teti je tvoj sinek spal.⁵⁹

Čeprav je bilo dojenje otrok aleksandrink sprva tema, o kateri so sodelujoči v raziskavi še težje spregovorili, kot o dojenju njihovih mam in non v Egiptu, smo kasneje lahko zbrali nekaj neposrednih pričevanj. Sodelujoča v raziskavi je tako pripovedovala za čas pred prvo svetovno vojno: »Mama se je rodila leta 1903 v Prvačini. Ko je bila stara komaj leto dni, jo je mama dala v rejo, ker je odšla v Egipt. Rastla je skupaj s sestrami 'po mleku', tako jih je sama imenovala.«⁶⁰

Druga vnukinja je pripovedovala o obdobju po prvi svetovni vojni in pri tem opisala družinsko zgodovino: »Moja mama se je rodila leta 1921. Takrat je bila njena mama, moja nona, stara 49 let. Ta nona je potem dojila dva otroka, svojo hči, in hči od sina, ki se je prav tako rodila leta 1921, ker je njena mati šla v Egipt. Ko sem to pripovedovala, ljudje niso mogli verjet in jaz sem šla vse okrog vprašat sosede, če je res bilo lahko tako, in da, včasih je bilo tako, so dojile vse sorte.«⁶¹

Zanimivo primerjavo podajata v svoji diplomski raziskavi Muršič in Praznik za italijansko pokrajino Belluno, ko povzemata: »Otroci – dojenčki so bili v večini primerov zaupani sorodnikom prve ali druge stopnje: sestram, svakinjam, materi, tašči. Te so skušale nadaljevati *dojenje* ali začele z odstavljanjem. Izpričani so primeri novorojenčkov, ki jih je dojila lastna babica.«⁶²

Po mnenju nekaterih pripovedovalcev na Goriškem je bil proces odhajanja žensk za dojlje v Egipt nekako povezan z dojenjem doma, »ker so tudi sicer dojile tuje otroke, ker so bile že doma navajene, da so dojile otroke od sosede, če soseda ni imela mleka, za njih odhod v Egipt ni bil tako težak.«⁶³

Domače dojlje so navadno dojile dva otroka, svojega in še enega. Menim, da je pri tem šlo za obliko medsebojne pomoči med ženskami, med tistimi, ki so odhajale v Egipt in med tistimi, ki so ostale doma. Domače dojlje so omogočile, da je mati lažje šla za dojljo v Egipt, slednje pa so jim s svojim zaslužkom v Egiptu pomagale pri njihovem življenju doma. Za plačilo so dojile torej tudi ženske na Goriškem, pri čemer je bilo plačilo v denarju, zemlji ali drugih oblikah.

⁵⁹ Stražiščar, *Egiptovski dojlji*.

⁶⁰ Koprivec, AO8–02.

⁶¹ Koprivec, TZ 11.

⁶² Muršič in Praznik, *Izseljevanje ženskega prebivalstva*, str. 70.

⁶³ Koprivec, TZ 1.

Tudi avtorja Muršič in Praznik ugotavljata, da so otroci pogosto ostali doma z očetom, ki ob obilici dela ni mogel skrbeti še za majhne otroke, pogosto tudi dojenčke. Zato jih je poslal v varstvo k bližnjim sorodnikom ali pa jih je že pred odhodom v Egipt mati poslala babici, sestri, svakinji, sosedi ali znancem. Varstvo seveda ni bilo brezplačno. Ob pošiljanju denarja za otroke je bila določena tudi višina zneska, ki ga je morala mati pošiljati skrbnici, odvisen pa je bil od stopnje povezanosti z rejnikom. Pristnejše so bile vezi, manjše je bilo mesečno plačilo.⁶⁴ Za tovrstno prakso v italijanski pokrajini Belluno avtorja povzemata, da je prav tako šlo za plačevanje oskrbe; če je bil v vzgojo zaupan en sam otrok, je bilo plačilo ena tretjina od zaslužka dojilje, če pa je šlo za tri ali štiri otroke, je bil zaslužek dojilje komaj dovolj visok.⁶⁵

Včasih se je zgodilo, da je ženska rodila v Egiptu in tedaj je svojega novorojenca poslala domov, ker v Egiptu ni mogla skrbeti zanj. Tako je bilo v Prvačini, na eni od otvoritev razstave *V spomin aleksandrinkam*, prebrano pismo ženske, ki je leta 1924 poslala iz Egipta domov na Goriško svojega poldrugi mesec starega sinčka in je v pismu napisala: »Mislim in žalujem po mojem srčnem Viljemu, katerega sem dne 31. oktobra izročila ženski, da ga ona pelje v roke ene dojilje v domovino ... Kupla sem vse, kar bi imel potrebo in plačala osebo, kateri sem detece izročila.«⁶⁶ Srečno naključje je botrovalo dejstvu, da smo leta 2007 v muzejsko raziskavo lahko zajeli tudi sina Viljema, ko je tega leta prišel iz Kanade na obisk v domače kraje. Svojo dojiljo, ki ga je sprejela kot dojenčka, je poimenoval: »To je bila mama, ki mi je dajala mleko.«⁶⁷

S širjenjem in poglobljanjem intervjujev s sodelujočimi v muzejski raziskavi na Goriškem smo nadalje prišli do ugotovitev, da dojenje doma ni bilo omejeno le na otroke tistih mater, ki so odhajale za dojilje v Egipt, ampak so doma pustile svoje dojenčke in jih dale v dojenje drugim tudi matere, ki so se v 20. in 30. letih 20. stoletja izselile v Argentino. V raziskavo je bil zajet primer deklice, katere starša sta leta 1935 emigrirala z Goriške v Argentino, njo pa kot dojenčka pustila doma. V zgodnjem otroštvu je imela dve dojilji. Pripovedovalka je pričevanje zaključila z ugotovitvijo: »Je bilo mleko na tej in na oni strani.«⁶⁸ V dojenje so svoje otroke dajale torej tako matere, ki so odhajale v Egipt, kot tudi tiste, ki so emigrirale v Argentino.

V nadaljevanju pričujoče razprave nas bo zanimalo, kako je bilo z

⁶⁴ Muršič in Praznik, *Izseljevanje ženskega prebivalstva*, str. 80.

⁶⁵ Prav tam, str. 71.

⁶⁶ Humar, *Ne znam živeti ne tu ne tam*, str. 11.

⁶⁷ Viljem ima zanimivo življenjsko zgodbo. Pri rejniški družini je ostal štiri leta, potem pa je še dve leti živel na Goriškem z očetom in z družino svoje starejše sestre. Ko je bil star šest let, so ga k sebi v Egipt vzele mama in drugi dve sestri. V Aleksandriji je živel trinajst let, do leta 1952, ko so morali Egipt zapustiti. Kasneje je emigriral v Kanado. Vir: Koprivec, A07-06.

⁶⁸ Koprivec, TZ 15.

dojenjem v drugih okoljih na slovenskem etničnem ozemlju v 20. in 30. letih 20. stoletja in kaj je o tem mogoče prebrati v zgodovinskih in etnoloških študijah.

Kako je potekalo dojenje v drugih okoljih na Slovenskem

Zgodovinar Aleksej Kalc v svoji temeljiti študiji o migracijah z zahodnega dela slovenskega etničnega ozemlja in o doselitvah slovenskega prebivalstva v Trst v obdobju od 18. do 20. stoletja omenja tudi slovenske dojilje v Trstu. Za obdobje pred prvo svetovno vojno tako navaja, da so se »porodnice šestokrat preživljale kot dojilje, med katerimi so prevladovalе slovenske priseljenke. So primeri, ko so se v mesto priselile prav tik pred porodom, da bi ob svojem hranile proti plačilu še kakega dojenčka iz najdenišnice. Pogostokrat pa so se za to odločale prav ob smrti lastnega novorojenčka in na ta način od nesreče iztržile nekaj boljšega zaslužka.«⁶⁹

Dojenje na Slovenskem v svoji knjigi *Prvotno besedilo življenja* obravnava tudi Alenka Puhar in o tem zapiše: »Nekaj malega vemo o razširjenosti dojenja le na Primorskem, kjer so ženske množično odhajale dojit tuje otroke. V nasprotju z drugimi slovenskimi pokrajinami, kjer so bile dojilje predvsem nezakonske matere, so med Primorkami prevladovalе poročene ženske. A morda se tako samo zdi, ker o drugih pokrajinah o tem pojavu nič ne vemo.«⁷⁰ Avtorica pravilno ugotavlja, da so pogovori o dojenju tujih otrok praviloma vezani na aleksandrinke, medtem ko ostale prakse na slovenskem ozemlju ostajajo še neraziskane. Pri tem se Puharjeva tudi sprašuje, kakšna je bila vloga širše družine odhajajočih dojilj v Egipt in pri tem ugotavlja, da so možje po vsej verjetnosti od žena »kratko malo pričakovali to začasno zaposlitev v tujini in prispevek k družinskemu proračunu.«⁷¹

Tovrstna pričevanja lahko zasledimo tudi v memoarski literaturi. V knjigi življenjskih pripovedi iz Škednja pri Trstu, ki sta jih zbrali Marija Makarovič in Marta Košuta, se podobnega spominja gospa Josipina, ki je v letih od 1924 do 1929 služila pri kmečki družini v Dornberku na Goriškem. In pravi: »Prav v Dornberku sem spoznala fanta, s katerim sem se mislila tudi poročiti. Med pogovorom in načrti, ki sva jih pripravljala za najino bodočnost, mi je rekel, da ko bova imela prvega otroka, bi bilo dobro, če bi šla v Egipt za dojiljo, na tak način bi si lahko hitreje prihranila denar za bodoči dom. Mene je bilo tega strah, zato sem se posvetovala s sestrami, ki so me podučile o čustvih in ljubezni ter svetovale, da se takega snubca takoj znebim.«⁷²

⁶⁹ Kalc, *Poti in usode*, str. 23.

⁷⁰ Puhar, *Prvotno besedilo življenja*, str. 326.

⁷¹ Prav tam.

⁷² Košuta in Makarovič, *Ena duša in ena pamet*, str. 15.

Menim, da so odnosi med aleksandrinkami dojiljami in ostalimi družinskimi člani še premalo osvetljeni. Potrdimo lahko, da je stigma padla predvsem na aleksandrinke dojilje, čeprav so bili podporniki tega sistema, namreč dojenja kot pomembnega ekonomskega dodatka k družinskemu proračunu, tudi ostali družinski člani, ki so mlado mater pogosto celo spodbujali k odhodu.

Strinjam se z ugotovitvijo Alenke Puhar, da o dojenju v drugih slovenskih okoljih bolj malo vemo, zato so dobrodošle vse študije, ki se lotevajo posameznih primerov. Alenka Puhar tako navaja situacijo v delavskih okoljih na Slovenskem konec 19. in v 20. stoletju, ko je z naraščajočim zaposlovanjem žensk v industriji postalo oddajanje dojenčkov v dojenje nujna tudi na Slovenskem, saj je delovni dan zaposlenih žensk trajal od jutra do večera, skozi celoten dan. Delavke, obrtnice, pa tudi služkinje so svoje otroke dajale v dojenje zlasti kmečkim ženskam na podeželje in tem dojiljam tudi plačevale.⁷³ O dojiljah kot posebnem poklicu, ki je obstajal tudi v Ljubljani še v 30. letih 20. stoletja, je pisala tudi etnologinja Janja Žagar v svoji razpravi o služkinjah v Ljubljani.⁷⁴

Dragocena je raziskava etnologinje Irene Rožman, ki v svoji knjigi o kulturi rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju ugotavlja, da je bilo v času med obema vojnama dojenje za dojenčke življenjskega pomena, in sicer zaradi pomanjkljivega znanja mater o umetnem hranjenju in slabe kakovosti kravjega mleka.⁷⁵ Raziskovala je v ruralnem okolju na Dolenjskem in pri tem za obdobje med obema vojnama ugotavljala, da so bile matere zelo obremenjene s poljedelskim delom in zato pogosto odsotne od doma. To je veljalo tudi za matere, ki so še dojile, a so kljub temu morale oditi od doma ob večjih poljedelskih delih, in pa tedaj, ko so šle prodajat svoje pridelke izven domačega kraja. Zato so težko redno dojile. Avtorica navaja, da se je tedaj za to, »da bi bili dojenčki vseeno prehranjeni, med ženskami razvila posebna oblika medsebojne pomoči; v odsotnosti matere je otroka dojila sosedka ...«⁷⁶ V okolju na Dolenjskem, kjer je raziskovala Irena Rožman, so ženske dojile otroke svojih sosed tudi v primeru, ko matere same niso imele mleka, ali zaradi drugih zdravstvenih težav niso mogle dojiti. Umetno hranjenje so tedaj nadomeščali z dojiljo, to je z žensko iz vasi. In, kot navaja avtorica, so druga drugi za to pomoč tudi plačevale, največkrat s hrano, ko so »s seboj prinesle belo moko, liter vina, da je s tistim plačala.«⁷⁷

Dojenje otrok za plačilo ali kot oblika medsebojne pomoči na Slovenskem v 20. in 30. letih 20. stoletja še ni dovolj raziskana tema, kljub temu pa lahko na podlagi posameznih študij in ustnih pričevanj potrdimo, da za

⁷³ Puhar, *Prvotno besedilo življenja*, str. 328.

⁷⁴ Žagar, *Služkinje v Ljubljani*, str. 19.

⁷⁵ Rožman, *Peč se je podrla!*, str. 142.

⁷⁶ Prav tam, str. 143.

⁷⁷ Prav tam.

plačilo niso dojile samo aleksandrinke, ampak da je tudi na Slovenskem to bila pogosta praksa, ki ji je na eni strani botrovala želja po preživetju dojenčka, na drugi strani pa je bilo dojenje tujih otrok tudi dobrodošlo dopolnilo vsakdanjega zaslužka žensk.

Aleksandrinke v kontekstu novejših vrednotenj

Kljub temu da ostaja podoba aleksandrinke dojilje prevladujoč sinonim za aleksandrinke nasploh, je v zadnjih treh ali štirih letih mogoče opaziti tudi nova vrednotenja. Že na prvi razstavi *V spomin aleksandrinkam* so potomci aleksandrink, ki so razstavo pripravili, zapisali: »V zadnjih letih so v slovenski zavesti aleksandrinke zavzele podobo žensk z rano na duši, razpetih med domom in Egiptom, predvsem pa podobo žensk, razpetih med otroki po krvi in tistimi po mleku. A pomisliti je treba, koliko poguma je bilo potrebna, da so na svoja pleča prevzele usodo cele družine in odšle služiti kruh v povsem tujo deželo. Zato so dediščina, ki so jo zapustile aleksandrinke, predvsem njihove zgodbe, modrost in pogum, ki so nam lahko za zgled in v ponos še danes.«⁷⁸

Teoretiki raziskovanja dediščine pri tem poudarjajo, da se vrednotenja dejansko ves čas spreminjajo. Spreminjajo se poudarki, saj dediščina vedno služi določenemu namenu.⁷⁹ Spreminjajo se družbena ozadja, na katerih vznikajo določena vrednotenja, saj »dediščine ni mogoče misliti izven političnega polja«.⁸⁰ Zdi se, da so nekateri centri moči, ki so znatno vplivali na vrednotenje aleksandrink – med te gotovo lahko štejemo Cerkev –,⁸¹ nekako izgubili svojo moralno moč in v ospredje stopajo drugi. Zanimiv je potemtakem časovni lok, ki ga lahko opazimo pri vrednotenju aleksandrink. Če so bile do nedavna najbolj pogoste oznake za aleksandrinke »služabnice z žulji na duši«,⁸² »tragična migracija«,⁸³ »žalostni fenomen«,⁸⁴ »Lepe Vide«,⁸⁵ smo lahko v letu 2010 opazili vse več zanje popolnoma novih izrazov, kot so »pokončne, ambiciozne, naše prve svetovljanke«,⁸⁶ »ne služkinje, temveč druge mame in prijateljice«,⁸⁷ »Slovenke«.⁸⁸ Spremembo je mogoče opaziti prav

⁷⁸ *Edina, ki nas lahko reši, si ti*. Besedilo z razstave *V spomin aleksandrinkam*, Prvačina, 2006. Vir: Dokumentacija SEM.

⁷⁹ Bogataj, *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem*, str. 12–17.

⁸⁰ Muršič, *Kvadratura kroga dediščine*, str. 29.

⁸¹ Škrlič, *Komaj sem čakala, da zrastem in postanem aleksandrinke*, str. 152–153.

⁸² Černe, *Služabnice z žulji na duši*, str. 38.

⁸³ Miklavčič Brezigar, *Ljudske skrinje na Goriškem*, str. 66.

⁸⁴ Žigon, *Slovenske izseljenke v Afriki*, str. 171.

⁸⁵ Milek, *Lepe Vide, žerjavi in mleko*, str. 24.

⁸⁶ Benedetič, *Pokončne, ambiciozne, naše prve svetovljanke*, str. 15.

⁸⁷ Željani, *Ne služkinje, temveč druge mame in prijateljice*, str. 21.

⁸⁸ Valič, *Po sledih Aleksandrink*, str. 19.

v letu po postavitvi spominske plošče aleksandrinkam v Kairu, pri čemer so aktivno sodelovali tudi novi politični subjekti, kot je Urad Vlade RS za Slovence v zamejstvu in po svetu. Tedaj so se bolj kot prej aleksandrinke lahko premaknile s točke »dojlj z Goriške« na mesto »prvih slovenskih svetovljank« in iz Primork v Slovenke.

Na koncu velja izpostaviti, da ostaja pri raziskovanju migracijskega procesa aleksandrink veliko vprašanj še odprtih, kar vpliva tudi na spremenljivost vrednotenja aleksandrink in njihove dediščine. Neodgovorjeno ostaja vprašanje, koliko Slovenk in Slovencev se je dejansko izselilo v Egipt v obdobju od leta 1870 do leta 1935; koliko je bilo med njimi žensk, koliko moških in koliko otrok; koliko je bilo *dojlj* in koliko drugih poklicev, ki so jih opravljale aleksandrinke; koliko je bilo v Egiptu Slovencev s Primorskega in iz drugih slovenskih krajev.⁸⁹ Razloge za to je mogoče iskati tudi v dejstvu, da so arhivski viri slabo dostopni, saj so se državni okviri, v katerih so se Slovenci selili v Egipt, od zadnjih desetletij 19. stoletja do sredine 20. stoletja spreminjali, spreminjali pa so se tudi politični okviri samega Egipta. Arhivske podatke bi torej lahko iskali v dunajskih arhivih za obdobje, ko so Slovenke in Slovenci odhajali v Egipt iz avstro-ogrske monarhije in v Istanbulu za isto obdobje, ko so vanj prihajali, saj je bil do konca prve svetovne vojne Egipt še del Otomanskega imperija. Arhivski podatki za obdobje med obema vojnama se deloma nahajajo v Gorici,⁹⁰ deloma pa tudi v Trstu in Rimu, saj so Slovenci tedaj večinoma odhajali kot italijanski državljani. Za ostale Slovence, ki so v tem obdobju prihajali v Egipt, bi podatke verjetno lahko našli v Beogradu in še kje. Ker je bil Egipt večino časa v obdobju med svetovnim vojnama del britanske in francoske upravne oblasti, se podatki o Slovencih nahajajo še v Londonu, Parizu, pa tudi v egiptovskih državnih arhivih. Vendar se tega zahtevnega raziskovalnega projekta doslej še nismo lotili. Raziskovanje otežuje namreč tudi dejstvo, da Slovenci v teh arhivih nismo zavedeni kot Slovenci, ampak kot Avstrijci, Italijani, Jugoslovani.⁹¹ To je pokazala tudi raziskava, ki smo jo marca 2010 skupaj izvedli sodelavci Slovenskega etnografskega muzeja in Društvo za ohranjanje kulturne dediščine aleksandrink, ko smo na latinskih pokopališčih v Kairu in Aleksandriji popisali grobove Slovenk in Slovencev in vse vpise v tamkajšnje mrliške knjige, kjer pri imenih aleksandrink, ki smo jih sicer že poznali iz pričevanj njihovih potomcev, ni bilo niti enega zaznamka, da gre za Slovenke, temveč so bile

⁸⁹ Podatki, ki so najbolj pogosto uporabljeni za osvetlitev položaja in števila Slovencev v Egiptu, so podatki, ki jih je v svoji knjigi navedla Dorica Makuc, ko je povzela objavo prispevka dr. Karla Pečnika v Mohorjevem koledarju iz leta 1902. Pri tem pa se rado pozablja, da se njegovi podatki nanašajo le na leto 1900 in da ne morejo biti reprezentativni za vsa obdobja slovenske prisotnosti v Egiptu. Vir: Makuc, *Aleksandrinke*, str. 34–41.

⁹⁰ Slednje je zelo dobro raziskala Dorica Makuc, zlasti vire Nadškofijskega arhiva, ki so doslej najboljše raziskani arhivski viri sploh. Vir: Makuc, *Aleksandrinke*, str. 168.

⁹¹ Haag, *Alexandria: City of Memory*, str. 10–17.

vpisane narodnosti avstrijska, italijanska, jugoslovanska.⁹² Podobno je že leta 2003 ugotavljal tudi raziskovalec Zvone Žigon, ko je iskal sledi slovenske prisotnosti v Egiptu.⁹³

Muršič in Praznik sta opozorila na pomembnost domačih arhivskih virov, kot so župnijski arhivi, v katerih se nahajajo župnijske kronike, statusi animarum in drugo.⁹⁴ V okviru svoje raziskave sta se lotila sistematičnega pregleda statusa animarum v treh župnijah na Goriškem, in sicer v Prvačini, Mirnu in Dornberku. Vendar sta pri tem ugotavljala, da bi – čeprav sta podatke iz statusov animarum lahko za različne podatke dobro uporabila –, vendarle »težko navedli podatek o natančnem številu Slovencev v Egiptu, če bi se opirali samo na status animarum«.⁹⁵

Morda vedenje o natančnem številu Slovenk na delu v Egiptu in o natančnem deležu doжил med njimi niti ne bi bistveno prispevalo k demitizaciji podobe aleksandrinke doжилje, saj, kot je bilo rečeno, se je podoba aleksandrinke doжилje močno vtisnila v »slovensko zavest«⁹⁶ in v kolektivni spomin.⁹⁷ Gotovo bo v prihodnosti sledila še vrsta socioloških, psiholoških, pa tudi etnoloških študij, ki bodo skušale predstaviti, kako je podoba aleksandrinke doжилje nastajala, kdo in kako jo je utrjeval. Vsekakor se ta podoba ohranja še naprej, kadar plačano delo doжил povezujemo le z aleksandrinkami in kadar aleksandrinke raziskujemo ločeno od siceršnjih ženskih migracij s slovenskega prostora v 19. in v 20. stoletju.

Vir

Koprivec, Daša: *Aleksandrinke in njihovi potomci*. Raziskovalni projekt Slovenskega etnografskega muzeja. Intervjuji s pripovedovalci na terenu, 2005–2010, avdio posnetki: AO 1–25 in terenski zvezki: TZ 1–18.

Literatura

Beltram, Jurij: *Vogrsko v ogledalu časa*. Koper: Lipa, 1990.

Bogataj, Janez: *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 1992.

⁹² Koprivec, TZ 19.

⁹³ Žigon, *Izzivi drugačnosti*, str. 23.

⁹⁴ Muršič in Praznik, *Izseljevanje ženskega prebivalstva*, str. 162–180.

⁹⁵ Prav tam, str. 174–175.

⁹⁶ *Edina, ki nas lahko reši, si ti*. Besedilo z razstave *V spomin aleksandrinkam*, Prvačina, 2006. Vir: Dokumentacija SEM.

⁹⁷ Škrj, Komaj sem čakala, da zrastem in postanem aleksandrinca, str. 164, 185.

- Bric Rusjan, Neda: *Trieste – Alessandria EMBARKED: »Štorja od lešandrink«*. Ljubljana: Maska Produkcija, 2005.
- Douek, Ellis: *A Middle Eastern Affair*. London: Peter Halban Publishers, 2004.
- Drnovšek, Marjan: History and Concealment. *Go girls! When Slovenian women left home* (ur. Marina Lukšič-Hacin in Jernej Mlekuž). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009, str. 17–59.
- Ferjančič, Marija: Moja mama aleksandrinka. *Prešernov koledar 2007*. Ljubljana: Prešernova družba, 2006, str. 95–117.
- Haag, Michael: *Alexandria: City of Memory*. New Haven and London: Yale University Press, 2004.
- Hladnik Milharčič, Ervin: *Pot na Orient*. Ljubljana: Beletrina, 2009.
- Hočevar, Pavla: *Pot se vije: spomini*. Trst: Založba tržaškega tiska, 1969.
- Humar, Vesna in Saksida, Ivo: *Aleksandrija, ki odhaja*. DVD. Produkcija Vitel, 2009.
- Kalc, Aleksej: *Poti in usode: selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2002.
- Koprivec, Daša: Aleksandrinke – življenje v Egiptu in doma. *Etnolog*, 16, 2006, str. 97–115.
- Koprivec, Daša: Egiptovski otroci in njihove varuške aleksandrinke. *Etnolog*, 18, 2008, str. 167–186.
- Koprivec, Daša: Pričevanja otrok aleksandrink o življenju v Egiptu v prvi polovici 20. stoletja. *Etnolog*, 19, 2009, str. 99–116.
- Košuta, Marta in Makarovič, Marija: *Ena duša in ena pamet: življenjske pripovedi iz Škedenja pri Trstu*. Škedenj: Slovensko kulturno društvo Ivan Grbec, 2008.
- Makuc, Dorica: *Aleksandrinke*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1993.
- Miklavčič Brezigar, Inga: Aleksandrinke. *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004, str. 5.
- Miklavčič Brezigar, Inga: *Ljudske skrinje na Goriškem*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2000.
- Miklavčič Brezigar, Inga: Aleksandrija – po poteh in sledih žena, deklet in šolskih sester na začasnem delu v Egiptu. *Glasnik SED*, 49/1, 2, 2009, str. 89–91.
- Miklavčič Brezigar, Inga: *Skriti obrazi Aleksandrije: razstava Slovenske šolske sestre in aleksandrinke* [razstava]. Goriški muzej: Nova Gorica, 2009.
- Muršič, Rajko: Kvadratura kroga dediščine: toposi ideologij na sečišču starrega in novega ter tujega in domačega. *Dediščina v očeh znanosti* (ur. Jože Hudales in Nataša Visočnik). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2005, str. 25–39.
- Muršič, Sergeja in Praznik, Niko: *Izseljevanje žensk iz spodnje Vipavske*

- doline v Egipt*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2003 (diplomsko delo, tipkopis).
- Batuje: izbor objavljenega in neobjavljenega gradiva o vasi Batuje* (ur. Slavica Plahuta). Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- Puhar, Alenka: *Prvotno besedilo življenja: oris zgodovine otroštva na Slovenskem*. Zagreb: Globus, 1982.
- Rožman, Irena: *Peč se je podrla! Kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004.
- Ortaona – Vrtovin 1001–2001* (ur. Ivana Slamič). Vrtovin: Krajevna skupnost, 2001.
- Škrlj, Katja: Komaj sem čakala, da zrastem in postanem aleksandrinka: demitizacija aleksandrink. *Krila migracij: po meri življenjskih zgodb* (ur. Mirjam Milharčič Hladnik in Jernej Mlekuž). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009, str. 143–189.
- Žagar, Janja: Služkinje v Ljubljani. *Traditiones*, 15, 1986, str. 19–49.
- Žigon, Zvone: *Izzivi drugačnosti: Slovenci v Afriki in na Arabskem polotoku*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.
- Žigon, Zvone: Slovenske izseljenke v Afriki in na Bližnjem vzhodu. *Dve domovini*, 16, 2002, str. 171–173.

Časopisni članki

- Benedetič, Tamara: Pokončne, ambiciozne, naše prve svetovljanke. *Primorski dnevnik*, leto 66, št. 55 [66/55], 2010, str. 15.
- Černe, Tea: Služabnice z žulji na duši. *Naša žena*, št. 11, 2002, str. 38–39.
- Hladnik Milharčič, Ervin: Otroštvo sem preživela na otoku sredi Nila: Claudia Roden, pisateljica. *Dnevnik*, leto 58, št. 56 [58/56], 2008, str. 20–23.
- Humar, Vesna: Ne znam živeti ne tu ne tam. *Primorske novice*, leto 60, št. 265 [60/265], 2007, str. 11.
- Milek, Vesna: Lepe Vide, žerjavi in mleko. *Delo*, leto 47, št. 204, 2005, str. 24–25.
- Valič, Tina: Po sledih Aleksandrink: skrb za ohranitev spomina na Slovenke v Egiptu. *Družina*, leto 59, št. 17, 2010, str. 19.
- Željani, Katja: Ne služkinje, temveč druge mame in prijateljice. *Delo*, leto 52, št. 93, 2010, str. 21.

Spletna literatura

- Emeršič, Živa: *Prihodnji projekt TV Slovenija so aleksandrinke*, <<http://www.revijakapital.com/mariborcan/clanki.php?idclanka=819>>, (dostop 1. marca 2010).
- Prijatelj, Mihael: *Dojlje ali molznice?*, <<http://www.delo.si/tiskano/clanek/28abce0924ec79a3a4941dc57d18964104>>, (dostop 14. novembra 2006).
- Spletna stran Društva za ohranjanje kulturne dediščine aleksandrink, <<http://www.aleksandrinke.si/>>, (dostop 8. decembra 2009).

- Spletna stran Slovenskega etnografskega muzeja *Aleksandrinke v SEM*, <<http://www.etno-muzej.si/sl/aleksandrinke-v-sem> in <http://www.etno-muzej.si/sl/anketa-o-aleksandrinkah>>, (dostop 8. decembra 2009).
- Spletna stran RTV SLO, <http://www.rtv slo.si/odprtikop/vecerni_gost/gilberto-civardi-sin-aleksandrinke/>, (dostop 25. avgusta 2009).
- Spletna stran RTV SLO: <<http://www.rtv slo.si/kultura/film/film-o-pred-sodkih-do-zensk-aleksandrinkah-in-odkritju-slovenske-znanstvenice/244620>>, (dostop 8. decembra 2010).
- Stražiščar, Aljoša: *Otožna deklica*, <http://www.aleksandrinke.si/aleksandrinke/pesmi/seznam_pesmi/>, (dostop 8. decembra 2009).
- Stražiščar, Aljoša: *Egiptovski dojilji*, <http://www.aleksandrinke.si/aleksandrinke/pesmi/seznam_pesmi/>, (dostop 8. decembra 2009).

The Image of the Alexandrian Wet Nurses

Summary

The article examines increased published interest in the emigration of Slovenians to Egypt, a female emigration phenomenon better known in Slovenian as the Alexandrian women (*Aleksandrinke*). This name derives from the Egyptian town of Alexandria, where more than half of these Slovenian women worked. From the 1870s to the mid-twentieth century, Slovenian women were employed in Egypt as chambermaids, maidservants, cooks, nannies, and governesses; about one-third of all Slovenian women in Egypt also acted as wet nurses. Although they were a minority, Slovenians often associate the Alexandrian women with wet nurses. Discussions in Slovenia on the phenomenon of paid wet nurses are almost exclusively associated with the Alexandrian women. Field research carried out in the Gorizia region by the Slovenian Ethnographic Museum since 2005 examined whether the Alexandrian women were the only ones that acted as paid wet nurses. It was determined that the Alexandrian women in Egypt were not the only ones that acted as paid wet nurses – so did their female relatives and neighbors at home in the Gorizia region, who took care of the babies of those that went to Egypt as wet nurses. These relatives and neighbors were paid by the Alexandrian women from the money they earned there or in kind. The article also establishes that women in the Gorizia region not only acted as wet nurses of the babies of those that left for Egypt, but also of the babies of women that emigrated to Argentina in the 1920s and 1930s. Based on historical, sociological, and ethnological studies of life in Slovenian ethnic territory in the first half of the twentieth century, Slovenian women acted as wet nurses not only in Egypt, but also in Trieste, Ljubljana, and other Slovenian environments.

Produkcija in vpliv lesoreznih knjižnih ilustracij iz kroga Albrechta Dürerja

GAŠPER CERKOVNIK*

IZVLEČEK

Članek obravnava pomembno produkcijo lesoreznih knjižnih ilustracij iz kroga Albrechta Dürerja. Posebno serije, ki so bile v knjižni obliki prvič izdane leta 1511 (*Marijino življenje*, *Mali in Veliki pasijon*), so bile narejene in distribuirane že nekaj let prej, kar je nekatere raziskovalce privedlo do problematičnega sklepa, da niso prave knjižne ilustracije.

KLJUČNE BESEDE

grafika, lesorezne knjižne ilustracije, Albrecht Dürer, kopije

ABSTRACT

This article examines the important production of woodcut book illustrations from the circle of Albrecht Dürer. Specifically, the series that was first published as a book illustration in 1511 (*The Life of Mary*, *The Small Passion*, and *The Great Passion*) was produced and distributed some years earlier, which led some researchers to the problematic conclusion they are not in fact book illustrations.

KEY WORDS

graphic art, woodcut book illustrations, Albrecht Dürer, copies

Ob koncu 15. in v začetku 16. stoletja so v Evropi tiskane podobe in besedila prvič dosegli medijsko moč, primerljivo z današnjo. Dostopnosti takratnih tiskov seveda ne moremo enačiti z današnjimi razmerami, vendar že veliko število tiskanih knjig iz tega časa in izguba primata latinščine v prid živim ljudskim jezikom kažeta na občutno razširjen krog uporabnikov. Vzporedno z dostopnostjo različnih tekstov sakralne ter profane vsebine sta rasli tudi količina in pomen tiskanih ilustracij. V umetnostnozgodovinski literaturi je posebno južnonemška grafika tega časa dobro zastopana vse od 19. stoletja naprej, vendar so se raziskovalci pogosto osredotočali predvsem na večje in samostojne grafične liste najpomembnejših umetnikov. Veliko število knjižnih ilustracij je tako doživelo le površno obravnavo, s čimer se je pogosto zabrisala pomembna vez s samostojnimi grafičnimi listi in vloga v

* Dr. Gašper Cerkovnik, Oddelek za umetnostno zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, e-pošta: gasper.cerkovnik@ff.uni-lj.si

celotnem umetniškem dogajanju enega najpomembnejših poglavij srednje-evropske umetnosti. Zaradi njihovega pomena se bom v tem prispevku omejil na lesorezne knjižne ilustracije, za katere so predloge izdelali Albrecht Dürer ter umetniki iz njegovega kroga – torej Dürerjevi sodelavci ter učenci, na katere je ključno vplivalo ravno živahno umetnostno dogajanje v njegovi delavnici v Nürnbergu približno med letoma 1500 in 1520.

Z lesorezi ilustrirane tiskane knjige Albrechta Dürerja lahko označimo za eno od prvih vrhunskih združitev grafične in knjigotiskarske umetnosti. Razvoj in razcvet tiska je bil tesno vezan na papir, ki so ga v Evropi v večjih količinah v posebnih papirnih mlinih začeli izdelovati v 14. stoletju. Papir je bil namreč glede na osnovne surovine in način izdelave neprimerno cenejši od pergamenta, z vedno večjim številom mlinov v 15. stoletju pa se je razlika v ceni ves čas vztrajno večala. Vzporedno s produkcijo papirja se je začel tudi razvoj evropske grafike: okoli leta 1400 so nastali prvi lesorezi, v prvih desetletjih 15. stoletja pa še bakrorezi.¹ Vendar je bila produkcija papirja in prvih grafik številčno vse do druge četrtine 15. stoletja zelo šibka in dostopna le premožnejšim kupcem. O grafikah, namenjenih širšemu krogu uporabnikov, lahko z gotovostjo govorimo šele od sredine 15. stoletja naprej. V tem času je v Mainzu Johannes Gutenberg začel tiskati prve knjige s premičnim tiskom in tiskarsko prešo. V nasprotju s t. i. blok knjigo prve knjige, tiskane s premičnim tiskom, niso bile ilustrirane, vendar je ta način knjižne produkcije bistveno pripomogel k razvoju moderne ilustrirane knjige, ki se je v osnovnih potezah razvila v zadnji četrtini 15. stoletja. Združitev tekstovnega dela iz premičnih črk in lesorezov se je kmalu izkazala za izjemno učinkovito, saj so lahko tekst in slike odtisnili istočasno in za takratne razmere v zelo visokih nakladah.²

Eden najpomembnejših in največjih knjižnih projektov poznega 15. stoletja je bila slavna *Svetovna kronika* Hartmana Schedla, natisnjena leta 1493 v Nürnbergu.³ Ilustracije za to monumentalno delo je prispeval Dürerjev učitelj Michael Wolgemut s svojo delavnico in dobro kažejo stopnjo razvoja pred prispevkom njegovega velikega učenca k temu mediju. V primerjavi z bakrorezom je bil lesorez v tem obdobju tehnično in likovno veliko slabše razvit: kompozicije so bile praviloma figuralno in prostorsko poenostavljene, brez

¹ Za pregled razvoja teh dveh najpomembnejših grafičnih tehnik 15. stoletja sta še vedno nepogrešljivi monografiji: Hind, *History of Woodcut* in Hind, *History of Engraving*. Za novejšje študije o razvoju lesoreza glej *Die Anfänge der europäischen Druckgraphik in The Woodcut in Fifteenth-Century Europe*. Za novejši pregled raziskav začetka in razvoja bakroreza glej Höfler, *Der Meister E. S.*

² Točni podatki o številu odtisov, ki so jih prenesle lesorezne plošče, niso znani, Richard Field previdno ocenjuje, da jih je bilo v 15. stoletju običajno število okoli dvesto, pri manjših lesorezih, ki so prevladovali v knjigah, pa lahko tudi več kot tisoč: Field, *Der frühe Holzschnitt*, str. 19.

³ Tako latinska kot nemška verzija sta izšli v številnih faksimilih, za natančno študijo okoliščin nastanka pa glej: Zahn, *Druck der Schedelschen Weltchronik*.

ambicioznejših upodobitev plastičnosti z različnimi sistemi šrafur. Vzrokov za shematičnost lesorezov v tem času je več. V les je bilo veliko težje vrezati toliko detajlov kot na bakreno oziroma kovinsko ploščo. Veliko povpraševanje po lesorezih obrtnikom najbrž ni puščalo veliko časa za izdelavo, poleg tega pa so bile lesorezne knjižne ilustracije pogosto namenjene še ročnemu koloriranju, ki je praviloma zakrilo večino detajlov.

Pravi potencial lesoreza je prepoznal šele Dürer in ga kakovostno dvignil na raven bakroreza, ki je v drugi polovici 15. stoletja dosegel vrhunec z alzaškim umetnikom Martinom Schongauerjem. Dürer je postopno v lesorez prenesel likovne in tehnične dosežke bakroreza, posebno oblikovanje plastičnosti in materialnosti s pomočjo vedno gostejših in zapletenih sistemov šrafur. Vendar je pogosto zapostavljeno dejstvo, da je večina teh lesorezov nastala za ilustriranje knjižnih izdaj, med katerimi so najslavnejše *Apokalipsa* iz leta 1498 ter tri knjižne izdaje iz leta 1511: *Veliki pasijon*, *Marijino življenje* in *Mali pasijon*.⁴ Te štiri knjige niso zanimive samo zaradi vrhunske likovne in tehnične kakovosti lesorezov, temveč tudi zato, ker se je Dürer tega očitno zelo dobro zavedal. Ilustracije so v knjigah postavljene na desni list, torej nadrejeno tekstom, kar potrjuje tudi ohlapna vsebinska vez med teksti in ilustracijami. Avtonomijo knjižnih ilustracij dokazuje tudi njihova uporaba za predloge v drugih likovnih medijih. Pomemben dokaz, da so bili posamezni lesorezi na trgu dostopni že pred knjižnimi izdajami, se je ohranil ravno na današnjem slovenskem ozemlju. Na freskah severne stene romarske cerkve sv. Primoža in Felicijana nad Kamnikom si je kakovostni slikar, ki ga je Tomislav Vignjevič identificiral kot Mojstra Kranjskega oltarja, pri oblikovanju kompozicije in arhitekturnega ozadja Poklona sv. Treh kraljev pomagal z ustreznim Dürerjevim listom iz *Marijinega življenja* že leta 1504, torej sedem let pred knjižno izdajo lesoreza.⁵ Podobni primeri in velika količina ohranjenih samostojnih odtisov ilustracij je prenekatere raziskovalce napeljala k misli, da je Dürer lesoreze za serije, izdane leta 1511, prvotno zasnoval kot samostojne in jih šele naknadno prilagodil in dopolnil za knjižne izdaje.⁶ Zagotovo tega sicer ne moremo ne potrditi ne zavrni, študij drugih manj slavnih serij knjižnih ilustracij in redkih virov o njihovi produkciji pa vseeno kaže prej na to, da je bila to uveljavljena praksa pri produkciji knjižnih ilustracij.

Eden najpomembnejših virov za raziskovanje načina in okoliščin produkcije lesoreznih knjižnih ilustracij ob koncu 15. stoletja so ohranjeni dokumenti nürnberškega založnika Sebalda Schreyerja o pripravah na tisk nikoli izdanega dela nemškega humanista Petra Danhauserja z naslovom

⁴ Za posamezne serije glej ustrezna poglavja v *Dürer, Holzschnitte und Holzschnittfolgen*.

⁵ Vignjevič, *Mojster Kranjskega oltarja*, str. 39; Höfler, *Srednjeveške freske*, str. 175.

⁶ Do take delitve Dürerjevega lesoreznega opusa je na zadnje prišlo v razkošni in sicer znanstveno tehtni ter vplivni izdaji Germanskega narodnega muzeja v Nürnbergu: *Dürer, Holzschnitte und Holzschnittfolgen in Dürer, Buchillustrationen*.

Archetypus triumphantis Romae.⁷ Šlo je za izjemno ambiciozno delo, ki je bilo najverjetneje zastavljeno kot monumentalna humanistična enciklopedija. Od tega velikega projekta se je ohranilo samo nekaj lesorezov iz Wolgemutove delavnice in omenjeni dokumenti, Danhauserjev tekst pa je žal izgubljen. Iz ohranjenih dokumentov je razvidno, da so ilustracije nastajale vzporedno s tekstom in sta jim tako založnik kot avtor pripisovala velik pomen. Umetnostnozgodovinsko najbolj dragocena je pogodba med Schreyerjem in izrezovalcem lesoreznih plošč Sebaldom Gallensdorferjem ter račun vseh stroškov, ki jih je imel Schreyer s tem nedokončanim projektom med letoma 1493 in 1497.⁸ Z vidika izdelave lesorezov je pomemben podatek, da je bil Gallensdorfer profesionalni izrezovalec lesoreznih plošč, ki ni bil avtor upodobljenih kompozicij. Dokaz, da so bili izrezovalci v tem času zelo specializirani in cenjeni obrtniki, je Schreyerjev popis plačil, saj je skoraj polovico celotnega proračuna za izrezanih 233 velikih in 83 malih plošč prejel izrezovalec. Za primerjavo: Schreyer bi si s temi sredstvi lahko kupil prostorno hišo na najboljši lokaciji v Nürnbergu. Edini primerljivi honorar je dobil še Danhauser, izjemno nizek pa je bil izdatek za izdelavo posameznih figur na papirju. Da je Schreyer za tako veliko količino grafičnih plošč najel samo enega izrezovalca in od njega pričakoval, da se bo delu povsem posvetil, je najbrž odraz njegove želje po lažjem nadzoru, mogoče pa je na ta način želel tudi zagotoviti bolj enoten izgled vseh lesorezov. Kako pomembno je izrezovalec lahko vplival na končni izgled lesoreza, pa dokazuje Gallensdorferjeva zaveza, da bo na svoje stroške ponovno, vse do zadovoljstva naročnika, izrezoval plošče, ki ne bodo ustrezale njegovim zahtevam. Na priljubljenost samostojnih odtisov knjižnih ilustracij kaže tudi zelo stroga konkurenčna klavzula, po kateri Gallensdorfer ni smel na noben način kopirati, odtisniti ali komurkoli pokazati svojega dela. O njem celo ni smel govoriti, dokončane plošče pa je moral takoj izročiti naročniku. Stroga tajnost, v kateri so ilustracije morale nastajati, kaže na vrednost, ki so jo takrat pripisovali izjemnejšim upodobitvam (v tem konkretnem primeru je bila ta izjemnost predvsem vsebinska), in da so se izrezovalci očitno pogosto težko upirali skušnjavi po dodatnem zaslužku oziroma je bila prodaja samostojnih odtisov bolj kot ne uveljavljena delovna praksa.

Poleg tega nekoliko starejšega vira lahko o produkciji lesorezov in njihovem odnosu do knjižnih ilustracij pri Dürerju in njegovem krogu veliko izvemo tudi ob analizi manj razvpitih knjižnih ilustracij. Pomemben del produkcije ilustracij s konca 15. in začetka 16. stoletja so namreč predstavljale manjše ilustracije z nabožno vsebino. Praviloma so prikazovale najpomembnejše svete osebe in prizore iz njihovih življenj, zaradi česar so bile

⁷ Schoch, *Archetypus triumphantis Romae*, s starejšo literaturo.

⁸ Transkripcije dokumentov: Schoch, *Archetypus triumphantis Romae*, str. 293–295, op. 16–18.

primerne za ilustriranje najraznovrstnejših tipov publikacij. Med to skoraj nepregledno množico grafik izstopajo ilustracije, ki so nastajale predvsem za južnonemške molitvenike. Za razliko od molitvenikov v drugih evropskih dežel horarij kot najpomembnejši laični molitvenik poznega srednjega veka v nemških deželah ni imel tako monopolne vloge. V prvih dveh desetletjih 16. stoletja je vodilno vlogo prevzel molitvenik, najpogosteje znan po latinskem naslovu *Hortulus animae*, ki je v latinščini, nemščini in celo češčini v vseh najpomembnejših nemških tiskarskih centrih izšel v preko sto izdajah. Med avtorji ilustracij za ta molitvenik in druge podobne molitvenike so bili tudi skoraj vsi najpomembnejši nemški umetniki tistega časa z Dürerjem in njegovim krogom na čelu.⁹

Na področju knjižnih ilustracij se je Dürer preizkusil že med svojih »mojstrskim potovanjem« (*Gesellenreise*), saj je v Baslu v prvi polovici devetdesetih let 15. stoletja med drugim izdelal 18 ilustracij za nikoli izdani molitvenik,¹⁰ na podlagi te izkušnje pa je v začetku 16. stoletja izdelal izjemno pomembno in vplivno serijo za molitvenik z naslovom *Salus animae* – lokalno različico *Hortulus animae*, ki je izšla leta 1503 –, najverjetneje kmalu za tem pa še serijo za nikoli izdano pobožnostno knjigo.¹¹ Zaradi skromnega formata ilustracij ter nejasne delitve dela pri nastanku lesorezov – ni znano, kakšen vpliv je na končni izgled lesorezov imel izrezovalec –, so mnenja o Dürerjevem avtorstvu že več kot stoletje neprekinjeno deljena.¹² Najpogostejši argument proti njegovemu avtorstvu je nekoliko nižja kakovost, vendar analiza posameznih likovnih rešitev po mojem mnenju ne dopušča dvoma o tem, da je te tri serije zasnoval prav Dürer. Tesno vez z njegovim nespornim opusom najbolj nazorno kažeta ilustraciji z Marijinim oznanjenjem v Baselski seriji in seriji za *Salus animae* (Sliki 1 in 2). Postavitev Device za bralni pult, preko katerega je ogrnjen njen plašč, in angel Gabrijel, ki se ji približuje z njene desne strani, se na ta način pri drugih umetnikih ne pojavljata, Dürer pa ju je ponovil in do popolnosti razvil v seriji za *Mali pasijon*, izšli leta 1511 (Slika 3).

Z analizo posameznih ilustracij za molitvenike lahko tako zapolnimo vrzeli v Dürerjevem opusu, več o okoliščinah nastanka ter uporabi knjižnih ilustracij pa lahko izvemo s študijem njihove recepcije pri drugih umetnikih tega časa. Za te in podobne serije prevladuje domneva, da so bile tiskane samo kot ilustracije in se je njihov vpliv širil prevsem preko knjig, kar pa za serijo za *Salus animae* ter za neizdano nabožnostno knjigo očitno ne drži. Molitvenik *Salus animae* je zanesljivo znan samo v izdaji iz leta 1503, kopija figure sv. Filipa kot moža ob Jezusu, ki obuja Lazarja, na lesorezu Hansa

⁹ Oldenbourg, *Hortulus animae*.

¹⁰ Dürer, *Buchillustrationen*, str. 79–85, št. 265.

¹¹ Dürer, *Buchillustrationen*, str. 495–523, št. A 37 in A 38.

¹² Dürer, *Buchillustrationen*, str. 81, 495–496, 512–513; Cerkovnik, *Lesorezne ilustracije*, str. 30–74.



Slika 1: Albrecht Dürer, Marijino oznanjenje, »Baselska serija«, ok. 1494

Slika 2: Albrecht Dürer, Marijino oznanjenje, *Salus animae*, Nürnberg, 1503

Slika 3: Albrecht Dürer, Marijino oznanjenje, *Mali pasijon*, Nürnberg, 1511, lesorez iz ok. 1510



Wechtlina, ki je bil kot knjižna ilustracija uporabljen že leta 1502, pa dokazuje, da so bile vsaj posamezne ilustracije dostopne že pred prvo izdajo (Sliki 4 in 6).¹³

Dürer je vsaj od leta 1500 naprej vodil uspešno delavnico v Nürnbergu in nobeno presenečenje ni, da so se na področju knjižne ilustracije uspešno preizkusili skoraj vsi njegovi sodelavci in učenci. Na tem mestu bi omenil samo najpomembnejše: Hansa Baldunga, imenovanega Grien, in Hansa Schäu-feleina kot dva od njegovih najbolj talentiranih sodelavcev, ter Hansa Springinkleja in Erharda Schöna kot dva od njegovih zadnjih učencev.¹⁴ Če primerjamo njihove serije vsebinsko in v kolikšni meri so odvisni od tekstov, ki naj bi jih ilustrirali, hitro opazimo, da je bila ta vez zelo rahla. Četudi bi ob nastanku teh serij mogoče še lahko govorili o tesnejši zvezi s teksti, je ob pregledu nadaljne uporabe teh ilustracij jasno, da založnikom in tiskarjem ta vez ni pomenila prav veliko. V primeru izdaj molitvenika *Hortulus animae*, ki so s stališča ilustracij najbolj raziskani, je skoraj nemogoče najti ponatise, ki bi se natančno ujemali s prvimi izdajami. Iz tega lahko glede

¹³ Lesorez je reproduciran v: Vogt, *Das druckgraphische Bild*, str. 228–230; Cerkovnik, *Lesorezne ilustracije*, str. 45.

¹⁴ Za širši pogled na Dürerjev krog glej katalog razstave: *Meister um Albrecht Dürer*. Za izjemno kritičen pogled na način delovanja in število sodelavcev v njegovi delavnici pa: Grebe, *Meister nach Dürer*, str. 121–140.



Slika 4: Hans Wechtlin, Lazarjevo obujenje, 1502, detajl

Slika 5: Hans Schäufolein, Poslednja sodba, 1513, v: Sebastijan Krelj, *Otrozhia biblia*, Augsburg 1566 (faksimile Ljubljana, 1987)

na številne izdaje molitvenikov sklepamo, da za to niso bili preveč občutljivi tudi njihovi kupci. Tudi same serije so praviloma zastavljene precej splošno, saj so skoraj vse vključevale nekaj najprepoznavnejših prizorov iz Marijinega in Kristusovega življenja, upodobitve apostolov in evangelistov, ter svetnikov in svetnic. Nekoliko bolj izjemni so prizori iz življenja kristjana, ki pa jih tudi ni težko umestiti v takrat splošno razširjene verske predstave – posebno motiv Rešitve iz vic se jasno nanaša na številne odpustkovne molitve tega časa. Zato ni presenetljivo, da so bile zelo uporabne za ilustriranje najštevilnejših drugih pobožnostnih tekstov. Lep primer je ilustracija s Poslednjo sodbo za predreformacijski molitvenik *Via felicitatis*, ki jo je v prvi polovici drugega desetletja 16. stoletja v Augsburgu naredil Hans Schäufolein,¹⁵ leta 1566 pa jo je regensburški tiskar Johann Burger uporabil kot ilustracijo v

¹⁵ Schreyll, *Hans Schäufolein*, str. 122–125, kat. 677–702.



Slika 6: Albrecht Dürer, Sv. Filip, *Salus animae*, Nürnberg, 1503

Slika 7: Strasbourški mojster, Sv. Filip, *Hortulus animae*, Strasbourg, 1505

Slika 8: Hans Baldung, Sv. Filip, *Hortulus animae*, Strasbourg, 1511



reformacijski *Otrozhiji bibliji* Sebastijana Krelja (Slika 5).¹⁶ Poleg številnih in včasih presenetljivo dolgo uporabljenih ilustracijah v najrazličnejših knjižnih izdajah je bilo število tako dostopnih lesorezov v primeru likovno bolj zanimivih serij povečano še z bolj ali manj zvestimi kopijami. Med temi ima posebno pomembno mesto serija za *Salus animae*, ki je bila vse od leta 1505 večkrat kopirana v Strasbourgu (Sliki 6, 7 in 8).¹⁷

Raznovrstna uporaba ilustracij za molitvenike iz Dürerjevega kroga znotraj knjižnega medija je bila v strokovni literaturi večkrat vsaj parcialno obravnavana,¹⁸ vendar predstavlja samo eno plat medalje. Številne kopije in refleksi v drugih likovnih medijih dokazujejo, da obravnava samo znotraj polja knjižne ilustracije vsaj za najpomembnejše serije ne more zadostovati. Posamezne kopije so bile registrirane že pred prvo svetovno vojno,¹⁹ zavest o tem, da te niso bile zgolj naključne, pa se je bolj jasno izoblikovala šele ob koncu 20. stoletja.²⁰ Že hitri

¹⁶ Oldenbourg, *Die Buchholzschnitte*, str. 61; Krelj, *Otrozhia biblia*, brez str.

¹⁷ Za številne strasbourške serije glej: Oldenbourg, *Hortulus animae*.

¹⁸ Najpomembnejša študija s tega področja še vedno ostaja večkrat omenjena Oldenbourg, *Hortulus animae*.

¹⁹ Halm, *Zur Malerei der Frührenaissance Altbayerns*, str. 65–73.

²⁰ Edina raziskovalca, ki sta prepoznala posebno



Slika 9: Poloklep, Dunaj, Umetnostozgodovinski muzej, Zbirka orožja

Slika 10: Hans Baldung, Sv. Barbara, *Hortulus animae*, Strasbourg, 1511

Slika 11: Hans Baldung, Sv. Boštjan, *Hortulus animae*, Strasbourg, 1511

Slika 12: Hans Baldung, Sv. Ana Samotretja, *Hortulus animae*, Strasbourg, 1511

Slika 13: Hans Baldung, Sv. Katarina, *Hortulus animae*, Strasbourg, 1511



Slika 14: Marx Reichlich z delavnico, Sv. Krištof, zunanje desno krilo t. i. *Triptiha družine Knillenberg*, 1511, Ljubljana, Narodna galerija



Slika 15: Albrecht Dürer, Sv. Krištof, *Salus animae*, Nürnberg, 1503

pregled v nadaljevanju sledečega izbora najbolj reprezentativnih kopij kaže na to, da so se umetniki in mojstri v tem obdobju zavedali likovne kvalitete teh ilustracij. Posebno avtorji, kot so bili Dürer, Baldung in Schäufelein, so v mediju majhnih lesorezov (velikost je bila prilagojena oktavnim izdajam teh molitvenikov, torej najpogosteje med 5 in 10 cm) ponudili kvalitetne predelave bolj zapletenih kompozicij – svojih ali tujih.

Med pomembnejše primere uporabe ilustracij za molitvenike sodi poloklep v zbirki orožja dunajskega Umetnostnozgodovinskega muzeja, ki naj bi ga po izročilu naročil Merk Sittich von Ems.²¹ Na prsnem delu je v tehniki jedkanja upodobljenih pet svetniških figur, med katerimi so štiri (sv. Barbara, sv. Boštjan, sv. Ana Samotretja in sv. Katarina), kot je ugotovil že Kurt Löcher,

vlogo, ki so jo te ilustracije igrale v tem obdobju, sta bila: Löcher, *Zur Nachwirkung der Druckgraphik*; in Höfler, *Die Tafelmalerei der Dürerzeit in Kärnten*, str. 27–28.

²¹ *Waffensammlung*, str. 230, kat. A 281.



Slika 16: Noël Bellemer, *Križanje s svetniki in naročnikom*, Écouen, Narodni muzej renesanse, izrez sv. Lovrenca



Slika 17: Albrecht Dürer, Sv. Štefan, *Salus animae*, Nürnberg, 1503

natančne kopije po Baldungovi seriji (Slike 9 do 13).²² Ugotovljene predloge sicer ne pomagajo pri razjasnitvi časa in kraja nastanka tega kvalitetnega izdelka, so pa pomembne zaradi Löcherjeve interpretacije. Ta pomembni nemški umetnostni zgodovinar je na podlagi teh in še nekaterih drugih kopij po Baldungovi seriji, ki jim je skupen manjši format, sklepal, da je bila serija zaradi majhnosti in poenostavljenih oblik primerna predvsem za skromnejše upodobitve.

Vendar številne monumentalne (predvsem slikarske) kopije tega ne potrjujejo. Eno pomembnejših hrani Narodna galerija v Ljubljani v zbirki evropskih mojstrov. Gre za t. i. *Triptih družine Knillenberg*, ki ga je leta 1511 naslikal takrat najpomembnejši tirolski slikar Marx Reichlich s svojo delavnico.²³ Na zunanji strani desnega premičnega krila je naslikan sv. Krištof, ki dovolj natančno sledi ustrezni ilustraciji za *Salus animae* (Sliki 14 in 15).²⁴

²² Löcher, *Zur Nachwirkung der Druckgraphik*, str. 58.

²³ Cevc, *Triptih družine Knillenberg*, str. 138–140.

²⁴ Cerkovnik, *Triptih družine Knillenberg*, str. 41–42.



Slika 18: Gilg Sesselschreiber, Zimburga von Masowien, Innsbruck, c. sv. Križa, Nagrobnik Maksimilijana I., 1516

von Masowien iz skupine kipov ob nagrobniku Maksimilijana I. v cerkvi sv. Križa v Innsbrucku (Sliki 18 in 15). Predlogo za kip je izdelal dvorni slikar cesarja Maksimilijana I. Gilg Sesselschreiber.²⁷ Povzet je samo motiv, kako

Gre za relativno zgodnjo uporabo Dürerjeve grafike v vzhodnoalpskem prostoru. Značilnost teh prvih soočenj s sodobno južnonemško umetnostjo je precejšnja svoboda pri interpretaciji, kar moramo v veliki meri pripisati višji sposobnosti in izobraženosti slikarjev.

Večje število lažje prepoznavnih kopij po teh ilustracijah povsem sovпада s splošnim sprejemanjem novih likovnih dosežkov južnonemškega prostora v drugem desetletju 16. stoletja, ki se je enako intenzivno nadaljevalo v tretjem. Lep primer nekoliko kasnejše kopije prav tako po Dürerjevi ilustraciji za *Salus animae* hrani francoski Narodni muzej renesanse v gradu Écouen. Na tabelni sliki iz dvajsetih let 16. stoletja s *Križanjem s svetniki in naročnikom*, pripisani pariškemu slikarju Noël Bellemaru,²⁵ je sv. Štefan zrcalna kopija ustrezne Dürerjeve ilustracije (Sliki 16 in 17).²⁶ Bellemarov sv. Štefan je dober primer zveste kopije, kaže pa tudi na priljubljenost Dürerjeve grafike izven Srednje Evrope.

Veliko redkejšo od slikarskih kopij so kiparske. Primer monumentalne plastike, ki je mogoče nastal na podlagi že omenjene Dürerjeve ilustracije za *Salus animae*, je leta 1516 vlit bronasti kip Zimburge

²⁵ Opigez, *Une commande de François Poncher*, str. 47–54.

²⁶ Cerkovnik, *Lesorezne ilustracije*, str. 165.

²⁷ Plieger, *Grabmal Maximilians I*, str. 598–602.



Slika 19: Sv. Barbara, Berlin, Nemški zgodovinski muzej



Slika 20: Hans Springinklee, Sv. Barbara, *Hortulus animae*, Nürnberg, 1518

Slika 21: Hans Springinklee, Sv. Katarina, *Hortulus animae*, Nürnberg, 1518



čez telo poteka draperija, vendar je potek posameznih gub tako spremenjen, da je prav tako verjeten tudi kakšen drug likovni vir.²⁸

Bolj zanesljiva je uporaba ilustracij v primeru manjšega reliefa v Nemškem zgodovinskem muzeju v Berlinu.²⁹ Relief prikazuje sv. Barbaro, ki

²⁸ Cerkovnik, *Lesorezne ilustracije*, str. 145.

²⁹ Relief ni objavljen v izdanem katalogu zbirke, v spletno dostopnem katalogu pa je označen kot južnonemško delo iz začetka 16. stoletja: *Deutsches Historisches Museum*.

sedi pod renesančno arkado na bogatem prestolu. V levici drži svoj atribut – model stolpa, ki se kot arhitektura ponovi še v ozadju (Slika 19). V tem primeru je kakovostni neznani rezbar združil elemente iz dveh ilustracij Hansa Springinkleeja, ki jih je izdelal za t. i. drugo serijo za *Hortulus animae*, prvič objavljeno leta 1518. Po ilustraciji s sv. Barbaro je natančno povzel svetnico in stolp v ozadju, po sv. Katarini pa razkošno naslonjalo prestola (Sliki 20 in 21). Na podlagi uporabljenih predlog lahko tako bolj natančno določimo čas nastanka reliefa v tretje desetletje 16. stoletja.³⁰

Med kopijami pa vseeno prevladujejo dela povprečnejših mojstrov, kakršen je bil neznani slikar postnega prta iz Steuerberga v celovškem Diecezanskem muzeju. Pri petindvajsetih prizorih od Geneze do Poslednje sodbe si je pomagal s številnimi grafičnimi predlogami, med katerimi prevladujejo lesorezi Albrechta Dürerja in njegovih sodelavcev (Sliki 22 in 23). Uporabil je Dürerjeve ilustracije za *Salus animae* in za *Mali lesorezni pasijon*, Baldungove ilustracije za *Hortulus animae* ter izjemno vplivno Schäufeleinovo serijo za *Speculum passionis*. Nastanek prta raziskovalci najpogosteje postavljajo okoli leta 1530,³¹ vendar bi glede na ugotovljene predloge, med katerimi je najkasnejša datirana v leto 1511, lahko nastal že v drugem desetletju 16. stoletja, ko so omenjene predloge dosegle tudi največjo priljubljenost v širšem srednjeevropskem prostoru.³²

Iz predstavljenih kopij po lesoreznih ilustracijah za molitvenike v grafičnem mediju in drugih likovnih medijev je razvidno, da so lesorezne ilustracije predstavljale pomemben del v zakladnici predlog, iz katere so lahko črpali takratni umetniki. S tega vidika pa postane vprašljivo razlikovanje med temi ilustracijami in na začetku predstavljenimi velikimi grafičnimi listi, ki so prav tako bili uporabljeni v knjižnih izdajah. Primer Wechtlinove kopije po ilustraciji za leto starejši molitvenik *Salus animae* predstavlja dobro izhodišče za prevrednotenje številnih ohranjenih samostojnih oddtisov ilustracij, ohranjenih v različnih grafičnih kabinetih in muzejih.³³ Med tem ko so samostojni odtisi večjih knjižnih ilustracij praviloma samoumevno označeni za take, se pri manjših raje uporablja izraz »poskusni odtis« (*Probedruck*). Da to razlikovanje ni zares primerno in da so bile tudi te ilustracije iskano in dosegljivo zbiralsko blago, kaže ohranjeni inventar grafične zbirke Ferdinanda Kolumba, nezakonskega sina Krištofa Kolumba, v kateri je tudi več posameznih ilustracij za molitvenike.³⁴ Pomembnen dokaz, da so se ilustracije širile samostojno od knjižnih izdaj, pa so tudi ohranjeni prerisi innsbruškega umetnika Paula Daxa – dve strani iz njegove skicirke sta danes hranjeni na

³⁰ Cerkovnik, *Lesorezne ilustracije*, str. 136.

³¹ Sörries, *Die alpenländischen Fastentücher*, str. 80; Biederman in Leitner, *Gotik in Kärnten*, str. 237.

³² Cerkovnik, *Lesorezne ilustracije*, str. 161–162.

³³ Glej predvsem omembe pri: Oldenbourg, *Hortulus animae*.

³⁴ Parshall, *Ferdinand Columbus's Prints*, str. 175–185.



Slika 22: Postni prt iz Steuerberga, Celovec, Diecezanski muzej, Poklon sv. Treh kraljev

Slika 23: Albrecht Dürer, Poklon sv. Treh kraljev, *Salus animae*, Nürnberg, 1503

Dunaju in v Münchnu, raznoliki viri prersanih figur in enoten slog pa kažejo prej na to, da je imel umetnik dostop do zbirke samostojnih odtisov, ne knjižnih izdaj.³⁵

Produkcija lesoreznih knjižnih ilustracij v krogu Albrechta Dürerja tako kaže veliko bolj zapleteno podobo, kot se zdi posebno na podlagi uveljavljenih delitev grafičnega opusa mojstra in njegovih sodelavcev in učencev. Glede na veliko količino gradiva razumljiva delitev na samostojne liste in knjižne ilustracije je žal pogosto privedla tudi do neustreznega podcenjevanja slednjih. Zapletena distribucija drobnih lesorezov za *Salus animae* in neizdano pobožnostno knjigo očitno ni bila bistveno drugačna od Dürerjevih lesorezov za štiri velike knjižne projekte med letoma 1498 in 1511, razen v primeru večjih in bolj razdelanih kompozicij pa so lahko konkurirale tudi kot predloge v drugih likovnih medijih.

³⁵ Delno je lista analiziral: Metzger, *Hans Schäuflin*, str. 39–40; Cerkovnik, *Lesorezne ilustracije*, str. 143–144.

Literatura

- Die Anfänge der europäischen Druckgraphik. Holzschnitte des 15. Jahrhunderts und ihr Gebrauch* (ur. Peter Parshall in Rainer Schoch). Nürnberg: Germanisches Nationalmuseum, 2005.
- Biedermann, Gottfried in Leitner, Karin: *Gotik in Kärnten*. Klagenfurt: Carinthia, 2001.
- Cerkovnik, Gašper: *Lesorezne ilustracije nemških tiskanih molitvenikov poznega 15. in začetka 16. stoletja: pomen in vpliv v drugih likovnih medijih*. Ljubljana: Oddelek za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2010 (doktorska disertacija, tipkopis).
- Cerkovnik, Gašper: »Triptih družine Knillenberg« Marxa Reichlicha v Ljubljanski Narodni galeriji. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. XLV, 2009, str. 20–52.
- Cevc, Emilijan: Triptih družine Knillenberg. *Evropski slikarji, Katalog stalne zbirke* (ur. Federico Zeri in Ksenija Rozman). Katalogi I. Ljubljana: Narodna galerija, 1997, str. 138–140, kat. 90.
- Deutsches Historisches Museum*, <<http://www.dhm.de/datenbank/GOS-Nr.KG000554>>, (dostop 11. oktobra 2009).
- Dürer, Albrecht: Das druckgraphische Werk. Band II. Holzschnitte und Holzschnittfolgen* (ur. Rainer Schoch, Matthias Mende in Anna Scherbaum). München, Berlin, London, New York: Prestel, 2002.
- Dürer, Albrecht: Das druckgraphische Werk. Band III. Buchillustrationen* (ur. Rainer Schoch, Matthias Mende in Anna Scherbaum). München, Berlin, London, New York: Prestel, 2004.
- Field, Richard S.: Der frühe Holzschnitt: Was man weiß und was man nicht weiß. *Die Anfänge der europäischen Druckgraphik* (ur. Peter Parshall in Rainer Schoch). Nürnberg: Germanisches Nationalmuseum, 2005, str. 19–35.
- Grebe, Anja: Meister nach Dürer. Überlegungen zur Dürerwerkstatt. *Das Dürer-Haus. Neue Ergebnisse der Forschung* (ur. Ulrich G. Großmann in Franz Sonnenberger). Nürnberg: Verlag des Germanischen Nationalmuseums, 2007, str. 121–140.
- Halm, Philipp Maria: Zur Malerei der Frührenaissance Altbayerns. *Die Christliche Kunst*, VI, 1909/1910, str. 65–73.
- Hind, Arthur M.: *A History of Engraving & Etching: from the 15th Century to the year 1914*. New York: Dover, 1963.
- Hind, Arthur M.: *An Introduction to a History of Woodcut: with a detail survey of work done in the fifteenth century*. New York: Dover, 1963.
- Höfler, Janez: *Der Meister E. S.: ein Kapitel europäischer Kunst des 15. Jahrhunderts*. Regensburg: Schnell und Steiner, 2007.
- Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji. I. Gorenjska*. Ljubljana: Družina, 1996.

- Höfler, Janez: *Die Tafelmalerei der Dürerzeit in Kärnten (1500–1530)*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1998.
- Krelj, Sebastijan: *Otrozhia biblia. Ein Handtbüchlein, darinn ist vnter anderm der Catechismus von fünfferlei Sprachen [...]* (ur. Martina Orožen in Bogomil Gerlanec). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987.
- Löcher, Kurt: Zur Nachwirkung der Druckgraphik von Hans Baldung Grien. Das Straßburger Gebetbuch von 1511. *Pinxit, sculpsit, fecit. Kunsthistorische Studien. Festschrift für Bruno Bushart* (ur. Bärbel Hamacher in Christl Karnehm). München: Deutscher Kunstverlag, 1994, str. 51–58.
- Meister um Albrecht Dürer. Anzeiger des Germanischen National-Museums 1960–1961*. Nürnberg, 1961.
- Metzger, Christof: *Hans Schäufelin als Maler*. Berlin: Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, 2002.
- Oldenbourg, Maria Consuelo: *Die Buchholzschnitte des Hans Schäufelein. Ein Bibliographisches Verzeichnis ihrer Verwendungen, Textband, Bildband*. Baden-Baden, Strasbourg: Heitz, 1964.
- Oldenbourg, Maria Consuelo, *Hortulus animae (1494)–1523. Bibliographie und Illustration*. Hamburg: Hauswedell, 1973.
- Opigez, Emmanuelle: Une commande de François Poncher: le Calvaire du Musée national de la Renaissance à Écouen. La revue des musées de France. *Revue du Louvre*, LVIII/1, 2008, str. 47–54.
- Parshall, Peter: Ferdinand Columbus's Prints after 1500 from the German-Speaking Regions. *The Print Collection of Ferdinand Columbus (1488–1539). A Renaissance Collector in Seville, Volume 1: History and Commentary. Volume 2: Inventory Catalogue. Volume 3: CD rom* (ur. Mark P. McDonald). London: British Museum Press, 2004, str. 175–185.
- Plioger, Cornelia: Grabmal Maximilians I. *Kunst in Tirol. Band 1. Von den Anfängen bis zur Renaissance* (ur. Paul Naredi-Rainer in Lukas Madersbacher). Innsbruck, Wien: Tyrolia, 2007, str. 598–602, kat. 302.
- Schoch, Reiner: »Archetypus triumphantis Romae«. Zu einem gescheiterten Buchprojekt des Nürnberger Frühhumanismus. *50 Jahre Sammler und Mäzen. Der Historische Verein Schweinfurt seinem Ehrenmitglied Dr. phil. h.c. Otto Schäfner (1912–2000) zum Gedenken* (ur. Uwe Müller, Georg Drescher in Ernst Petersen). Schweinfurt, 2001, str. 261–298.
- Schreyll, Karl Heinz: *Hans Schäufelein. Das druckgraphische Werk, Band I: Katalog, Band II: Bilddokumentation*. Nördlingen: Verlag Dr. Alfons Uhl, 1990.
- Sörries, Reiner: *Die alpenländischen Fastentücher*. Klagenfurt: Universitätsverlag Carinthia, 1988.
- Vignjević, Tomislav: *Mojster Kranjskega oltarja*. Ljubljana: Narodna galerija, 1996.
- Vogt, Christine: *Das druckgraphische Bild nach Vorlagen Albrecht Dürers (1421–1528). Zum Phänomen der graphischen Kopie (Reproduktion)*

zu Lebzeiten Dürers nördlich der Alpen. München, Berlin: Deutscher Kunstverlag, 2008.

Waffensammlung. Katalog der Leibrückkammer. I. Teil. Der Zeitraum von 500 bis 1530 (ur. Bruno Thomas in Oetwin Gamber). Wien, 1976.

The Woodcut in Fifteenth-Century Europe (ur. Peter Parshall). New Haven, London: Yale University Press, 2005.

Zahn, Peter: Die Endabrechnung über den Druck der Schedelschen Weltchronik (1493) vom 22. Juni 1509. Text und Analyse. *Gutenberg-Jahrbuch*, 1991, str. 177–213.

The Production and Influence of Woodcut Book Illustrations from the Circle of Albrecht Dürer

Summary

The workshop of Albrecht Dürer, founded around 1500 in Nuremberg, was one of the most important centers of woodcut book illustrations in Europe until the master's death in 1528. At various stages Dürer employed such important masters as Hans Baldung Grien, Hans Schäufelein, Hans Springinklee, and Erhart Schön. Dürer achieved a quality never seen before in woodcut book illustrations with such famous series as the *Apocalypse* from 1498, and three series published in 1511: *The Life of Mary*, *The Small Passion*, and *The Great Passion*. The early copies leave no doubt that the individual illustrations were made and distributed long before they were published in books, which has led some researchers to conclude that they were not originally produced as book illustrations. Although this thesis cannot be completely rejected, the analysis of rare historical sources, such as the contract between Sebald Schreyer and Sebald Gallensdorfer for woodcuts for the *Archetypus triumphantis Romae*, and of other less well-known book illustrations produced in Dürer's circle, suggest that the distribution and enormous influence of these illustrations in other fine arts media were largely autonomous from printed books. It also calls into question the usual separation between Dürer's famous series from his less famous ones, such as the series for the Nuremberg prayer book *Salus animae* from 1503. This and similar series had a considerable influence on a large group of painters and sculptors of that time, and as such were often sold as individual prints.

Gregorijanski koral in njegova izvedba: zapis in zven rezponzorija Egredietur virga v srednjeveških žičkih antifonarjih

KATARINA ŠTER*

IZVLEČEK

Kako je zvenela liturgična glasba v srednjeveških Žičah, lahko domnevamo na podlagi redovnih pravil, ki zadevajo koralno petje, ter nekaterih opisov kartuzijanskih izvedb, ki se sicer ne nanašajo samo na žičko kartuzijo. Glavni vir pa so glasbeni zapisi v žičkih srednjeveških antifonarjih, ki so predstavljeni na primeru rezponzorija *Egredietur virga* in postavljeni v primerjavo z današnjim kartuzijskim antifonarjem.

KLJUČNE BESEDE

kartuzijanska liturgija, kartuzija Žiče, interpretacija gregorijanskega koral, kvadratna notacija

ABSTRACT

Assumptions about how liturgical music was performed at the Žiče Charterhouse during the Middle Ages are based on the rules of the order concerning plainchant or descriptions of Carthusian singing. However, these do not concern only Žiče. The main source remains musical notation from the medieval Žiče manuscripts, and they are compared here with one another as well as with the present-day Carthusian antiphoner based on the example of the responsory *Egredietur virga*.

KEY WORDS

Carthusian liturgy, Žiče Charterhouse, interpretation of plainchant, square notation

Srednjeveški gregorijanski koral je za današnji čas težko oprijemljiv pojem, saj ga spoznavamo le preko glasbenih rokopisov, teoretskih traktatov, omemb o izvedbah v drugih zapisih ter raznih upodobitvah petja. O njegovi pravi zvočni podobi, kakršna je obstajala v srednjem veku, ne moremo reči nič dokončnega, saj se tudi njegov medij – človeški glas, ki je vsakokrat izvajal koral –, iz srednjega veka ni mogel ohraniti. Iz drugih drobcev, ki so se ohranili, si o njem lahko ustvarimo le približno podobo.

Pri spoznavanju koral se na prvem mestu lahko opremo predvsem na vir, ki je za naše današnje izkustvo najbolj trden in zanesljiv: **glasbeni zapis**.

* Dr. Katarina Šter, Muzikološki inštitut, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, e-pošta: katarina.ster@zrc-sazu.si

Ta še zdaleč ne more posredovati vseh informacij o glasbi, ki jo zapisuje, z izvedbo glasbe pa je nedvomno povezan. Če si izposodimo misel literarnega teoretika in pesnika Borisa A. Novaka, ki pravi, da »v poeziji zven besede pomeni in pomen zveni«,¹ ter v to dvojno pomensko-zvensko razmerje vključimo tudi zapis s svojimi konotacijami, lahko to trditev zelo dobro apliciramo tudi na glasbo. Vsak glasbeni zapis ima svoj pomen – pomen, ki ga vanj zapiše notator, pomen, ki ga v njem razbira izvajalec, in pomen, ki ga izvajalec nato vlije v izvedbo, v zven, in ki ni več v tako veliki meri vezan na sam zapis. Ni nujno, da so vsi ti pomeni isti; a od dojetja pomena je odvisno, kako bo kaj zvenelo na koncu, in kaj bo to pomenilo za naslednje zapise, ki bodo spet pomenili nekaj drugega in drugače zveneli.

Naše domneve o izvedbi koral so na podlagi glasbenega zapisa lahko umeščene v ta ali oni kontekst, lahko so pravilne ali zmotne, za vse pa zapis ostaja izhodiščna referenca, h kateri se vedno lahko vrnemo. Prav zato so glasbeni zapisi gregorijanskega koral iz kartuzijanskega molitvenega bogoslužja izhodišče razprave, ki bo na primeru izbranega speva iz šestih srednjeveških antifonarjev kartuzije Žiče in trenutno aktualnega kartuzijanskega antifonarja poskušala osvetliti tisti del žičkega glasbenega življenja, ki se nanaša na izvajanje koral. Da pa bi bila slika še popolnejša, bodo ob izhodiščnih pisnih virih – glasbenih zapisih – predstavljene še spremembe v liturgičnoglasbeni praksi reda in njenih značilnostih ter nekateri napotki za izvedbo kartuzijanskega koral ter zapisi o njej.

Glasba kartuzijanske liturgije in kartuzijanski antifonar

Skozi vso svojo zgodovino je kartuzijanski red živel značilno mešanico samotarstva in življenja v skupnosti.² V slednji je bilo veliko časa namenjeno liturgiji.³ Eden bistvenih sestavnih delov kartuzijanske liturgije je bilo prepevanje spevov gregorijanskega koral, skozi zgodovino edine glasbe kartuzijanskega reda.⁴ Izvedba gregorijanskega koral je bila tako nujno vezana

¹ Novak, *Zven in pomen*, str. 7 in 284–285.

² O življenju kartuzijanov glej predvsem ustrezne članke v različnih enciklopedijah in spletno stran *Carthusian monks and Carthusian Nuns*. O zgodovini kartuzijanov v slovenskem jeziku glej Benedik, *Zgodovinski oris kartuzijanskega reda*; Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*. O strukturi reda glej predvsem Moulin, *Note sur les particularités de l'ordre cartusien*.

³ Liturgija kartuzijanov je bila sprva prepuščena praksi posameznih hiš, po prvem generalnem kapitlju leta 1140 pa so si kartuzijani prizadevali za enotnost liturgije v vseh hišah. Težnja po enovitosti je bila odslej stalna značilnost kartuzijanske liturgije, čeprav se je ta skozi zgodovino tudi razvijala in spreminjala. Tako je bilo sploh v zgodnejši fazi. Med 13. in 15. stoletjem pa je nastopila faza dokajšnje stabilnosti liturgije; v tem času naj ne bi bilo večjih sprememb, razen mogoče dodatkov v liturgičnem koledarju. Prim. Degand, Chartreux; King, *Liturgies of the Religious Orders*.

⁴ Berry, *Carthusian monks*.

na njegovo primarno, tj. liturgično funkcijo,⁵ in glasba reda je bila zapisana v liturgičnih knjigah. Kakor pri drugih katoliških ustanovah sta bili tudi pri kartuzijanih glavni obliki liturgije maša in oficij oz. molitveno bogoslužje.

Oficij je molitveno opravilo dneva, razdeljeno v več t. i. molitvenih ur. Oficij enega dne brez prekinitve preide v oficij naslednjega dne, tako da gre za nenehen krogotok. En dan oficija sestavljajo matutin (jutranjice), lavde (hvalnice), krajše oz. male dnevne ure (prima, terca, seksta in nona oz. prva, tretja, šesta in deveta molitvena ura) ter vespere (večernice) in kompletorij (sklepnice). Matutin, vespere in lavde se pojejo skupaj, v cerkvi, ostale ure pa kartuzijani običajno molijo sami v celici. Na slovesne praznike in nedelje se tudi prima moli v cerkvi.⁶ Oficij vsebuje veliko pétih delov in glasba zajema velik del v njem.⁷ Po številu spevov in razporeditvi psalmov kartuzijanski oficij sledi monastičnemu oz. meniškemu oficiju, ki je temelj oficija meniških redovnih skupnosti, vendar ima kartuzijanski red tudi tu nekatere posebnosti.⁸

Liturgične knjige z glasbo oficija so antifonarji ali antifonali. Glasbeno – in tudi vsebinsko – gledano so v njih zapisane različne zvrsti koralnih spevov. Glavni namen oficija je prepetje vseh 150 psalmov v enem tednu, ob tem pa se berejo oz. na posebne melodične obrazce recitirajo še berila, molijo razne molitve, blagoslovi ... **Psalme**, ki se pojejo na posebne obrazce oz. t. i. psalmove tone in so v antifonarjih običajno nakazani le s kratkimi besedilnimi in/ali glasbenimi iztočnicami, glasbeno uokvirjajo antifone. **Antifone** so krajši, pretežno silabični spevi, ki se menjajo glede na psalme in glede na liturgično vsebino dneva. Nekoliko daljše antifone imajo **invitatorijski psalm** *Venite exsultemus* (Ps 94), s katerim se začenja matutin, ter slavlilna **kantika** *Benedictus* in *Magnificat*; prvi zaključuje lavde, drugi vespere. Pomembno vlogo v oficiju ima branje beril ali njihovo recitiranje na preproste glasbene obrazce; glasbeni antipod beril so **responzoriji**, ki pomenijo neke vrste meditacijo na vsebino prebranega ali pa govorijo o vsebini liturgičnega dne. Responzoriji so glasbeno najbogatejši in najbolj melizmatični spevi oficija, ki so tudi za izvedbo običajno zelo zahtevni. Tako antifone kot responzoriji imajo v kartuzijanskem oficiju besedila bibličnega izvora. Poleg njih ima oficij še druge glasbene dele, kot so **himne**, **kratki responzoriji z verzi** in **verzeti z odpevi**. Himne ali himnusi so kitični spevi, ki sicer nimajo bibličnih besedil,

⁵ Hiley, *Performing practice*.

⁶ V srednjem veku se je matutin pel neposredno pred lavdami, pred sončnim vzhodom. Ura matutina se je po malem premikala nazaj v noč in leta 1581 je to postalo uradna liturgična praksa reda. Degand, Chartreux, stolp. 1062.

⁷ O kartuzijanskem oficiju prim. predvsem Degand, Chartreux, stolp. 1045–1071; Becker, *Die Responsorien*, predvsem str. 50–85; Lambres, *L'antiphonaire des chartreux*, str. 213–218; Lambres, *Le chant des chartreux*, str. 17–41.

⁸ To so npr. razdelitev leta (poletni čas pri kartuzijanih traja od binkošti do 1. novembra in se ne začne že po veliki noči) idr. O posebnostih kartuzijanskega oficija gl. zgoraj navedena dela in še posebej Becker, *Die Responsorien*, str. 51–54.

a se je nekaterim zaradi močne tradicije vendarle uspelo uvrstiti med speve kartuzijanskega antifonarja. Kratki rezponzoriji in verzeti so krajši spevi, ki se večinoma pojejo po ustaljenih obrazcih oz. formulah.⁹

Kakšen je bil koral, ki so ga peli kartuzijani? Kartuzijanski koral, kot označujemo glasbo kartuzijanske liturgije, je pravzaprav gregorijanski koral z nekaterimi akvitanskimi oz. galikanskimi posebnostmi oz. koral z melodičnimi in drugimi posebnostmi območja, s katerega so ga kartuzijani prevzeli. Svojih spevov kartuzijani niso imeli; v skladu s svojo zavezanostjo tradiciji so na podlagi strogih načel iz glasbene dediščine svoje okolice izbrali in prevzeli speve za potrebe svoje liturgije.¹⁰

Že v najzgodnejših obdobjih je v kartuzijanskih glasbenih knjigah prevladal poseben tip notacije – t. i. kvadratna notacija. Ob tem so bile kartuzijanske glasbene knjige zapisane še v drugih tipih notacij, značilnih za posamezne regije; tako npr. v akvitanski ali gotski notaciji, ohranjenih pa je tudi nekaj zapisov s starejšimi nevmatskimi znaki.¹¹

Samotarski menihi so prav v liturgiji in tudi v liturgičnem petju najbolj živeli tisto plat kartuzijanskega življenja, ki ji pravimo meniška ali skupnostna. Po drugi strani ni nič čudnega, da je bila v življenju menihov, kjer je zapovedana tišina, vsaka beseda, ki se je glasno izgovarjala ali celo pela, skrbno izbrana in pretehtana. Samo besedila bibličnega izvora ali besedila z zelo tehtno tradicijo – ki pa jih je bilo malo –, so bila vredna, da se jih je pelo. Obenem sta bila v veliki meri upoštevana tudi vsebina besedil in njihovo soledje v Bibliji, zaradi česar so spevi oficija pri kartuzijanih večkrat drugače razporejeni kot v oficijih drugih tradicij.¹²

Redovni napotki za izvedbo kartuzijanskega korala

O izvedbi danes ohranjenega repertoarja srednjeveškega gregorijanskega korala ne vemo veliko določnega. Še bolj to dejstvo velja za koralni korpus, ki je bil omejen na ozko in zaprto skupnost, kakršen je bil kartuzijanski red.

Merodajne smernice za liturgično koralno petje kartuzijanov se nahajajo tako v prvih pravih reda – Guigovih *Consuetudines* – kot v sledečih statutih, ki so jih sprejemali generalni kapitlji. V *Consuetudines* (leta 1127 ali

⁹ Za različne koralne glasbene oblike oficija prim. Snój, *Gregorijanski koral*, str. 101–127 in 144–148.

¹⁰ Lambres, *Le chant des chartreux*, str. 21 in 34; Becker, *Die Responsorien*, str. 83.

¹¹ O notaciji kartuzijanskih liturgičnoglasbenih knjig glej Degand, *Chartreux*, stolp. 1067; Degand, *La tradition dans le chant cartusien*, str. 10 in 22; Lambres, *Le chant des chartreux*, str. 19–20; Hiley, *Western plainchant*, str. 614 ter 432–433.

¹² Prim. Becker, *Die Responsorien*, str. 93 in 107–110; Lambres, *Le chant des chartreux*, str. 24–25.

1128) je peti prior Velike kartuzije Guigo opisal redovno življenje menihov v Grande Chartreuse, kar je postalo merilo za vse kartuzije. *Consuetudines* so kartuzijani na področju kartuzijanskega korala sproti dopolnjevali.

Na izvedbo gregorijanskega korala pri kartuzijanih se nanašajo tri pasaje iz *Consuetudines*, ki formalno omenjajo t. i. *recordatio*,¹³ nekakšne skupne vaje, ki so služile memoriziranju repertoarja (v istem obdobju so isto besedo uporabljali za isto prakso v Lyonu, tako da te vaje niso bile značilne le za kartuzijanski red). Guigo ne pove, kako je potekala sama *recordatio*; pove le, na katere dneve je bila in s kakšnim namenom: da bi se naučili berila, responzorije in druge potrebne speve – »caetera necessaria«.¹⁴ Bazilij je v kasnejših statutih delu o *recordatio* dodal še priporočilo, naj se branja pozorno posluša (»attente et sine strepitu«). V Jancelinovih statutih leta 1222 je *recordatio* posvečeno celo poglavje. Udeležiti so se je morali vsi menihi, vključno s priorjem, če ta ni imel drugih obveznosti. Takšni detajli ponazarjajo pomembnost vaj in vsega, kar je zadevalo petje oficija na pamet. *Statuta antiqua* so leta 1259 dodala le nekaj manj pomembnih detajlov. *Recordatio* je bila del pravila vse do leta 1581, ko je bila ukinjena.¹⁵

Zaradi kartuzijskega simplifikacije antifonarja se je bilo repertoarja mogoče sorazmeroma hitro naučiti.¹⁶ Prav zato so kartuzijani nočni oficij (matutin in lavde), najobsežnejši in glasbeno najbolj zahteven del oficija, v srednjem veku lahko izvajali na pamet. Običaj petja na pamet in v temi med nočnim oficijem, ki se je ponekod kljub formalni ukinitvi v praksi ohranil do današnjih dni, je izpričan z nekaterimi dokumenti. V traktatu z naslovom *De origine et de veritate perfectae religionis*, ki je nastal ok. leta 1313, je avtor, ki našteva opravila kartuzijanov, omenjal tudi učenje koralnega oficija na pamet.¹⁷ S konca 14. stoletja je ohranjen neki drugi traktat, ki govori o praktičnih detajlih postopnega učenja celotnega oficija na pamet. Novic je začel z učenjem psalmov, ki so bili najpogosteje v rabi, nato je vadil speve za skupni oficij vseh svetnikov, nazadnje pa se je naučil celoten antifonar: »deinde, si Deus dederit sibi gratiam, potest totum antiphonarium impectorare, prout olim in domo Cartusiae consuevit«.¹⁸ Še v 15. stoletju so kartuzijani poudarjali velike duhovne prednosti petja na pamet.¹⁹

Navada petja nočnega oficija na pamet razloži tudi dejstvo, da je bilo

¹³ Lambres, *Le chant des chartreux*, str. 32. Bolj obširno o zgodovini *recordatio* od njenih začetkov do ukinitve v 16. stoletju gl. Chartreux, *La Récordation en Chartreuse*, str. 255–261.

¹⁴ Degand, Chartreux, stolp. 1067.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Za učenje celotnega običajnega monastičnega antifonarja bi menihi potrebovali približno 8 let. Kartuzijanom se je zdelo to preveč; kakor je rekel Guigo, jim puščavniško življenje toliko časa vendarle ni dopuščalo. Lambres, *Le chant des chartreux*, str. 23.

¹⁷ Prim. Degand, Chartreux, stolp. 1067–1068, op. 5.

¹⁸ *Manuale caeremoniarum domus majoris Cartusiae*, c.viii. Navedeno po: Degand, Chartreux, stolp. 1068, op. 6.

¹⁹ Lambres, *Le chant des chartreux*, str. 33.

rokopisov antifonarja v prvih stoletjih reda tako malo. Včasih sta bila antifonarja dva, običajno pa en sam, ki so ga postavili na pult sredi kora, da bi si tisti, ki še niso mogli peti vsega po spominu, mogli pomagati z njim.²⁰ Tako nas pouči sklep generalnega kapitlja iz leta 1430, ki določa, naj tisti, ki spevov še ne znajo na pamet, pojejo sredi kora.²¹ Pri nočnem oficiju je bila običajno prižgana ena sama sveča, tako da tudi zaradi šibke razsvetljave petje po knjigi ni prišlo v poštev.

Iz pravil je razvidno tudi, da je bilo skupno petje menihov skrbno vodeno. Petje v koru – vsak v svojem zboru – vodita dva kantorja z natančno določenimi funkcijami. Imenujeta se *cantores chori*.²² Njuno delo je v splošnem opisano v Bazilijevih konstitucijah sredi 12. stoletja. *Statuta Jancelini* so že bolj natančna in eksplicitna. Vendar pa so šele *Statuta antiqua* (nastajala so med letoma 1259 in 1271) uradno in definitivno opredelila disciplino v koru.²³

Poleg kantorjev je tu še emendator, ki je zadolžen za to, da povzame petje, če se kdo zmoti. Emendator in kantorja ne smejo dopustiti nobene napake, naj bo pri branju ali petju, in morajo vsak spodrselaj popraviti. Slabo zapeto mesto je treba po potrebi ponavljati, če pa kantorja in emendator niso navzoči v koru, mora to na njihovem mestu narediti vsak menih.²⁴

Statuta antiqua so od svojih predhodnikov nasploh bogatejša z napotki za izvedbo korala, saj imajo v celoti eno poglavje o načinu petja. To poglavje zajema dva dela. Prvi je spekulativni in mistični komentar spevov sv. Bernarda. Praktični del je izposojen iz *Instituta Patrum (De modo psallendi et cantandi)* iz Sankt-Gallna, katerega avtoriteta je bila v srednjem veku zelo velika in ki zapoveduje živo in tekoče petje: »Psalmodiam non multum protrahamus, sed rotunda et viva voce cantemus [...]«. ²⁵ Poleg skoraj dobesednih navedkov iz *Instituta Patrum* je kartuzijanski red iz traktata prevzel še večino načel vodenja zbora in izvedbe korala. Slednja se nanašajo na način petja glede na to, ali je bil oficij dnevni, nedeljski ali praznični (tako so se spevi na večje praznike peli počasneje), kantorjem dajejo popolno avtoriteto v koru, govorijo o načinu intoniranja in povzemanja antifon ter o medsebojno vzajemnih odnosih med zakoni akcentuacije in melodijami v psalmodiji in recitaciji.²⁷ Drugi del poglavja *De modo cantandi et psallendi* obsoja nekatere navade, ki so se razširile pri petju korala v tem obdobju: »fractio et inundatio vocis et geminatio puncti«, ²⁸ kar so nekateri avtorji razlagali kot pressus, kvi-

²⁰ Prav tam.

²¹ Degand, Chartreux, stolp. 1068.

²² Več o kartuzijanskem kantorju v Niederkorn – Bruck, Die liturgietheoretischen Normen in den Consuetudines, str. 186–189.

²³ Degand, Chartreux, stolp. 1068; Lambres, Le chant des chartreux, str. 33.

²⁴ Degand, Chartreux, stolp. 1068.

²⁵ Nekateri avtorji na tem mestu navajajo besedo *sive*.

²⁶ Prim. *Instituta patrum*, str. 366.

²⁷ Degand, Chartreux, stolp. 1068.

²⁸ Prav tam.

lizmo in ponovni nastavek tona pri ponovitvi dveh ali več tonov na isti tonski višini.²⁹ L. Florea meni, da bi pojma *fractio vocis* in *geminatio puncti*, če bi se nanašala na ritem, lahko pomenila poskus menzuriranja melodij; lahko pa bi beseda *fractio* pomenila tudi ornamentiranje in deljenje glasov, torej polifonijo.³⁰ Danes se zaradi različnih možnih interpretacij v prevodih sicer uporabljajo bolj splošni izrazi, kot so »spreminjanje glasu, prekipevanje glasu in podaljševanje kadenc«.³¹

Statuta antiqua po drugi strani zapovedujejo tudi, da je kartuzijanova dolžnost bolj »žalovati kot peti«, zato se ne moremo čuditi, da je bil slog pevske izvedbe kartuzijanov nadvse umirjen.³² Toda kako so ti napotki usklajeni z »gibkim in zaokroženim glasom«, za kakršnega se zavzemajo *Instituta patrum* in ki ga statuti prav tako navajajo? Iz navideznega paradoksa med tema dvema napotkoma so izšle povsem nasprotujoče si interpretacije petja kartuzijanskega koral. Zdi pa se, da je bila kartuzijanom bolj kot zunanji glasbeni učinek speva – za katerega navsezadnje niso imeli nobene zunanje publike –, vedno pomembnejša njegova notranja vsebina, ki je izhajala iz besedila in šele tako opravičila tudi način izvedbe. Zato tu ni bilo nekega razkazovanja vokalne virtuoznosti, temveč resno in obenem živo premišljevanje uglasbenih besed.

Glasbeni instrumenti so pri kartuzijanih prepovedani že od začetka reda; raba glasbil je bila izrecno prepovedana na generalnem kapitlju leta 1326. V ta predpis je bil tedaj vključen tudi monokord.³³ *Statuta nova* so poleg vseh instrumentov izobčila tudi večglasno petje. V nekaterih hišah se je poskušal uveljaviti diskant. Svarilo oz. graja iz leta 1442 menihom v Parcu iz škofije Mans zapoveduje, naj pojejo oficij v cerkvi, kakor zapovedujejo redovna pravila, in naj ne izvajajo diskanta, ki je redu po svoji naravi tuj. Leta 1582 je bilo izrečeno enako svarilo v zvezi z instrumenti in s figuralno glasbo: »Instrumenta musica librosque universos discantus seu cantus figurati interdicimus universis«.³⁴

Vse do današnjih dni so se izhodišča, pravila in ideali kartuzijanskega koral opirali na *Consuetudines* in *Statuta antiqua* ter na smernice, ki so jih ta najstarejša pravila položila. Tudi zadnje različice pravil kartuzijanskega

²⁹ To je poimenovanje kartuzijanskega avtorja *Méthode de plain-chant selon les usages cartusiens* v 19. stoletju. Njegovo poimenovanje je povzel tudi Klein, *Der Choralgesang der Kartäuser*, str. 32. O teh prepovedih v kartuzijanskem koralu je pisal tudi Degand, ni pa jasno, kaj natanko je mislil z izrazi »fractio vocis, inundatio vocis, geminatio puncti«, saj piše le o »določenih koralu tujih novostih, ki so izšle iz figuralne glasbe«. Degand, *La tradition dans le chant cartusien*, str. 6.

³⁰ Florea, "Let Us Sing With a Well-rounded and Lively Voice", str. 16.

³¹ Berry, Carthusian monks.

³² Prav tam.

³³ Degand, Chartreux, stolp. 1069; Berry, Carthusian monks.

³⁴ Glej Degand, Chartreux, stolp. 1069; Berry, Carthusian monks.

reda izvedbi korala posvečajo veliko pozornosti.³⁵ 46. poglavje iz 6. knjige *Obnovljenih pravil kartuzijskega reda* se ukvarja izključno z bogoslužnim petjem in psalmodiranjem pri kartuzijanih ter govori o nekaterih značilnostih spevov.³⁶ Tako najnovejša *Pravila* poudarjajo zbranost in resnost pri petju, pozornost na besedila in razpoloženje posameznih psalmov. Vsak pevec ima sicer natanko določene dolžnosti in naloge v koru, toda ideal kartuzijskega petja je uglasena skupnost, v kateri vsi glasovi zvenijo kot en sam. Pevci pri psalmodiranju ne smejo preveč hiteti, prav tako se tudi ne smejo obotavljati, temveč se morajo med seboj poslušati in se prilagajati drug drugemu. Vodje so dolžni tiste pevce, ki se ne morejo dobro vključiti v petje, na to opozoriti in popravljati njihove napake. Petje menihov naj bi prihajalo iz ponižnosti srca in se odlikovalo po preprostosti izvedbe. Poglavje *Obnovljenih pravil* o koralnem petju našteje še liturgične priložnosti, pri katerih se uporabljajo različni spevi, opredeli pa tudi, kdaj je možna uporaba domačega jezika.³⁷

Nekaj drobcev o kartuzijanskem petju lahko zasledimo tudi na drugih mestih v *Obnovljenih pravilih* in njihovi reviziji. Tam je zapisana še vedno aktualna Guigova hvalnica samotarskega življenja, v kateri zasledimo misel, da »samota najbolj pospešuje uživanje ob psalmodiji« in vnemo za kontemplacijo ter premišljevanje.³⁸ Poglavje, ki zapoveduje složnost med menihi, govori, naj bodo vsi skupaj »res enega srca in bodo skupaj slavili Boga«; vse besede, ki jih menihi bodisi izgovarjajo bodisi pojejo, gradijo duha skupnosti, čemur se bliža tudi novejša različica slovenskih pravil: »enodušno in soglasno«.³⁹ V nočnem oficiju ima psalmodija posebno mesto, saj »hrani notranjo pobožnost« menihov in jih ohranja budne.⁴⁰ Posluš za petje je tudi pogoj za vstop v red kartuzijanov.⁴¹

V skladu s tradicijo *Instituta patrum Pravila* menihe sicer spodbujajo, naj prepevajo preprosto in resnobno, a tudi »razigrano, ne pa leno in zaspáno«. Pri tem naj bi bilo psalmodiranje »zaokroženo, živahno in gibko«, obenem pa čustveno doživeto, kajti: »Najbolje bomo prepevali, če se navzamemo tistega čustvovanja, s katerim so bili psalmi in spevi napisani«. Namen prepevanja je, da se misel ob tem, kar menihi opevajo, dviga k Bogu, medtem ko mu »ubrani glasovi radostno pojejo hvalnico«.⁴²

Še danes veljajo prepovedi uporabe glasbenih instrumentov in večglasja,

³⁵ *Pravila*.

³⁶ *Obnovljena pravila*, 1–4: 2. knjiga, str. 56–62. Na spletni strani kartuzije Pleterje je dostopen še en novejši prevod, ki je revidirana različica ali vsaj izboljššan prevod 46. poglavja *Obnovljenih pravil*: *Pravila*, 7. knjiga, 52. poglavje.

³⁷ *Pravila*, 7. knjiga, 52. poglavje. – Petje v domačem jeziku je pod pogojem, da se strinja ves konvent, dovolil generalni kapitelj leta 1971. Becker, *Die Kartause*, str. 11.

³⁸ *Pravila*, Uvodna knjiga, 2. poglavje.

³⁹ *Obnovljena pravila*, 1–4: 1. knjiga, 3. poglavje, 4. odstavek, str. 8–9. Prim. tudi *Pravila*.

⁴⁰ *Obnovljena pravila*, 1–4: 1. knjiga, 3. poglavje, 4. odstavek, str. 10–11.

⁴¹ *Obnovljena pravila*, 1–4: 1. knjiga, 8. poglavje, 4. odstavek, str. 27–28.

⁴² *Pravila*, 7. knjiga, 52. poglavje, odstavki 1–3 in 25.

zanimivo pa je, da se z rabo glasbil v kontekstu preprostosti in zavestne odpovedi glasbenemu okrasju ukvarja poglavje o uboštvu. »Draga orodja smejo uporabljati le tisti, ki jih po priorjevi sodbi potrebujejo. Glasbeni instrumenti in razne igre niso v skladu z našim poklicem. Le za vaje v petju lahko uporabljamo instrumente in tudi magnetofon. Radijski aparati pa k nam sploh ne spadajo.«⁴³

Skozi zgodovino so kartuzijanska pravila za izvajanje koral ostala skoraj nespremenjena, prav tako se ni spremenila terminologija, ki jo uporabljajo, kadar pišejo o petju. Skozi zgodovino pa v vseh pravilih ostajajo navzoči tudi navidezni paradoksi v zvezi s petjem kartuzijanskega koral, ki jih je mogoče razumeti le v kontekstu kontemplativnega življenja kartuzijanov: »Tukaj praznujejo v razgibanem mirovanju in počivajo v umirjenem delovanju.«⁴⁴ Tako je tudi koralni oficij zanje posebno kontemplativno praznovanje, v katerem se odvija tako razgibano mirovanje kot umirjeno delovanje.

Kartuzijansko petje na prvi pogled nima dosti skupnega s tišino in samotjo, ki jo iščejo kartuzijani:⁴⁵ v prepevanju se tišina umika glasbi in samotja skupnosti. A tudi skupnostni aspekt se navezuje na zgoraj omenjeno kontemplacijo: koral je za kartuzijane svojevrstna meditacija, ki obenem povezuje skupnost eremitov, ter zanje še danes uteleša ravnovesje med puščavniškim in samostanskim načinom življenja.⁴⁶

Zapisi o izvedbah kartuzijanskega koral

Poleg besedil, ki predpisujejo način petja, bi redke raztresene drobce o izvajanju koral lahko našli v zapisih generalnih kapitljev. Običajno se takšni zapiski nanašajo na stanje, ki ga je potrebno izboljšati ali spremeniti, tega, kar je bilo pri petju kartuzijanov samoumevno in je dobro in gladko potekalo, pa ne omenjajo. Generalni kapitlji niso presojali samo velikih in pomembnih vprašanj v zvezi z liturgijo. Z enako vneto in skrbjo so se posvečali majhnim in na videz nepomembnim podrobnostim. Največkrat so zapisi generalnih kapitljev povezani z redovno disciplino, ki jo je potrebno izboljšati ali ponovno vzpostaviti; opozarjajo na zbranost pri petju, svarijo pred zamujanjem in lenobo ipd. Tak primer so stroga pravila, do katere mere je bila zamuda še

⁴³ *Obnovljena pravila*, 1–4: 3. knjiga, 27. poglavje, odstavek 10, str. 105–106.

⁴⁴ Bruno iz Kölna, *Pismo Raoulu le Verdu*.

⁴⁵ Prim. Pravila.

⁴⁶ Nekdanji pleterski prior Janez Hollenstein je v predgovoru *Malega misala kartuzijanskega reda* zapisal: »[Koralno petje] ni samo neka duhovna in kulturna vrednota, temveč tudi način meditacije (ali 'meditativna tehnika', če hočete), ki močno, trajno pa diskretno, takorekoč nezavestno, vpliva na naše celotno kontemplativno življenje. Menih, ki je odkril in zna izkušati ter okušati to vrednoto, jo bo vključeval v osebno meditacijo v celici.« Gl. *Mali misal kartuzijanskega reda*, str. II–III.

dopustna. Če kateri menih ni bil prisoten ob začetku oficija, je bilo potrebno dovoljenje predstojnika, da je oficiju lahko prisostvoval, če je le prišel pred petjem prvih treh verzov prvega psalma. Za mašo je lahko vstopil najkasneje do evangelija.⁴⁷ Nepopravljivi zaspanci, ki so dremali med oficijem, pa so bili že pred letom 1260 deležni posebnih ukrepov: morali so pod priorjevim nadzorom stati pri stojalu antifonarja in tam peti psalme.⁴⁸ Vse to priča o strogi disciplini in urejenem petju.

Zunanjih – izvenredovnih – opisov kartuzijanskega petja skoraj ni bilo, saj je bila skupnost zelo zaprta. Kljub temu se je ohranilo nekaj izjav, tudi dve zelo slavni iz 14. stoletja. Obe sta povedni, a obenem nejasni. Jasne predstave o tem, kakšno je petje kartuzijanov takrat bilo, si iz njiju ne moremo ustvariti. Francesco Petrarca je pisal o »angelskem petju« kartuzijanov. Sv. Brigiti pa naj bi v njenih mističnih videnjih sam Kristus petje kartuzijanov predstavil kot vzor duhovnega petja. Svojim redovnim sestram je takole posredovala Kristusove besede: »Posnemajte petje tistih, ki se imenujejo kartuzijani in katerih psalmodija bolj kot katerakoli druga predstavlja ljubkost duha, ponižnost in pobožno zbranost«.⁴⁹

Tudi učeni Nikolaus Kempf, ki je bil nekaj časa jurkloštrski prior, je stoletje zatem skrajno pohvalno pisal o petju (morda celo jurkloštrskih?) kartuzijanov: »Kako odlično se pri njih, kartuzijanih, odvijajo molitvene ure, ni mogoče opisati v nekaj besedah [...] psalmi in ves oficij se pojejo s tako veliko mero zrelosti in umirjenosti, da lahko redovnik to, kar psalmodira in poje, duhovno sprejme [ponotranji] in se dvigne k Bogu«.⁵⁰ Iz teh zapisov lahko razberemo, da so bili kartuzijani vzor resnega in poglobljenega, obenem pa tudi doživetega petja. Toda ti izrazi govorijo bolj o načinu petja z duhovnega stališča kakor o glasbenih vidikih izvajanja liturgije. Iz takšnih in podobnih opisov si le nejasno lahko predstavljamo, ali je bilo petje kartuzijanov počasno ali zmerno razgibano, tiho, zmerno glasno ali glasno ipd.

Peter Sutor (Pierre Coustrier), ki je po univerzitetni karieri stopil v kartuzijo in bil prior več redovnih hiš, je v prvi polovici 16. stoletja poleg drže kartuzijanov pri petju melodičnih obrazcev lekcij opisal tudi, kako naj bi akustično zvenelo njihovo petje ali recitiranje preprostih glasbenih obrazcev. Kot praktičen človek je za vzor postavil zmernost: »Naj se ne poje ne previsoko ne prenizko, ne prepočasi in ne prehitro, pa tudi preko lastnih moči ne, temveč naj bo način [branja/petja] pogojen z zgradbo prostora, številom in oddaljenostjo poslušalcev [tj. drugih menihov] in nazadnje z zmožnostmi beročega.« Zdi se mu, da je takšen, zmeren in okoliščinam prilagojen način popolnoma pravi: »Ker se vse zgoraj navedeno pri kartuzijanih upošteva

⁴⁷ Degand, Chartreux, stolp. 1058.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ King, *Liturgies of the Religious Orders*, str. 33; citat sv. Brigite je naveden in preveden po: Klein, *Der Choralgesang der Kartäuser*, str. 35.

⁵⁰ Navedeno in prevedeno po Klein, *Der Choralgesang der Kartäuser*, str. 34–35.

glede na njihove moči, nimaš razloga, nasprotnik, da bi mogel vaje [izvajanje] kartuzijanov zaradi načina, v katerem opravljajo branja, upravičeno grajati.«⁵¹ Sutorjev sodobnik Erazem Rotterdamski (Erasmus Desiderius; 1466–1536), ki je imel tudi sam nekaj dobrih prijateljev med kartuzijani, pa je v razpravi *De recta latini graecique sermonis pronuntiatione* kartuzijansko petje psalmov navedel kot primer počasnosti: »kratek zlog kartuzijanova petja psalma na praznik je daljši kot dolg zlog drznega jezika hitrega govorca.«⁵² Vendar Erazem poudarja, da gre za petje na praznik, praznično bogoslužje pa se je pri kartuzijanih (in tudi v drugih tradicijah) pelo nekoliko počasneje kakor dnevno ali ferialno.⁵³

Razlogi pa se skrivajo tudi drugje. Od 14. stoletja dalje je kartuzijanski koral postajal težek in počasen tudi zaradi različnih zunanjih (kuga, vojne ...) in notranjih vzrokov, čeprav naj bi bil v srednjem veku in še v začetku [francoske] renesanse precej živahen. Ta proces se je v različnih deželah začel v različnih obdobjih in je do 16. stoletja verjetno zajel že večino redovnih provinc. Zdi se, da so takrat nekatere hiše opuščale koral in jih je bilo treba k petju celo spodbujati; leta 1509 je bilo odločeno, naj se dnevni in nočni oficij v celoti pojeta tam, kjer je vključno s priorjem vsaj osem menihov.⁵⁴ Situacija se je skozi 16. stoletje očitno slabšala, saj so glede na težko situacijo in v skrbi za ohranjanje discipline v redu generalni kapitlji konec 16. stoletja odredili, da smejo imeti noviciat le nekatere redovne hiše, kjer natančno izvršujejo pravila, opravljajo dnevni in nočni oficij ter gojijo koralno petje.⁵⁵ Nadalje so z upočasnjevanjem petja v veliko samostanih nastopili tudi drugi izvajalsko-tehnični problemi: zaostajanje nekaterih menihov pri petju, nižanje melodije in oddaljitev od začetne intonacije ... Generalni kapitlji so stanje poskušali reševati s predpisovanjem živahnejšega petja, kar pa je verjetno le redko zares zaleglo.⁵⁶

Nadaljnja stoletja so bila od prvotnih tradicij gregorijanskega koral vse bolj oddaljena, zato je razumljivo, da sploh za strogo enoglasno kartuzijansko petje niso imela več pravega razumevanja. S kartuzijanskim koralom so se še bolj kot prej povezovalle podobe počasnosti in resnobe. Sploh je to razvidno iz – sicer redkih – zunanjih opisov, ki pa jih je potrebno jemati s pridržkom. Zunanji opazovalci so kartuzijansko petje težko razumeli, saj ga niso mogli poznati: čas po francoski revoluciji in jožefinskih reformah, ko

⁵¹ Navedeno in prevedeno po Klein, *Der Choralgesang der Kartäuser*, str. 34. – Več o Petru Sutorju v J. K. Farge, *Contemporaries of Erasmus*, str. 352–353.

⁵² »[...] syllaba brevis sic pronuntiantis ut Cartusiani pronuntiant psalmos festis diebus productior est longa uolobili lingua pronuntiantis [...]«, citirano po: Hinge, *Linguistic Consciousness*.

⁵³ Klein, *Der Choralgesang der Kartäuser*, str. 31. – To velja sicer tudi za druge prakse, ne le kartuzijansko. Hiley, *Performing practice*.

⁵⁴ Degand, *Chartreux*, stolp. 1070.

⁵⁵ Mlinarič, *Kartuziji Žiže in Jurklošter*, str. 347.

⁵⁶ Klein, *Der Choralgesang der Kartäuser*, str. 33–34.

je bilo veliko samostanov ukinjenih, kartuzijam po Evropi ni bil naklonjen. Tako so zunanji opisi prepevanja kartuzijanskega koral v tem času nemalokrat literarne upodobitve, ki v želji po slikovitosti ali pa v skladu z modo grozljivih romanov 18. stoletja opisujejo avtorjem neznano liturgično prakso nekoliko po svoje. V nekaterih literarnih delih 18. in 19. stoletja ima kartuzijanski koral tako značilen pridih grozljivosti.

Pisatelj Karl Philipp Moritz je leta 1786 v romanu *Andreas Hartknopf* petje kartuzijanov v erfurtski kartuziji opisal s temi besedami: »Zamolko in žalostno se je v globokih tonih dvigal njihov spev. [...] Odmaknjeni od sveta stojijo tukaj, posvečene žrtve smrti, ogrnjeni z mrtvaško opravo, in sami sebi pojejo svoj pogrebni spev.«⁵⁷

Še bolj slikovit opis petja psalmov v Veliki kartuziji je leta 1887 navedel pesnik Joseph Victor von Scheffel v svojih *Reisebilder*:

Odpeljali so nas v cerkev, da bi prisostvovali nočnemu bogoslužju. Vse je ležalo v črni temi. Premikanje v koru je naznanilo navzočnost redovnikov, potem se je slišalo, kako je raskava roka trikrat potrkala na pult pred stoli, in strog srhljiv spev se je dvignil iz temnega zbora, kot bi se odprlo podzemlje in bi mrtvi spregovorili o stvareh iz davnine. Nato so se prižgale svetilke in zagledali smo bele kute, s kapuco zakrite glave, kako sedijo na stolah v koru in začenjajo svoje polnočne antifone iz velikih psalmskih knjig. Največkrat je eden pel naprej, drugi so se mu pridružili v zboru; pogosto je petje pretrgal dolgotrajen molk, luči so ugasnile, mrak groba in smrti je prekril cerkev, dokler ni tožeč glas – kot glas vpijočega v puščavi – nadaljeval z liturgijo. Vtis je bil smrtno resnoben, grozljiv. Ostali smo več kot eno uro, nato smo skoraj prestrašeni in izmučeni od tega polnočnega slavlja s tihimi koraki poiskali svoje celice. Še dolgo je monotono psalmodiranje belih kut odzvanjalo skozi tihe samostanske hodnike in plašilo naš sen.⁵⁸

Literarni opis grozljivega vzdušja v polnočni temi prikazuje glasbo kartuzijanov z očmi zunanjega opazovalca, ki se o pravem smislu in namenu tega petja ne sprašuje. Kljub temu je dragocen, saj priča o tem, da se je v 19. stoletju v kartuzijah (ali vsaj v Veliki kartuziji) pri nočnem oficiju gojilo gregorijansko petje.

Kolikor bolj se je petje gregorijanskega koral kartuzijanov oddaljevalo od časa svojega nastanka in sodobne liturgične prakse drugih redov in cerkvenih skupnosti, toliko bolj je postajalo nerazumljivo in eksotično. Sploh v literaturi, ki je največkrat prikazovala pogled od zunaj (tj. pogled obiskovalcev kartuzije, ki so tam ostali kratek ali daljši čas). Tudi zapisi iz 20. stoletja so pogosto takšni, čeprav se odmikajo od skrajno čustveno obarvanega sloga 19. stoletja. Pavle Zidar je v romanu *Črni trn* petje pleterskih kartuzijanov

⁵⁷ Navedeno in prevedeno po Klein, *Der Choralgesang der Kartäuser*, str. 31.

⁵⁸ Odlomek je naveden in preveden po Hüschen, *Kartäuser*, stolp. 711.

skozi oči pripovedovalca Barnaba, ki je med kartuzijani ostal dlje časa in tam pisal roman, opisal takole: »Zasliši gregorijansko prepevanje. Prisluhne mu. Enolično in odmevno.«⁵⁹ Malo naprej pa pravi: »Pravkar molijo. Pojoče, žalostno.«⁶⁰ Nikjer sicer ni rečeno, da je to péta molitev, vendar bi lahko bila, saj se velik del skupnih molitev poje ali recitira na melodične obrazce. Obenem se njegov opis – kakorkoli že je literariziran – sklada s tistim kartuzijanskim napotkom, da je potrebno bolj žalovati kot peti. Tudi nadaljnja omemba je zapisana v istem duhu: »Pozno, ko so še menihi prepevali svoj *memento mori* [...]«⁶¹ Ti navedki sicer kažejo neko temeljno (sicer nehoteno) nerazumevanje koralna, kakor so ga peli kartuzijani, po drugi strani pa si iz njih vendarle lahko ustvarimo neko podobo počasnega, resnobnega kartuzijanskega petja.

Slika, kakršno dajejo navedeni opisi, kaže, da je v stoletjih po koncu srednjega veka prevladala resnobnejša plat pevskih napotkov iz *Statuta antiqua* in da je bilo gibko, zaokroženo petje bolj izjema kot pravilo. Tega so se zavedali tudi nekateri kartuzijani sami, ki so opozarjali na slabo stanje koralnega petja in na vse manjši pomen skupnih vaj.⁶² Spet drugi avtorji pa so menili, da je bila počasnost skozi vso zgodovino reda značilna za izvajanje kartuzijanskega koralna, saj naj bi pomenila resnobnost in preprostost. A opozorila, ki so govorila proti temu in so sprva naletela na odpor, niso bila zaman;⁶³ v zadnjem času je (vzporedno z gibanjem za oživiljanje gregorijanskega koralna) moč opaziti težnjo po vrnitvi k izvirom kartuzijanskega koralna, k njegovi prvotni gibkosti in zaokroženosti.⁶⁴ Tu se je izkazalo, da so vprašanja izvedbe koralna tesno povezana z zapisom koralne glasbe pri kartuzijanih in s koralno notacijo kartuzijanskih liturgičnoglasbenih knjig.

Zapisi izvedb – glasbeni zapisi kartuzijanskega koralna

Po mnenju Amanda Deganda, raziskovalca kartuzijanskega koralna, so izvedbo kartuzijanskega koralna od renesanse dalje najbolj otežile spremembe v notaciji, v kateri so kartuzijani od srednjega veka dalje opuščali diferenciacijo notnih figur.⁶⁵ Čeprav so že od srednjega veka večinoma uporabljali isto – kvadratno – notacijo, se je ta znotraj posameznih zapisov spreminjala.

⁵⁹ Zidar, *Kartuzija*, str. 486.

⁶⁰ Prav tam, str. 487.

⁶¹ Prav tam, str. 490.

⁶² To je glavna problematika Degandovega dela *La tradition dans le chant cartusien*.

⁶³ Proti takšnim nazorom je med prvimi pisal Degand, *La tradition dans le chant cartusien*, str. 5–6.

⁶⁴ Temu so namenjene nove izdaje glasbenoliturgičnih knjig, ki zajemajo iz najstarejših glasbenih zapisov kartuzijanov; takšen je npr. kartuzijanski gradual – *Graduel cartusien*.

⁶⁵ Več o diferenciranju notacije v Šter, Med predpisom in opisom glasbenega življenja.

Glavne značilnosti kvadratne notacije so na tem mestu prikazane na primeru izbranih žičkih rokopisov, ki bodo sistematično predstavljeni v naslednjem poglavju.⁶⁶ Osnovni znak notnega sistema kvadratne notacije je v vseh kvadratna nota – kvadratek, ki predstavlja punctum, s črtico ob strani pa virgo (za nekatere osnovne znake kvadratne notacije v žičkih srednjeveških antifonarjih prim. začetno noto responzorija *Egredietur virga* v Glasbenem primeru 1 in tudi Tabela 1; oboje v prilogi).⁶⁷ Če je kvadratna nota vizualno povezana (s črto ali diagonalnim stikanjem dveh not) s še eno ali več notami nad istim zlogom, gre za notno figuro, ki ima nek melodičen pomen. Takšne figure so lahko zelo preproste (iz dveh ali treh tonov; npr. figura pesa na »egredietur« ali pa figura clivisa na »et intellectus« v verzju). Lahko pa so tudi kompleksnejše, sestavljene iz več med seboj povezanih preprostih figur (npr. v besedi »ascendet« v rokopisu 273). Pogosto je razvidno, kako so najpreprostejše notne figure nanizane druga za drugo znotraj kompleksnejše figure (npr. v besedi »[lumborum] eius«, rokopis 145), včasih pa tega ni mogoče ugotoviti (prim. npr. razliko z rokopisom 21 na istem mestu). Nad istim zlogom lahko najdemo tudi več preprostih ali kompleksnih figur skupaj, povezanih v skupine figur.⁶⁸ Zopet je mogoče opaziti, da so ponekod posamezne notne figure še razvidne in med seboj vizualno ločene (npr. »renum« v rokopisih 273, 18 ali 145). V nekaterih primerih pa note niso več nujno povezane v figure in v skupine figur, kjer bi še bila razvidna neka hierarhija med njimi oz. njihovo skupinjenje; vse note nad istim zlogom so lahko brez razlike povezane med seboj v daljšo neprekinjeno verigo not (npr. »renum« v rokopisu 21).⁶⁹

Posamezne kvadratne note, ki so bile v starejših kartuzijskih glasbenih rokopisih nad enim zlogom običajno povezane v drobne figure in skupine figur, so se v kasnejših zapisih med seboj vedno bolj povezovale. Do 17. stoletja so se manjše figure iz dolgih melizmov v kartuzijskih rokopisih že skoraj povsem izgubile, kvadratne note so se med seboj povezale v verige

⁶⁶ Več o kvadratni notaciji in njenih splošnih značilnostih v Hiley in Szendrei, Notation.

⁶⁷ V nadaljevanju poglavja navedeni primeri so prav tako vzeti iz Glasbenega primera 1, če ni navedeno drugače. Zlog, na katerega se del razprave nanaša, je znotraj citirane besede izpisan v kurzivi. Besedilo primerov je navedeno le po rokopisu 273 iz Univerzitetne knjižnice v Gradcu, čeprav ostali rokopisi od njega lahko odstopajo zaradi drugačnega pravopisa. O zgradbi in posameznih delih speva prim. nadaljevanje razprave.

⁶⁸ Jasne meje med kompleksnejšo figuro in skupino figur pravzaprav ni mogoče določiti; odvisna je od vsakokratnega vidika opazovanja. Bolj pomemben se na tem mestu zdi pojem figure kot neke jasno razvidne oblike znotraj melizma za razliko od verižne povezave med notami. Na to razliko je v poskusu obuditve prvotne tradicije zapisov in izvedbe opozoril Degand, ko je pisal o »nevmatiki« in »modernej« notaciji glasbe v kartuzijskih liturgičnih knjigah. Degand, *La tradition dans le chant cartusien*. Namesto izraza »nevma« za posamezno noto oz. značilno povezavo not je na tem mestu uporabljen izraz »figura« oz. »figura iz kvadratnih not«, saj je prvi pojem močno povezan predvsem z nediasmatskimi glasbenimi zapisi korala, manj pa ga danes povezujemo s kvadratno notacijo.

⁶⁹ Več o notacijskih detajlih v Šter, Med predpisom in opisom glasbenega življenja.

zaporedno nanizanih kvadratkov (glej tudi Glasbeni primer 2 v prilogi).⁷⁰ Vzporedno s tem (ali pred tem) naj bi šla tudi izvedba, ki je bila vedno bolj težka, okorna in monotona, nič več pa živa in gibka. Kartuzijanski avtor Amand Degand to opisuje kot dekadenco kartuzijanske notacije, ki je pomembno vplivala na izvedbo kartuzijanskega koral, čeprav so kartuzijani menili, da ostajajo zvesti prvotni tradiciji, saj se melodije oz. sama zaporedja tonskih višin v spevih niso veliko spremenila. Spremenil pa se je t. i. ritem kartuzijanskega koral, kot je členjenje melodije v posamezne note in notne figure ter njihovo skupinjenje opredelili Degand, ki je s pojmom melodija označeval zgolj zaporedje tonskih višin, intervalna razmerja med sledečimi si toni,⁷¹ medtem ko je pojem v resnici širši in zajema tudi ritmični element, tj. potek tonov v glasbenem času.⁷² Z načinom notiranja v dolgih verigah not in obenem z monotonim načinom petja so se tudi oficiji znatno podaljšali, kar je še en dokaz počasnosti petja kartuzijanov.⁷³

Glasba kartuzije Žiče in žički srednjeveški antifonarji

Vse, kar se je skozi stoletja dogajalo v centralistično organiziranem kartuzijanskem redu, je zaznamovalo tudi slovenske kartuzije. Bile so del redovne zgodovine. Podobno velja za liturgično prakso in petje, čeprav so med posameznimi kartuzijanskimi hišami zagotovo obstajale razlike. Glede na svojo bogato zgodovino ter sorazmeroma veliko število ohranjenih glasbenih rokopisov pa je imela sploh najstarejša kartuzija pri nas – žička – zagotovo bogato glasbeno življenje. Pri vprašanju, kakšno je bilo petje kartuzijanov v Žičah, pa se je na tem mestu zaradi omejenega prostora treba nekoliko zamejiti. Najbolj nas zanima, kakšno je bilo petje kartuzijanov v Žičah skozi srednji vek in kako se je spreminjalo, to pa bo pokazal primer iz liturgičnih knjig z glasbo oficija – antifonarjev.

Kartuzija Žiče je že kmalu po ustanovitvi ok. 1160 dosegla poseben status in postala ena najpomembnejših evropskih kartuzij. S širjenjem reda v 14. stoletju je po delitvi Lombardske province postala sedež najprej Nemške province, po nadaljnjem razcepu te province pa sedež Zgornjenemške province. Največji razcvet je za Žiče paradokсно prinesla ena od velikih katastrof v

⁷⁰ Glasbeni primer 2 prikazuje sodobni kartuzijanski antifonar, v katerem je nagnjenost k verižnim nediferenciranim povezavam not zelo jasno razvidna.

⁷¹ Takšno pojmovanje melodije in ritma je mogoče najti pri Degandu, *La tradition dans le chant cartusien*, str. 12–13 in 16. Povzemali so ga tudi kasnejši kartuzijanski avtorji, ki pišejo o »ritmični tradiciji« *kartuzijanskega koral, tako kot npr. Lambres, Le chant des chartreux, str. 26–29.*

⁷² Prim. definicijo melodije, ki jo navaja Ringer, *Melody*.

⁷³ Degand, *La tradition dans le chant cartusien*, str. 12, 47, 69; Degand, *Chartreux*, stolp. 1071; Lambres, *Le chant des chartreux*, str. 28.

zgodovini katoliške Cerkve – velika zahodna shizma. V tem času so bile Žiče skoraj dve desetletji sedež generalnega priorja za vse kartuzijanske hiše, ki so v razkolu ostale zveste rimskemu papežu (predvsem hiše na italijanskem, nemškem in angleškem ozemlju, pa tudi kartuzije v vseh slovanskih deželah). Kljub velikim stiskam, kakršne so v nadaljnjih obdobjih prinesli turški vpadi, in negospodarnemu ravnanju nekaterih priorjev s samostanskim imetjem, je imela kartuzija Žiče še kar nekaj vzponov, dokler ni bila ukinjena v jožefinskih reformah leta 1782.⁷⁴

Iz srednjeveških Žič poznamo sedem skoraj popolnoma ohranjenih antifonarjev. Kar šest od teh hrani Univerzitetna knjižnica v Gradcu (Universitätsbibliothek Graz),⁷⁵ in iz tega korpusa kodeksov si lahko ustvarimo neko predstavo o izvajanju kartuzijskega korala v Žičah in glasbenem življenju kartuzije nasploh. To so rokopis s signaturo Ms. 273 iz 13. stoletja ter rokopisi s signaturami Ms. 18, Ms. 21, Ms. 51, Ms. 145 in Ms. 7 iz 15. stoletja;⁷⁶ vsi iz Univerzitetne knjižnice v Gradcu, z RISM signaturami A-Gu 273, A-Gu 18, A-Gu 51, A-Gu 145, A-Gu 21 in A-Gu 7.⁷⁷ Iz 14. stoletja ni znan noben žički antifonar.⁷⁸ Rokopis 273 poleg tega izkazuje številne sledi uporabe skozi 14. in tudi v 15. stoletju (zaznamki ob robu, ki opozarjajo na nove praznike ipd., številne korekture ...). Očitno je bil zelo dolgo v uporabi, tako da novega rokopisa v 14. stoletju morda sploh ni bilo.

Verjetno so vsi zgoraj naštetih rokopisi nastali v Žičah, vsaj za tiste iz 15. stoletja je na podlagi glasbenih sorodnosti mogoče tako trditi.⁷⁹ Provenienca rokopisa 273 je manj jasna.⁸⁰ Vsi rokopisi so skoraj v celoti ohranjeni; večini manjka le po nekaj folijev; izjema je rokopis 51, ki ima večjo vrzel. Napisani so v knjižni gotici.

⁷⁴ Povzeto po Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*.

⁷⁵ Še en žički srednjeveški antifonar iz 15. stoletja je hranjen v Avstrijski narodni knjižnici (Österreichische Nationalbibliothek) na Dunaju: to je rokopis s signaturo 1776. Snoj. Glasbene zvrsti v srednjem veku, str. 96.

⁷⁶ Nastali naj bi nekako v tem časovnem zaporedju. Za datacije in njihove utemeljitve prim. Devaux, *Introduction*, str. 4–5; Flotzinger, *Die notierten mittelalterlichen Handschriften*, str. 56 in 59; Golob, *Srednjeveški rokopisi*, str. 70, 86, 102 in 121–129; Šter, *Med predpisom in opisom glasbenega življenja*.

⁷⁷ V nadaljevanju so omenjeni kot rokopisi 273, 18, 51, 145, 21 in 7. Knjižnične signature se nanašajo na velikost rokopisov, ne pa na njihovo starost; sledijo si od največjega do najmanjšega (največji je rokopis 7).

⁷⁸ Možnih razlogov za to je lahko več. Eden bi lahko bil ta, da so Žiče kot sedež redovne province oskrbovale nove postojanke, ki jih je bilo v 14. stoletju veliko, s prvimi liturgičnimi knjigami. Prim. Török, *Liturgie et spiritualité*, str. 64; Golob, *Srednjeveški rokopisi*, str. 21. Po drugi strani zaradi izvedbe oficija na pamet velikega števila antifonarjev niso potrebovali.

⁷⁹ Prim. Flotzinger, *Die mittelalterlichen Handschriften*, str. 58; Golob, *Srednjeveški rokopisi*, str. 49.

⁸⁰ Prim. Flotzinger, *Die mittelalterlichen Handschriften*, str. 56; Devaux, *Introduction*, str. 4–5; Golob, *Srednjeveški rokopisi*, str. 55 in 70; Šter, *Med predpisom in opisom glasbenega življenja*.

Na splošno so si žički srednjeveški antifonarji iz graške univerzitetne knjižnice po liturgični vsebini zelo podobni. Rokopisi iz 15. stoletja imajo glede na rokopis 273 nekaj novih praznikov, vendar jih je glede na tako dolgo vmesno dobo še vedno zelo malo. Novi so nekateri prazniki, ki so jih v tem času uvedli v redu: večinoma Marijini in Jezusovi prazniki, prazniki sv. Križa (Najdenje, Povišanje) in sv. Trojica.⁸¹ Še več je kasnejših dodatkov v rokopisih iz 15. stoletja, s katerimi se nadaljnja razlika med rokopisi še poveča.

Koralni spevi so v žičkih antifonarjih – kakor v večini kartuzijanskih rokopisov sploh – zapisani v kvadratni notaciji na štirih rdečih črtah. V splošnem imajo tako vsi rokopisi isto notacijo, ta pa je v vsakem rokopisu nekoliko posebna; tako lahko govorimo o različnih drobnih variantah kvadratne notacije, od katerih ima vsaka manjšo, značilno posebnost.⁸²

Redovna pravila, ki so zadevala petje, so bila pomembna tudi za žičke kartuzijane. Konkretni opisi kartuzijanskega petja v Žičah niso znani in le ugibamo lahko, ali je šla glasbena izvedba skozi zgodovino tu isto pot kakor po drugih evropskih kartuzijah, kar se sicer zdi najverjetneje. Tako nam notacija žičkih liturgičnoglasbenih knjig lahko da največ informacij o tem, kako je potekalo petje v kartuziji Žiče v posameznem obdobju in kako so kartuzijani sami v nekem času razumeli melodije, ki so jih peli vsak dan. Izvajalske spremembe so v zapis verjetno prihajale le počasi, saj so vsaj še v 15. stoletju speve oficija kartuzijani peli na pamet in so različne korekture le z zamikom prišle v rokopise. Na osnovi primerjave glasbenih zapisov v rokopisu iz 13. stoletja z glasbenimi zapisi v rokopisih 15. stoletja lahko opazimo nekaj splošnih tendenc, ki bodo v nadaljevanju prikazane na primeru rezponsorija *Egredietur virga*.

Razlike med izbranimi rokopisi se pojavljajo v različici oz. vrsti sicer iste – kvadratne – notacije. Različne so že posamezne oblike znakov kvadratne notacije, ki jih najdemo v teh rokopisih (npr. znak z začetno črtico ali brez nje; prim. Tabela 1 in Glasbeni primer 1 v prilogi), razlike pa nastopijo tudi v prisotnosti posameznih znakov v različnih rokopisih: že nekateri osnovni znaki, ki označujejo en sam ton, se redno pojavljajo samo v nekaterih (virga, nagnjeni punctum). Notne figure, sestavljene iz več povezanih kvadratnih not, so lahko v rokopisih zapisane ali pa tudi sestavljene na drugačen način, čeprav imajo isti pomen (scandicus, postop treh tonov navzgor, je npr. lahko zapisan kot figura iz dveh tonov z dodano zgornjo noto ali pa kot začetna samostojna kvadratna nota z dodano figuro dveh not navzgor, kot kaže Tabela 1). Če so bile do figur s tremi toni največkrat različne samo oblike, v katerih je bila še vedno razpoznavna ista figura, je situacija pri figurah z več kot štirimi toni še bolj kompleksna. Nekatere oblike imajo samo določeni rokopisi

⁸¹ O času vnosa teh praznikov v kartuzijanski koledar prim. Degand, Chartreux, stolp. 1051–1059; King, *Liturgies of the Religious Orders*, str. 23–27.

⁸² Prim. Šter, Med predpisom in opisom glasbenega življenja.

(rokopis 7 ima porrectus praepunctis z obliquo oz. poševno črtico, rokopis 18 pa ne ...). V nekaterih rokopisih lahko razpoznamo sestavo posamezne figure – npr. pes z dvema sledečima punctumoma navzdol (pes subbipunctis), drugi imajo samo še verige med seboj povezanih tonov. Figur, ki bi bile enako zapisane v več rokopisih, je z večjim številom not vse manj; pogosto je neka figura v določeni obliki zapisana samo v enem rokopisu ali dveh.

V sestavi istih figur so razlike že precejšnje, še večje pa so, če primerjamo, na katerih mestih istih melodij so posamezni znaki in figure v posameznih rokopisih sploh uporabljeni. Velike razlike med rokopisi nastopijo zlasti v melizmih, ki vsebujejo veliko not oz. notnih figur. Ti so v večini rokopisov še sestavljeni iz posameznih osnovnih notnih znakov in figur (predvsem to velja za rokopis iz 13. stoletja), drugi imajo na istih mestih verižno povezane note. Nekateri rokopisi (npr. rokopis 145) imajo malo daljših verižnih povezav med notami, drugi pa zelo veliko (rokopisa 21 in 51); v teh bi že lahko našli sledi tiste »dekadence« notacije, o kateri je govoril Degand.

Določene notacijske značilnosti so v posameznih rokopisih stalno prisotne in vsak rokopis ima nek svoj notacijski sistem. Med sabo se sicer razlikujejo že notni zapisi v rokopisih 15. stoletja, vendar v korpusu izbranih žičkih antifonarjev največje razlike v notnem zapisu nastopijo med rokopisom iz 13. stoletja na eni in rokopisi iz 15. stoletja na drugi strani.

Podrobnosti notacije nas na tem mestu sicer ne zanimajo same na sebi:⁸³ iz notacijskih razlik med rokopisi je razvidno predvsem, da sta se v Žičah odnos do glasbenega zapisa istega speva – in s tem verjetno tudi izvedba korala – skozi stoletja spreminjala.

Koliko pa so se žički glasbeni zapisi in izvedbe spevov v resnici spremenili med 13. in 15. stoletjem? Ali so žički rokopisi v 15. stoletju že stopili v t. i. dekadenco fazo notacije kartuzijanskega korala? Če bi gledali samo nekatera mesta v rokopisu 21 ali 51, bi temu lahko pritrdili (glej Glasbeni primer 1, beseda »renum« v rokopisu 21). Če pa v primerjavo pritegnemo še tisk antifonarja iz 20. stoletja, ki ga kartuzijani trenutno uporabljajo pri svojem bogoslužju (Glasbeni primer 2) in ki pravzaprav predstavlja skrajno stopnjo t. i. dekadence kvadratne notacije (v melizmih uporablja samo še verižne povezave not), je podoba vendarle drugačna. Srednjeveški žički antifonarji se zdijo veliko bolj enotni med sabo kot pa so podobni sodobnemu glasbenemu zapisu. Opaznejših melodičnih razlik med notnimi zapisi sicer skoraj ni; značilna različnost med njimi izhaja zgolj iz (ne)povezovanja not v daljše verige not, ki je v sodobnem tisku bistveni del notacijskega sistema, v srednjeveških žičkih rokopisih pa je v sistemu izjema ali le njegov del – ena od možnosti zapisa, ki ni vedno realizirana.

⁸³ Več o tem v Šter, Med predpisom in opisom glasbenega življenja.

Oficij druge adventne nedelje v srednjeveških žičkih antifonarjih in njegova vsebina

Vsi žički antifonarji vsebujejo isti oficij za praznik druge adventne nedelje. V njih najdemo zapisano večino spevov monastičnega oficija s prvimi vesperami, matutinom, lavdami, dnevnimi urami in drugimi vesperami. Vsi rokopisi – razen v primeru *lacune* v rokopisu 273, zaradi katere se zapis oficija začne šele pri 2. rezponzoriju matutina – za določen molitveni obred navajajo iste speve in tudi to v skoraj popolnoma enakem obsegu.

Druga adventna nedelja ima svoje mesto v adventnem času, ki je čas pričakovanja prihoda Mesije. Napoved Mesije je ena osrednjih tem preroških knjig Stare zaveze; v krščanskem izročilu pa je Mesija Jezus, katerega poslanstvo se naveže na starozavezne napovedi.

2. adventna nedelja je vsebinsko tesno povezana z nekaterimi drugimi prazniki; speve iz nje najdemo še pri drugih liturgičnih priložnostih. Nekateri rezponzoriji 2. adventne nedelje se tako pojejo na praznik Gospodovega oznanjenja (*Egredietur virga, Ave Maria*), vsak četrti rezponzorij te nedelje (*Ecce dies, Ave Maria, Salvatorem expectamus*) pa imajo tudi ostale adventne nedelje. Podobno velja tudi za ostale zvrsti spevov, ki se pojejo ves adventni čas, npr. kratke rezponzorije.

Besedila spevov druge adventne nedelje (glej Tabela 2 v prilogi) so v glavnem vzeta iz napovedi starozaveznih prerokov: Miheja, Izaija, Jeremija; prepletajo se s prerokbami svečenika Zaharija in z novozaveznimi evangeljskimi poročili (Matej, Luka, Marko), najdemo pa tudi odlomke iz Pavlovih pisem Filipljanom in Titu. Vsaka skupina besedil spevov ima v kontekstu oficija 2. adventne nedelje drugačno vlogo. Starozavezna besedila opisujejo dan, ko bo prišel Bog in odrešil svoje ljudstvo: (običajno poosebljeni) Jeruzalem bo odrešil velike stiske in ga potolažil ter razgnal sovražnike ljudstva. Ti opisi so – razen omembe Jeruzalema ali Siona – dokaj splošni in se nanašajo na dogajanje na dan odrešitve. Nekatera besedila, izbrana za drugo adventno nedeljo, so že bolj specifična; prerok Izaija napoveduje, da bo odrešitev prišla iz Jesejevega rodu. Novozavezna besedila spevov pokažejo, kako so se ta pričakovanja Mesije izpolnila: poustvarijo dogodek oznanjenja Mariji (Lukov evangelij) in sporočijo, kako se je izpolnilo pričakovanje Janeza Krstnika (Matejev in Lukov evangelij), ki je čakal na odrešenika. Pavlova pisma, ki tvorijo tretjo besedilno plast v spevih druge adventne nedelje, pa so naravnana na prve krščanske skupnosti in na njihovo življenje, ki naj poteka v pričakovanju drugega Kristusovega prihoda.

Besedilo rezponzorija *Egredietur virga*

V oficiju 2. adventne nedelje se nahaja tudi rezponzorij *Egredietur virga*.⁸⁴ Besedilo rezponzorija z verzom je vzeto z začetka 11. poglavja preroka Izaija, ki nosi naslov: »Mesija bo Davidov sin«. V latinščini je v rokopisu 273 takole zapisano: »[A] Egredietur virga de radice iesse et flos de radice eius ascendet [B] et erit iusticia cingulum lumborum eius et fides cinctorium renum eius. / [C] Et requiescet super eum spiritus domini spiritus sapientie et intellectus. [B: Et erit ...]«. V slovenščini pa se glasi: »Mladika požene iz Jesejeve korenike, poganjek obrodi iz njegove korenine. Pravičnost bo pas njegovih ledij, zvestoba bo pas njegovih kolkov. / Na njem bo počival Gospodov duh: duh modrosti in razumnosti. [Pravičnost ...]«⁸⁵

V prvem delu rezponzorija je z metaforo za Kristusa predstavljena napoved preroka o prihodu Mesije, ki bo iz Jesejevega rodu oz. iz rodu kralja Davida. Zanimivo je, da v rokopisu 51 na začetku verza tega rezponzorija pri iniciali najdemo droben okras: risbo kraljeve glave. Je to morda prav kralj David? Ta droben detajl nam – poleg številnih drugih – da misliti, da prepisovanje glasbenih rokopisov v Žičah ni bilo zgolj mehanično opravilo ne na ravni likovnega okrasja, ne na ravni besedil, in tudi ne na ravni glasbenih zapisov. Pomenilo je podoživljanje vsebine na poseben način, včasih pa je kopistu ali slikarju omogočilo tudi svojevrstno komentiranje prepisovanega.

Drugi del besedila rezponzorija govori o lastnostih, ki jih bo božji mazičenec oz. Mesija imel; poudarjeni sta pravičnost in zvestoba. Tu je v poteku Izaijeve prerokbe narejen krajši preskok (med 1. in 5. verzom), ki pa ga nekako zapolni besedilo verza rezponzorija (2. vrstica Izaije). To opozarja na božje (so)delovanje pri prihodu Mesije ter s tem vsebinsko poveže človeški svet, na katerem se bo prihod Mesije zgodil, s transcendenco. Zdaj vemo, da bo Mesija, o katerem govori ponovitev drugega dela rezponzorija, pravičen in zvest zaradi delovanja Gospodovega duha nad njim.

Glasba rezponzorija *Egredietur virga*

Responzorij je zgrajen na značilnih melodičnih obrazcih 8. modusa. Temelji na eni od značilnih intonacij (toni f, a in c1)⁸⁶ in recitacijskem tonu (ton c1) 8. psalmovega tona; pomembne glasbene fraze v njem se pogosto

⁸⁴ Responzorij je koralni spev z obliko A (1. del rezponzorija) – B (2. del rezponzorija oz. odpev) – C (verz) – B (ponovitev 2. dela rezponzorija).

⁸⁵ Izaija 11: Mesija bo Davidov sin. Besedilo rezponzorija: Izaija 11, 1 in Izaija 11,5; besedilo verza: Izaija 11,2. Gl. *Sveto pismo na internetu*.

⁸⁶ Za značilne intonacije 8. tona prim. Becker, *Das Tonale Guigos I.*, str. 147.

zaključijo na tonu g, ki je tudi finalni ton 8. modusa, pogosto pa so prisotni tudi drugi pomembni toni 8. modusa.⁸⁷

Dvakrat se melodija spusti do nizkega d; enkrat se pri tem dotakne celo c-ja (»egredietur«), vendar nobena pomembnejša fraza ni zaključena v nizkem delu. Večinoma so v rezponzoriju prisotne fraze v obliki lokov z razponom od tona f ali g do c1 (na besedah »virga«, »iesse«, »ascendet«), nekaj je polovičnih lokov (npr. na besedah »radice«, »renum«) in nekaj fraz, zgrajenih na principu gibanja okrog določenega tona (g in c1; npr. »erit iusticia«). Zanimiva je fraza, ki se odpira navzgor in se po visokem d-ju (d2) dotakne še zgornjega e-ja (e2); glasbeno predstavlja klimaks speva (»cinctorium«).

Verz se začne z vmesno noto intonacije 8. psalmovega tona, nato pa preide na recitacijski ton c1, preden se spusti do finalnega tona g. Prav tako je sestavljen iz kratkih fraz, večinoma takšnih v obliki loka med g-jem in zgornjim c-jem (c1).

V tem zmerno melizmatškem spevu ne bomo našli dolgih melizmov; najdaljša dva obsegata po 12 not, eden je v rezponzoriju in drugi v verzu (»radice«, »intellectus«), sicer pa v enem melizmu najdemo tudi po 11 ali 9 not, običajno pa manj. Po drugi strani je pretežno silabično uglasbenih besed malo in zato po svoji prepričljivi deklamativni preprostosti na nevsiljiv način izstopajo iz svojega glasbenega okolja: to so npr. besede »iusticia«, »cingulum lumborum« ali »spiritus sapientie«, ki so uglasbene pretežno silabično okrog pomembnih tonov (g, c1). Sodobnemu opazovalcu se lahko zdi, da je prav ta namerna preprostost največji dokaz o pravičnosti, zvestobi in modrosti prihajajočega Mesije. Spev je preprost, a za izvedbo kljub temu dokaj zahteven.

Zapisi in izvedbe rezponzorija *Egredietur virga*: srednjeveški žički antifonarji in sodobni kartuzijski antifonar

Če si ogledamo zapis obravnavanega rezponzorija v vseh šestih srednjeveških žičkih antifonarjih (Glasbeni primer 1), vidimo, da je melodija z vidika intervalov med toni skoraj identična. Eno posebno mesto z nekoliko drugačno melodijo najdemo na besedi »et [fides]« v rokopisu 145, kjer imamo namesto punctuma na tonu f pes na tonih fg. Morda je imel ta pes tudi rokopis 273, kjer je to mesto zaradi kasnejših korektur zabrisano.

Drugačno podobo dajejo zapisi ritma. Isti melodični postopi so v rokopisih pogosto zapisani z različnimi notnimi figurami, po drugi strani pa imajo značilne notne figure (tj. nevme oz. značilne povezave kvadratnih not v posamezne figure, prim. Tabela 1 v Prilogi) v posameznih rokopisih lahko različne oblike oz. so lahko zgrajene iz različnih elementov (prim. npr.

⁸⁷ O razmerju med modusi in psalmovimi toni prim. Snój, *Gregorijanski koral*, str. 82–84.

različne oblike figure scandicusa na »virga«, scandicus na drugem »de«) ipd. Takšnih primerov je v rezponzoriju zelo veliko; mesta, kjer bi bila ena notna figura enako zapisana v vseh rokopisih, so pravzaprav izjeme. Veliko pa je tudi razlik, v katerih je melodija različno skupinjena in členjena v figure. To se dogaja v krajših in daljših melizmih, npr. v besedi »virga« ali pa v besedah »radice« ali »ascendet«, ki ima sploh različen (ritmični) notni zapis v posameznih rokopisih.

Vsak posamezen rokopis ima svoj sistem zapisovanja figur, kar potrjujejo tudi druge primerjave glasbenih zapisov med rokopisi.⁸⁸ V rezponzoriju *Egredietur virga* se v rokopisu 273 pojavlja značilna kadenčna figura ali formula, zapisana iz pesa praepunctisa s sledečim punctumom in pesom (na besedi »ascendet«, »[lumborum] eius«). Ostali rokopisi to figuro lahko zapišejo enako, ali pa imajo med seboj drugače povezane note (šest not skupaj, 3+2+1 ...), povezane štiri note (»gloria«, »domini« ...), rokopis 145 ima pogosto – a ne vedno – kombinacijo porrectusa in virge. Značilne so še druge figure, npr. prve štiri note na drugem zlogu besede »virga«, kjer ima rokopis 273 samostojni punctum s sledečim torculusom, rokopisa 145 in 7 imata najprej pes in nato sledeči različni figuri iz dveh ali štirih not, rokopis 21 prve tri note poveže, četrto pa poveže z nadaljnjima dvema, rokopis 18 ima povezane štiri note, rokopis 51 pa celo več. Podobnih primerov z različno razporeditvijo not v melizmu nad posameznim zlogom je veliko (npr. »radice«, »fides«, »cincitorium« ...). Na teh in podobnih primerih vidimo, kako zelo različni so si ti rokopisi kljub temu, da načeloma posredujejo isto vsebino. Seveda so takšna razhajanja možna predvsem na melizmatičnih mestih; na pretežno silabičnih delih, kot je »et erit iusticia«, razlik med rokopisi ni.

Za rezponzorij *Egredietur virga* je značilno zelo različen tudi zapis okroglega b-ja v posameznih rokopisih.⁸⁹ Prvotni okrogli b ima najzgodnejši rokopis le pred besedo »ascendet«; tu ga ima tudi rokopis 18. Izvirni kvadratni b (današnji razvezaj) je zapisan takoj pred naslednjo besedo; rokopis 18 ga nima. Verjetno tu ni bilo b-ja in ni bil potreben noben zapis, saj se tu začne nov glasbeni in vsebinski del rezponzorija (repetendum). Pred besedo »lumborum« ima rokopis 273 kasnejši kvadratni b, rokopisa 51 in 7 pa okroglega. Rokopis 21 pa ima zapis okroglega b-ja le enkrat, na zaključni besedi rezponzorija »eius«. Na besedi »et« v verzu imajo okrogli b vsi rokopisi razen rokopisa 21; v rokopisu 273 je predznak kasnejši, za rokopis 145 pa to ni gotovo. Rokopis 18 je edini, ki ima takoj zatem zapisan tudi kvadratni b.

⁸⁸ Prim. primerjavo med rezponzoriji epifanije v srednjeveških žičkih antifonarjih v Šter, *Poznosrednjeveška monastična recepcija*, str. 253–275.

⁸⁹ Zapisi in praktična raba oz. izvedba okroglih in kvadratnih b-jev pri kartuzijanih niso bili konsistentni; lahko so se peli, tudi če niso bili zapisani, in obratno – veliko pa je bilo odvisno tudi od glasbene tradicije dežele, kjer je bil posamezen samostan, ali pa od lokalnega ali osebnega estetskega okusa. Več o tem v Šter, *Poznosrednjeveška monastična recepcija*, str. 69–70.

Najbrž se okrogli b na tem mestu ni izvajal na podlagi nobenega rokopisa, razen morda pri rokopisu 21 glede na vzporednico s kadenčno figuro responzorija. Z ozirom na zapis okroglega in kvadratnega b-ja iz skupine obravnavanih rokopisov tako izstopa rokopis 21, ki ima okrogli b le enkrat in to na mestu, kjer ga v drugih rokopisih ni. Če upoštevamo tudi kasneje dodane okrogle b-je v rokopisih, je okrogli b skupen vsem rokopisom na besedi »et [intellectus]«, po enkrat pa rokopisoma 18 in 273 (torej starejšima) ter 51 in 7 (poznejšima rokopisoma). Rokopis 145 ima okrogli b prav tako le enkrat, a tu se ujema z ostalimi rokopisi. Kljub razlikam so si rokopisi pri zapisih okroglega b-ja tako dokaj podobni, večjo izjemo pri tem responzoriju predstavlja le rokopis 21.

Sicer nemajhne razlike med zapisi v srednjeveških žičkih antifonarjih postanejo precej manjše v primerjavi s tistim iz antifonarja, ki ga kartuzijani uporabljajo danes, čeprav prizadevanja za novo izdajo te liturgične knjige že potekajo. Antifonar, ki je leta 1999 izšel v 3. izdaji, je nasploh zanimiv primer t. i. dekadenčnega razvoja kvadratne notacije v kartuzijanskih glasbenih knjigah. Responzorij *Egredietur virga*, kakor ga vidimo v tem antifonarju (Glasbeni primer 2), se od zapisov responzorija v žičkih srednjeveških rokopisih izrazito razlikuje prav po odsotnosti členitve melodije na drobne notne figure in skupine notnih figur. Za ta spev v njem tudi ni nobene oznake okroglega b-ja.

Če si ogledamo glasbeni zapis v dveh časovno ekstremno oddaljenih obravnavanih zapisih, v rokopisu 273 in v sodobnem kartuzijanskem antifonarju, ter si poskušamo vsaj približno predstavljati njegov zven, lahko izpeljemo več domnev in ugotovitev. V tisku iz 20. stoletja ni nobene hierarhije med notami v posameznih melizmih. Vse so enake, nekatere (s piko za noto ali črtico nad njo) celo nekoliko podaljšane, a le ob zaključkih fraz. Rokopis 273 kaže drugačno podobo: iz razčlenjenosti melizmatških delov na manjše notne figure je razvidna struktura melodije; čeprav ne vemo natančno, kako so figure izvajali v srednjem veku, je jasno, da so nekatere note v njih pomembnejše od drugih. Velikokrat so to ravno note, ki so pomembne tudi za pripadnost speva 8. modusu, medtem ko na drugih mestih (npr. znotraj kvarte g in c1) najdemo veliko prehodnih, strukturno manj pomembnih not (prim. predvsem nagnjene punctume v Glasbenem primeru 1). Če bi si predstavljali glasbeni zapis v namišljenem grafu glasbenega prostora (navpična os) in časa (vodoravna os), bi bilo pomanjkanje hierarhije v sodobnem tisku še bolj opazno: glasbeno dogajanje znotraj melizmov je kontinuirano, iz njega ne moremo razbrati posameznih delčkov dogajanja ali koliko je posamezen člen melizma pomemben. Na podlagi rokopisa 273 pa je v glasbenem dogajanju moč razbrati posamezne dogodke, ki so med seboj povezani na različne načine. Zelo poenostavljeno si tako lahko predstavljamo, da ima rokopis 273 s svojim zaporedjem dogodkov in njihovo hierarhijo v ozadju neko glasbeno zgodbo, ki je v tisku 20. stoletja zabrisana.

Rokopis 273 izkazuje posebno razumevanje glasbe, ki je bila v času njegovega nastanka še del širšega glasbenega življenja. Še bolj kot za 13. stoletje je bilo takšno dojemanje značilno za predhodna stoletja, ohranilo pa se je še v tistem času: razumevanje melodije korala, v katerem tonske višine niso najpomembnejši glasbeni aspekt. Enako pomembna sta skupinjenje v zaporedje melodičnih obrazcev, sosledje formul oz. drobnih gest – lahko bi rekli tudi figur in skupin figur–, in značilna izvedba, povezana z osnovnimi glasbenimi značilnostmi spevov, kot je npr. modus.⁹⁰ Ko je bila glasbena zavest o teh obrazcih še živa in je nekaj pomenila, so imeli tudi posamezni obrazci povsem drugačen pomen kot v poznejših časih, ko se je modalna zavest izgubljala.

Skupinjenje not v figure je tesno povezano tudi zgolj z izvajalskim in interpretacijskim aspektom, ne le s strukturo glasbe. Izolirana nota v skupini ima večjo težo kot tista, ki je vključena v nek verižni prehod; podobno velja običajno za prvo ali zadnjo noto posameznih figur. Note z večjo napetostjo se izmenjujejo s tistimi z manjšo napetostjo, zato je takšna izvedba razgibana in živa, čeprav ni nujno hitra. V zapisu s samimi verigami kvadratnih not ni nobenih razlik v napetosti, prehodnosti in teži not, zato je možnost monotonega in počasnega petja dosti bolj verjetna.

V primerjavi s sodobnim antifonarjem so si žički srednjeveški rokopisi med seboj pravzaprav še dokaj podobni. Res je, da v njih najdemo različno členjene zapise iste melodije. Najbolj podrobno razčlenjeni oz. ritmično difrencirani so zapisi v zgodnjem rokopisu – rokopisu 273, kjer so dolgi melizmi skrbno členjeni na več drobnih notnih figur. V kasnejših rokopisih je melodija členjena drugače ali pa se členitev ponekod celo izgubi. Ista vsebina se je glede na notacijo v kasnejših rokopisih razumela drugače – z drugačnimi figurami. Še vedno pa je bila pomembna. Zakaj bi sicer ti rokopisi sploh zapisovali posamezne figure, ko pa je za kopista toliko lažje pisati dolge verige not, v katerih mu ni treba odstavljati peresa? Figure so ostale pomembne za značaj in ritmično interpretacijo melodije, so pa tudi lažje za učenje melodij na pamet. Če povzamemo poenostavljeni primer: dogajanje v glasbenem času je v posamezne drobce ali dogodke v žičkih rokopisih poznega srednjega veka razčlenjeno nekoliko manj, predvsem pa drugače kot v rokopisu 13. stoletja. Še vedno pa žički rokopisi izražajo težnjo, da bi to glasbeno dogajanje uredili v posamezne dogodke in hierarhijo med njimi – v zgodbo.

⁹⁰ Prim. Treitler, *Reading and singing*, str. 156, 159 in 162.

Viri

- Antiphonarium nocturnum ad usum Sacri Ordinis Carthusiensis*. Troisième édition. Majoris Cartusiae, 1999. Spletna stran kartuzijanskega reda, <<http://www.chartreux.org/en/frame.html>>, (dostop 14. aprila 2011).
- Biblia Sacra Vulgata*, <<http://www.latinvulgate.com>>, (dostop 13. maja 2011).
- Instituta patrum*. Rokopis St. Gallen (Cod. Sang.) 556, <<http://www.e-codices.unifr.ch/de/csg/0556>>, (dostop 25. februarja 2011).
- Rokopis [Handschrift] Ms. 7, Univerzitetna knjižnica v Gradcu (Universitätsbibliothek Graz), 15. stoletje.
- Rokopis [Handschrift] Ms. 18, Univerzitetna knjižnica v Gradcu (Universitätsbibliothek Graz), 15. stoletje.
- Rokopis [Handschrift] Ms. 21, Univerzitetna knjižnica v Gradcu (Universitätsbibliothek Graz), 15. stoletje.
- Rokopis [Handschrift] Ms. 51, Univerzitetna knjižnica v Gradcu (Universitätsbibliothek Graz), 15. stoletje.
- Rokopis [Handschrift] Ms. 145, Univerzitetna knjižnica v Gradcu (Universitätsbibliothek Graz), 15. stoletje.
- Rokopis [Handschrift] Ms. 273, Univerzitetna knjižnica v Gradcu (Universitätsbibliothek Graz), 13. stoletje.
- Sveto pismo na internetu*. Slovenski standardni prevod, osnovna izdaja. Svetopisemska družba Slovenije, 2001, <<http://www.biblija.net>>, (dostop 13. februarja 2011).

Literatura in spletna literatura

- Becker, Hansjakob: *Die Kartause: Liturgisches Erbe und konziliare Reform. Untersuchungen und Dokumente*. Analecta cartusiana 116/5. Salzburg: Institut für Anglistik und Amerikanistik der Universität Salzburg, 1990.
- Becker, Hansjakob: *Die Responsorien des Kartäuserbreviers: Untersuchungen zu Urform und Herkunft des Antiphonars der Kartause*. Münchener theologische Studien 39. München: Max Hueber Verlag, 1971.
- Becker, Hansjakob: *Das Tonale Guigos I.: Ein Beitrag zur Geschichte des liturgischen Gesanges und der Ars Musica im Mittelalter*. Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 23. München: Argeo-Gesellschaft, 1975.
- Benedik, Metod: Zgodovinski oris kartuzijanskega reda. *Benediktinci, kartuzijani, cistercijani: Redovništvo na Slovenskem*. 1 (ur. France M. Dolinar). Ljubljana: Kartuzija Pleterje in Cisterca Stična, 1984, str. 87–106.
- Berry, Mary: Carthusian Monks. *Grove Music Online*, <<http://www.oxfordmusiconline.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/subscriber/article/grove/music/05035>>, (dostop 16. julija 2007).

- Bruno iz Kölna [sv. Bruno], *Pismo Raoulu le Verdu*. Duhovnost. *Kartuzijani in kartuzija Pleterje*. Spletna stran kartuzije Pleterje, <http://www.kartuzija-pleterje.si/index_slo.htm>, (dostop 31. marca 2010).
- Carthusian Monks and Carthusian Nuns*. Spletna stran kartuzijanskega reda, <<http://www.chartreux.org/en/frame.html>>, (dostop 11. julija 2007).
- [Un] Chartreux, La Récordation en Chartreuse. *International Musicological Society Study Group Cantus Planus: Papers Read at the 6th Meeting*, 1: Eger, Hungary, 1993. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, Institute for Musicology, 1995, str. 251–301.
- Degand, Amand: Chartreux (Liturgie des). *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. 3/1 (ur. Fernand Cabrol in Henri Leclercq). Paris: Librairie Letouzey et Ané, 1948, stolp. 1045–1071.
- Degand, Amand: *La tradition dans le chant cartusien*. Kartuzija Motta Grossa, 1965 (pretipkan tipkopolis iz kartuzije Parkminster, 1915).
- Devaux, Augustin: *Introduction à une édition critique de l'antiphonaire cartusien*. Sélignac, 2000 (tipkopolis).
- Farge, James K.: Peter Cousturier. *Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*. Volumes 1–3. Toronto: University of Toronto Press, 1995 (ponatis izdaje iz 1985), str. 352–353.
- Florea, Luminita: "Let Us Sing With a Well-rounded and Lively Voice:" An Unknown Medieval Music Manuscript in the Robbins Collection of Roman and Medieval Canon Law, University of California at Berkeley. Bangor, 2008 (referat na simpoziju *Medieval and Renaissance Music Conference*, Univerza v Bangorju, Velika Britanija, julij 2008), <http://academia.edu.documents.s3.amazonaws.com/908986/Avignon_via_Capri.doc>, (dostop 12. novembra 2010).
- Flotzinger, Rudolf: Die notierten mittelalterlichen Handschriften aus der Kartause Seiz. *Srednjeveška glasba na Slovenskem in njene evropske vzporednice* (ur. Jurij Snoj). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1998, str. 51–65.
- Golob, Nataša: *Srednjeveški rokopisi iz Žičke kartuzije (1160–1560)*. Ljubljana: Narodna galerija, 2006.
- Graduel cartusien: Introduction à l'édition critique* (ur. in kritični predgovor pripravila Augustin Devaux in Dysmas de Lassus). *Analecta cartusiana* 228/1. Salzburg: Institut für Anglistik und Amerikanistik der Universität Salzburg, 2008.
- Hiley, David in Szendrei, Janka: Notation, §III, 1 (vi)(a): Plainchant: Pitch-specific notations, 13th–16th century, Square notation. *Grove Music Online*, <<http://www.oxfordmusiconline.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/subscribe/article/grove/music/20114pg4>>, (dostop 23. marca 2009).
- Hiley, David: Performing practice, §I: Western, 2. Medieval monophony. *Grove Music Online*, <<http://www.oxfordmusiconline.com.nukweb>>

- nuk.uni-lj.si/subscriber/article/grove/music/40272>, (dostop 12. februarja 2011).
- Hiley, David: *Western plainchant*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Hinge, George: Linguistic Consciousness in Erasmus Desiderius' *De conscribendis epistolis* and *De recta latini graecique sermonis pronuntiatione*, <<http://www.georgehinge.com/erasm.html>>, (dostop 9. julija 2007).
- Hüsch, Heinrich: Kartäuser. *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. 7 (ur. Friedrich Blume). Kassel idr.: Bärenreiter, 1958, stolp. 706–714.
- King, Arthur Archdale: *Liturgies of the Religious Orders*. London in New York: Longmans, Green & Co., 1955.
- Klein, Johann Baptist: *Der Choralgesang der Kartäuser in Theorie und Praxis unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Kartäuser*. II. Berlin: Friedrich-Wilhelms-Universität, 1910.
- Lambres, Benoît: L'antiphonaire des chartreux. *Études grégoriennes*. XIV (ur. Joseph Gajard). Solesmes: Abbaye Saint-Pierre de Solesmes, 1973, str. 213–218.
- Lambres, Benoît: Le chant des chartreux. *Revue belge de Musicologie / Belgisch Tijdschrift voor Muziekwetenschap*, 24/1, 1970, str. 17–41.
- Mali misal kartuzijskega reda za uporabo v koru*. Latinsko-slovenska izdaja. Pleterje: Kartuzija Pleterje, 1988.
- Mlinarič, Jože: *Kartuziji Žiče in Jurklošter*. Maribor: Založba Obzorja, 1991.
- Moulin, Léo: Note sur les particularités de l'Ordre cartusien. *Historia et spiritualitas cartusensis: Acta colloquii quarti internationali* (ur. Jan de Grauwe). Destelbergen in Saint-Étienne: Centre Européen de Recherches sur les Congrégations et Ordres Monastiques, 1983, str. 283–288.
- Novak, Boris A.: *Zven in pomen: Študije o slovenskem pesniškem jeziku*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2005.
- Niederhorn – Bruck, Meta: Die liturgietheoretischen Normen in den Consuetudines der Prioren Guigo, Anthelm und Basilius unter besonderer Berücksichtigung der Musik. *Gedenkschrift für Walter Pass* (ur. Martin Czernin). Tutzing: Verlag Dr. Hans Schneider, 2002, str. 177–200.
- Obnovljena pravila kartuzijskega reda*. 1.–4. knjiga. Odobrena od generalnega kapitlja leta 1971. Pleterje: Kartuzija Pleterje, 1980.
- Pravila. *Kartuzijani in kartuzija Pleterje*. Spletna stran kartuzije Pleterje, <http://www.kartuzija-pleterje.si/index_slo.htm>, (dostop 31. marca 2010).
- Ringer, Alexander L.: Melody. *Grove Music Online*, <<http://www.oxford-musiconline.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/subscriber/article/grove/music/18357>>, (dostop 9. julija 2008).
- Snoj, Jurij: Glasbene zvrsti v srednjem veku na Slovenskem. *De musica disserenda*, VI/1, 2010, str. 87–111.
- Snoj, Jurij: *Gregorijanski koral*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1999.

- Šter, Katarina: Med predpisom in opisom glasbenega življenja: notni zapisi v srednjeveških žičkih antifonarjih (v pripravi za objavo v eni od monografij zbirke *Analecta cartusiana*).
- Šter, Katarina: *Poznosrednjeveška monastična recepcija koralnega enoglasja na primeru antifonarjev iz žičke kartuzije*. Ljubljana: Oddelek za muzikologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2010 (doktorska disertacija, tipkopolis).
- Treitler, Leo: Reading and Singing: On the Genesis of Occidental Music-Writing. *Early Music History*, 4, 1984, str. 135–208.
- Török, Liturgie et spiritualité chez les chartreux hongrois au début du XVIème siècle. *Kartäuserliturgie und Kartäuserschriftum*. 2 (ur. James Hogg). *Analecta cartusiana* 116/2. Salzburg: Institut für Anglistik und Amerikanistik der Universität Salzburg, 1988, str. 63–69.
- Zidar, Pavle: Kartuzija (odlomek iz romana *Črni trn*). *Sodobnost*, 25/5, 1977, str. 486–491.

PRILOGE

Glasbeni primer 1: Responzorij *Egredietur virga* v srednjeveških žičkih antifonarjih⁹¹

273 Egre-di - - - e-tur vir-ga de ra-di-ce ies - - se et flos de ra-di-ce

18 Egre-di - - - e-tur vir-ga de ra-di-ce ies - - se et flos de ra-di-ce

21 Egre-di - - - e-tur vir-ga de ra-di-ce ies - - se et flos de ra-di-ce

745 Egre-di - - - e-tur vir-ga de ra-di-ce ies - - se et flos de ra-di-ce

51 Egre-di - - - e-tur vir-ga de ra-di-ce ies - - se et flos de ra-di-ce

7 Egre-di - - - e-tur vir-ga de ra-di-ce ies - - se et flos de ra-di-ce

277 e-ius as - - cen - - det et e-rit iusti-ci-a cingulum lumborum e - - ius et fi - - des

16 e-ius as - - cen - - det. Et e-rit iusti-ci-a cingulum lumborum e - - ius et fi - - des

21 e-ius as - - cen - - det et e-rit iusti-ci-a cingulum lumborum e - - ius et fi - - des

745 e-ius as - - cen - - det. Et e-rit iusti-ci-a cingulum lumborum e - - ius et fi - - des
a kasnoje kopirani v "f"?

51 e-ius as - - cen - - det Et e-rit iusti-ci-a cingulum lumborum e - - ius et fi - - des

7 e-ius as - - cen - - det Et e-rit iusti-ci-a cingulum lumborum e - - ius et fi - - des

⁹¹ Glasbeni primer 1 vsebuje responzorij *Egredietur virga*, primerjalno izpisan iz šestih srednjeveških žičkih antifonarjev iz Univerzitetne knjižnice v Gradcu. Prepis glasbene zapise za lažjo primerjavo prikazuje vzporedno, od najmlajšega rokopisa (273) do najstarejšega (7), ki so v začetku vrstice označeni s številčno signaturo.

273
 cin - cto - ri - - um re - num e - - sus Et re - qui - es - cet su - per e - um
 18
 cin - cto - ri - - um re - num e - - sus Et re - qui - es - cet su - per e - um
 21
 cin - cto - ri - - um re - num e - - sus Et re - qui - es - cet su - per e - um
 145
 cin - cto - ri - - um re - num e - - sus Et re - qui - es - cet su - per e - um
 51
 cin - cto - ri - - um re - num e - - sus Et re - qui - es - cet su - per e - um
 7
 cin - cto - ri - - um re - num e - - sus Et re - qui - es - cet su - per e - um

273
 spi - ri - tus do - mi - - ni spi - ri - tus sa - pi - en - ti - e et in - tel - lec - - - tus
 18
 spi - ri - tus do - mi - - ni spi - ri - tus sa - pi - en - ti - e et in - tel - lec - - - tus
 21
 spi - ri - tus do - mi - - ni spi - ri - tus sa - pi - en - ti - e et in - tel - lec - - - tus
 145
 spi - ri - tus do - mi - - ni spi - ri - tus sa - pi - en - ti - e et in - tel - lec - - - tus
 51
 spi - ri - tus do - mi - - ni spi - ri - tus sa - pi - en - ti - e et in - tel - lec - - - tus
 7
 spi - ri - tus do - mi - - ni spi - ri - tus sa - pi - en - ti - e et in - tel - lec - - - tus

[Cestina zaradi klatje v porgonantu]

Glasbeni primer 2: Responsorij *Egredietur virga, Antiphonarium nocturnum*⁹²

E Gredi- etur virga
 de ra- di- ce Jes- se, et flos
 de radi- ce e- jus a- scen- det.
 Et e- rit justi- ti- a cingulum lumbo-
 rum e- jus, et fi- des cincto-
 ri- um * re- num e- jus.
 Versus.
E T requiescet super e- um
 spi-ritus Domi- ni, spiritus sapien-
 ti- æ et in- tel- le- ctus. Et.

Tabela 1: Osnovni notni znaki v srednjeveških žičkih antifonarjih in njihove oblike

Notni znak / figura	Oblika notnega znaka / figure
Punctum	■
Nagnjeni punctum	◆
Virga	┌
Bistropa	■ ■
Tristropa	■ ■ ■
Vertikalni pes / diagonalni pes	■ / ■ ■

⁹² *Antiphonarium nocturnum*, str. 5–6.

Clivis	
Scandicus: punctum-pes / pes-punctum / pes-punctum ločeno / verižni scandicus / vertikalni scandicus	
Torculus	
Diagonalni porrectus / porrectus z nazaj obrnjenim punctumom / porrectus z obliquo	
Climacus: punctum z nagnjenima punctuma / virga z nagnjenima punctuma / verižni climacus / nagnjeni punctumi	
Climacus s štirimi toni: punctum z nagnjenimi punctumi / virga z nagnjenimi punctumi / verižni climacus / nagnjeni punctumi	
Diagonalni pes subbipunctis / vertikalni pes subbipunctis / verižni pes subbipunctis? ¹	
Torculus resupinus? / torculus resupinus – porrectus praepunctis? / torculus resupinus – porrectus praepunctis z obliquo?	
Porrectus flexus / verižni porrectus flexus? / porrectus flexus z vertikalnim pesom – clivis-pes? / porrectus flexus z diagonalnim pesom – clivis-pes? / porrectus flexus z obliquo in punctumom / v levo obrnjeni porrectus flexus z ločenim punctumom	
Climacus resupinus?	

¹ Vprašaj [?] ob imenih nekaterih figur nakazuje, da iz oblike figure ni mogoče razbrati, kako je zgrajena, in predlaga eno možnost poimenovanja notne figure, ki pa ni edina.

Tabela 2: Besedila oficija druge adventne nedelje v srednjeveških žičkih rokopisih

V spodnji tabeli so navedena besedila spevov oficija druge adventne nedelje v žičkih srednjeveških antifonarjih. Spevi so navedeni po vrstnem redu izvajanja v določenem liturgičnem obredu, z zvezdico [*] so označeni incipiti v nepopolno zapisanih spevih ali pa intonacija v popolno zapisanih spevih. Zapis besedil spevov v veliki meri upošteva zapise v rokopisu 273. Izjema so velike začetnice ob začetkih spevov ter pike in njim sledeče velike začetnice, ki so na tem mestu zaradi večje preglednosti dodane v nekaterih delih spevov: v verzetu pred odpevom ter v rezponzoriju pred repetendumom. Rokopis 273 sicer ne uporablja velikih začetnic ali ločil. Ohranjene pa so male začetnice, ki jih rokopis 273 uporablja tako pri osebnih kakor lastnih imenih. Če speva v rokopisu 273 ni, je besedilo navedeno po rokopisu 18 (spevi do 2. rezponzorija matutina in še nekateri drugi).

Navedena so tudi biblična mesta, od koder so besedila vzeta; včasih je možnih več sklicnih mest, tako npr. pri antifoni *Ecce in nubibus*, ki je zelo podobno formulirana na več mestih, nikjer pa dobesedno. Pri kantikih (*Magnificat*, *Benedicite*, *Benedictus*) je v tabeli navedena le njihova začetna vrstica, ki ji je dodan znak za nadaljevanje (–).

Zvrst speva	Besedilo speva	Biblično mesto
Rezponzorij	Egredietur virga* [glej 2. veliki rezponzorij matutina]	Izaija 11,1 in 11,5
Verzet z odpevom	Rorate celi desuper* [Et nubes pluant iustum]	Izaija 45,8
Antifona Magnificata	Tu es qui venturus es an alium expectamus dicite iohanni que vidistis ad lumen redeunt ceci mortui resurgunt pauperes evangelizantur alleluia	Matej 2,2
Magnificat	Magnificat*	Luka 1,46–
Invitatorijska antifona	Regem venturum*	
Invitatorijski psalm	Venite*	Psalm 94
Veliki rezponzorij 1	Jerusalem cito veniet salus tua quare merore consumeris non quid consiliarius non est tibi quia innovavit te dolor. Salvabo te et liberabo te noli timere	Mihej 4,8–9 ²
Verz rezponzorija	Exaltabitur manus tua super hostes tuos et omnes inimici tui interibunt	Mihej 5,9
Veliki rezponzorij 2	Egredietur virga de radice iesse et flos de radice eius ascendet. Et erit iusticia cingulum lumborum eius et fides cinctorium renum eius	Izaija 11,1 in 11,5

Zvrst speva	Besedilo speva	Biblično mesto
Verz responzorija	Et requiescet super eum spiritus domini spiritus sapientie et intellectus	Izaija 11,2
Veliki responzorij 3	Letentur celi et exultet terra iubilante montes laudem quia consolatus est dominus populum suum. Et pauperum suorum miserebitur	Izaija 49,13 ³
Verz responzorija	Ecce in fortitudine veniet et brachium eius dominabitur	Izaija 40,10 ⁴
Veliki responzorij 4	Ecce dies* [veniunt dicit dominus et suscitabo david germen iustum et regnabit rex et sapiens erit et faciet iudicium et iusticiam in terra. Et hoc est nomen quod vocabunt eum dominus iustus noster] [iz matutina prve adventne nedelje; po rokopisu 18]	Jeremija 23,5–6
[Verz]	[In diebus illis salvabitur iuda et israhel habitabit confidenter] [iz matutina prve adventne nedelje; po rokopisu 18]	Jeremija 23,6
Veliki responzorij 5	Videbunt gentes iustum tuum et cuncti reges inclitum tuum. Et vocabitur tibi nomen novum quod os domini nominavit	Izaija 62,2
Verz responzorija	Et erit corona glorie in manu domini et diadema regni in manu dei tui	Izaija 62,3
Veliki responzorij 6	Sicut mater consolatur filios suos ita consolabor nos dicit dominus et in ierusalem consolabimini. Et videbitis et gaudebit cor vestrum	Izaija 66,13–14
Verz responzorija	Dabo in syon salutem et in ierusalem gloriam meam	Izaija 46,13
Veliki responzorij 7	Alieni non transibunt per ierusalem amplius. Et in illa die stillabunt montes dulcedinem et colles fluent lac et mel dicit dominus	Joel 3,17–18
Verz responzorija	Tunc exultabunt omnia ligna silvarum a facie domini quoniam venit	Psalms 95,12–13
Veliki responzorij 8	Ave maria* [gratia plena dominus tecum. Spiritus sanctus superveniet in te et virtus altissimi obumbrabit tibi quod enim ex te nascetur sanctum vocabitur filius dei] [iz matutina prve adventne nedelje; po rokopisu 18]	Luka 1,28 in 1,35
[Verz]	[Quomodo fiet istud quoniam virum non cognosco et respondens angelus dixit ei] [iz matutina prve adventne nedelje; po rokopisu 18]	Luka 1,35
Veliki responzorij 9	Montes israhel ramos vestros expandite et florete et fructus facite. Prope est ut veniat dies domini	Ezekijel 36,8
Verz responzorija	Ex syon species decoris eius deus noster manifeste veniet	Psalms 49,2–3

Zvrst speva	Besedilo speva	Biblično mesto
Veliki responzorij 10	Ecce dominus veniet et omnes sancti eius cum eo et erit in die illa lux magna et exhibunt de ierusalem sicut aqua munda et regnabit dominus in eternum. Super omnes gentes	Mihej 1, Mihej 4,6–7, Zaharija 14,8 idr.
Verz responzorija	In die illa erit dominus unus et erit nomen eius unum	Zaharija 14,9
Veliki responzorij 11	Quomodo fiet hoc quoniam virum non cognosco dixit maria ad angelum spiritus sanctus superveniet in te. Et virtus altissimi obumbrabit tibi	Luka 1,34–35
Verz responzorija	Ne timeas maria invenisti gratiam apud domi[n]um	Luka 1,30
Veliki responzorij 12	Salvatorem expectamus* [dominum iesum christum. Qui reformabit corpus humilitatis nostre configuratum corpori claritatis sue] [iz matutina prve adventne nedelje; po rokopisu 18]	Filipljanom 3,20–21
[Verz]	[Sobrie et iuste et pie vivamus in hoc seculo expectantes beatam spem et adventum glorie magni dei] [iz matutina prve adventne nedelje; po rokopisu 18]	Titu 2,12–13

Lavde

Antifona 1	Ecce* in nubibus celi dominus veniet in potestate magna all[elui]a	Matej 24,30 / Marko 13,26
Psalm	Miserere*	Psalm 50
Antifona 2	Expectabo dominum salvatorem meum et prestolabor eum all[elui]a	Izaija 8,17
Psalm	Confitemini*	Psalm 117
Antifona 3	Urbs fortitudinis* nostre syon salvator ponetur in ea murus et antemurale aperite portas et ingrediat gens iusta all[elui]a	Izaija 26,1–2
Psalm	Deus deus*	Psalm 62
Antifona 4	Montes et colles* cantabunt coram deo laudem et omnia ligna silvarum plaudent manibus et erit dominus nominatus in signum eternum all[elui]a all[elui]a	Izaija 55,12–13
Kantik	Benedicite*	Danijel 3,57–
Antifona 5	Ecce apparebit* dominus et non mentietur si moram fecerit expecta eum quia veniet et non tardabit all[elui]a	Habakuk 2,3

Psalm	Laudate*	Psalmi 148–150
Kratki responzorij	Rorate celi desuper* [et nubes pluant iustum] [iz matutina druge adventne nedelje; po rokopisu 18]	Izaija 45,8
[Verz]	[Aperiatum terra et germinet salvatorem] [iz matutina druge adventne nedelje; po rokopisu 18]	Izaija 45,8
[Doksolo- gija]	[Gloria patri et filio et spiritui sancto] [iz matutina druge adventne nedelje; po rokopisu 18]	
Verzet z odpevom	Super te ie*[rusalem orietur dominus. Et gloria eius in te videbitur] [iz matutina druge adventne nedelje; po rokopisu 18]	Psalm 72,10
Antifona Benedictusa	Iohannes atuem* cum audisset in vinculis opera cristi mittens duos de discipulis suis ait illi tu es qui venturus es an alium expectamus	Matej 11,2–3
Benedictus	Benedictus*	Luka 1,68–

Dnevne ure

Antifona	Ecce in nubibus* [prva antifona lavd]	Matej 24,30 / Marko 13,26
----------	---------------------------------------	---------------------------

Druge vespere

Antifona	Dixit dominus* [običajne vespere praznikov]	Psalm 109,3
Psalm	Dixit dominus*	Psalm 109
Kratki responzorij	Super te ierusalem*	Psalm 72,10
Verzet z odpevom	Rorate celi desuper* [Et nubes pluant iustum]	Izaija 45,8
Antifona Magnificata	Ite dicite iohanni* ceci vident et surdi audiunt claudi curantur leprosi mundantur	Luka 7,22 / Matej 11,4–5
Magnificat	Magnificat*	Luka 1,46–

² Mihej 4,8–9: »Et tu turris Gregis nebulosa filiae Sion usque ad te veniet et veniet potestas prima regnum filiae Hierusalem / nunc quare maerore contraheris numquid rex non est tibi aut consiliarius tuus periit quia comprehendit te dolor sicut parturientem.« Navedeno po spletni strani *Biblia Sacra Vulgata*.

³ Izaija 49,13: »Laudate caeli et exulta terra iubilate montes laudem quia consolatus est Dominus populum suum et pauperum suorum miserebitur.« *Biblia Sacra Vulgata*.

⁴ Izaija 40,10: »Ecce Dominus Deus in fortitudine veniet et brachium eius dominabitur.« *Biblia Sacra Vulgata*.

**Performing Gregorian Chant: Written Records
of the Responsory *Egredietur virga* in the Antiphoners
from Žiče and How It Actually Sounded**

Summary

Assumptions about how liturgical music was performed at the Carthusian monastery, or charterhouse, in Žiče during the Middle Ages are based on many different sources, such as the rules of the order concerning plainchant performance or descriptions of Carthusian singing. However, these descriptions often present a somehow distorted picture: through history, the records of the general chapters mostly dealt with music in situations that had to be sanctioned, but did not interfere in the regular everyday liturgical musical practice. There are also more descriptions of Carthusian singing by outside visitors than those by the monks themselves. It is therefore not surprising that the laymen did not always show greater understanding of Carthusian music and its role in the life of the monastic community. Nevertheless, even if their accounts must be taken with a grain of salt, they provide rich and interesting insight into the manner of Carthusian singing.

No known important written reports on Carthusian singing directly address the Žiče Charterhouse. The main source of knowledge about monastic singing at Žiče remains written music, and so the most can be learned about the monastery's medieval musical life from the medieval manuscripts of Žiče. This article compares the manuscripts with one another as well as with the present-day Carthusian antiphoner based on the example of the responsory *Egredietur virga* in order to learn more about how Žiče plainchant was performed and perhaps to imagine how it sounded.

The Ghost of Early Music in Walton's Hamlet

ALEXIS BENNETT*

ABSTRACT

This article will explore William Walton's score for the Mousetrap scene (or the play within the play) in *Hamlet* (Laurence Olivier, 1948) with regard to the elements of early music detectable in its style. I will ask to what extent developments in historical performance practice informed its composition, or whether it is possible to identify in the work other factors independent of any historicist revival.

IZVLEČEK

Razprava preučuje slogovne elemente stare glasbe v partituri Williama Waltona za sceno Mišelovke (oz. igre v igri) v filmu *Hamlet*, ki ga je leta 1948 režiral Laurence Olivier. Ob tem se zastavlja vprašanje, do kolikšne mere je razvoj historične izvajalske prakse vplival na komponiranje glasbe v tem filmu oz. ali je mogoče med vplivi na filmsko glasbo *Hamleta* najti še druge dejavnike, neodvisne od procesa oživljanja historičistične prakse.

KEY WORDS

Walton, *Hamlet*, Mousetrap, historical, neo-classicism

KLJUČNE BESEDE

Walton, *Hamlet*, Mišelovka, historičnost, neoklasicizem

This paper will contribute to the very slim literature that draws together two apparently distant fields – early music (its performance, criticism and associated performance practice scholarship) and film music studies. The fact that this odd couple have seldom been seen together is surprising given the volume of material available for analysis (costume dramas with musical accompaniment of one kind or another continue to find success in mainstream cinema) although some significant work has emerged in recent years examining the exploitation of extant classical music in narrative film. This is not my concern here; rather, I intend to ask questions about so-called historically-informed performance when applied to original music composed for a so-called period film¹ made at a time when the phenomenon we now know as

* Alexis Bennett, MA, MMus, MPhil, Goldsmiths, University of London, e-mail: lex@alexis-bennett.co.uk

¹ For an example of a paper on this subject, see Mera, *Representing the Baroque*.

the early music revival was – if not actually in its infancy – by no means a mainstream concept.

The following discussion will take a scene from Laurence Olivier's film of *Hamlet* (1948) which is particularly interesting in terms of both the language of early music that the composer William Walton chooses to use and also from the standpoint of screen-music concepts such as diegesis and empathy.

Like a ghost from the British cinematic past, Laurence Olivier's *Hamlet* recently emerged again in the broadsheet press in connection with *Slumdog Millionaire* (Danny Boyle, 2008). Boyle's rags-to-riches Bollywood adventure was the first film entirely funded in Britain to win Best Picture at the Academy Awards since *Hamlet*.² It is interesting to reflect on the fact that between 1948 and 2008 we have seen an enormous shift in the culture and industry of film scoring: it seems unlikely that Boyle, or indeed any top-flight mainstream director today, might approach a well-established concert composer for a major commercial project.³

However, Walton would have been the first to admit that he wrote film music for the money, and even in that relatively golden era of British film music from the late-1930s through to the late-1950s – during which time Benjamin Britten, Ralph Vaughan Williams, Arnold Bax, Arthur Bliss and Malcolm Arnold all tried their hand to varying degrees at the craft⁴ – there was a snobbery applied to the practice of composing for the screen which might arguably have contributed to the gradual removal of the art music sector of composers from the film industry. Britten made no secret of the fact that he did not take film music particularly seriously,⁵ and ten years before *Hamlet* Walton wrote to his publisher expressing his dilemma over whether “to become a film composer or a real composer”⁶ now that he had bought a house with the money made in films. On the other hand, as K.J. Donnelly notes, “famous composers were a cinematic attraction” in Britain in the 1930s and 1940s, British film music being conceived “in opposition to Hollywood's industrial modes”⁷ – a reference to the system (still widespread today), of team-driven production-line scoring in the US film industry.

After collaborating on their wartime adaptation of *Henry V* (1944), Laurence Olivier and William Walton joined forces again in 1948 for *Hamlet*, an altogether darker project, fittingly shot in black and white in contrast to

² Hoyle, British ‘no-hoper’ *Slumdog Millionaire* scents glory at Oscars.

³ In recent years the composers Philip Glass and Tan Dun have made this transition, but these should be viewed as anomalies in the general trend.

⁴ For an excellent overview of this period, see Swynnoe, *The Best Years of British Film Music*.

⁵ Cooke, *A History of Film Music*, p. 226.

⁶ *The Selected Letters of William Walton*, p. 115. Cited in Cooke, *A History of Film Music*, p. 226.

⁷ Donnelly, *Wicked Sounds and Magic Melodies*, pp. 155–156.

the bold colour of Henry. It was as if the wartime spirit demanded light and pageant from Olivier, while peace brought self-reflection. This article will concentrate on the Mousetrap scene (III.2), or the Players' Scene, in which a group of travelling actors present a play chosen by Prince Hamlet (Olivier). He hopes this performance will provoke his murderous uncle Claudius (Basil Sydney) to react, thus confirming Hamlet's suspicions that Claudius killed the old king, Hamlet Sr. This scene, complex in Shakespeare's text through the interaction of players and watching courtiers, is likewise presented in a virtuosic display of fluid, long-take cinematography. It includes one long tracking shot, moving from the on-stage action to the faces of the onlookers and back again (see Plate 1). Such a sequence is a gift to a screen composer, and in Walton's treatment of it one can find a startling awareness of the interplay of diegetic and non-diegetic approaches, and similarly a frequent shifting between the recognisably Waltonian symphonic style, informed by leitmotivic screen music convention, and a contrasting mode of writing with an antiquated and self-consciously pre-Romantic flavour.



Plate 1: The Tracking Shot

Since *Façade* (1922), Walton's work had been shot through with an inter-disciplinary streak, largely due to his association with the Sitwell set, who had supported the young composer after discovering him at Oxford. His score for the play scene in *Hamlet* may be seen in the context of a body of work that time and again responds to visual stimuli, from the obscuring front-cloths of *Façade* (intended to redress the balance of power between

music, text and visuals) to the bawdy cartoons of Thomas Rowlandson (the inspiration for *Portsmouth Point* (1926) and a lost early ballet on the *Dr. Syntax* series). Film music was therefore a natural field for the composer to explore, but it is interesting to reflect on how Walton responded to the demands of a Shakespearean costume drama in his music.

My analysis here will ask to what extent Walton's music for the scene is derived from a genuine historical awareness, or whether other factors might be at work – particularly the impact on the composer of those paradoxical strands of musical modernism which revisit the past. The first consideration however, must be that there is always an expectation in mainstream cinema that composers should work within certain stylistic constraints appropriate to its populist sensibilities. Within this, the genre of the costume drama carries its own musical implications. Emerging in the literature is a critical recognition of composers' tendency to construct their own versions of what so-called early music sounds like, and one also suspects that we as the audience are complicit in this. When a composer writes a score that is supposed to evoke a certain time gone by, he or she is often likely to use what Russell Lack describes as stylistic "shorthand".⁸ It is a concise term, one that may be applied to other generic musical modes, and is of course prevalent in an industry wherein time constraints can impinge on aesthetic integrity, whatever form that may take. However, my reading of Walton's music in *Hamlet* will uncover an arguably more significant context for the stylistic references to early music: that of the neo-classical movement. It appealed to Walton because it acknowledged the past while being essentially modern, and my argument will show how his music for the film can be best interpreted as being drawn from a neo-classical influence perhaps more than any other source.

The costume design and the *mise en scène* of *Hamlet* tell us that the period placement is firmly late-Elizabethan or early Jacobean, and the play scene is a rare moment in which the broad range of characters in the play are presented together: the King and his courtiers alongside the lowly players. Much attention was given by Roger Furse, Carmen Dillon and Elizabeth Hennings (the latter uncredited) to the look of the scene, in set and costume design. However, the extraordinary diverse collection of instruments that is listed in the following description of the scene by the film's musical director Muir Mathieson makes us aware that liberties are already being taken at least with the instrumentation, regardless of what the music actually sounds like. The following ensemble, although not wildly inappropriate, is certainly anachronistic, if only for its inclusion of the cor anglais (Mathieson seems to forget about the viola):

⁸ Lack, *Twenty Four Frames Under*, p. 169.

Then the players make their entry, accompanied by a small group of musicians, [viola], cello, oboe, cor anglais, bassoon, and harpsichord. He opens with a sarabande, music in a slow three-in-a-measure dance time often encountered in 17th and 18th century music, and follows this with a slower, sinister passage for the entry of the poisoner.⁹

On-screen, we see only three musicians, briefly glimpsed twice in passing: one playing what appears to be a violin, the second a small woodwind instrument (possibly a recorder) and the third is long and shawm-like (see Plate 2). The entry that Mathieson describes is actually a fast-moving dance-like piece structured in groups of three simple-time bars, which is followed by the *sarabande* when the on-stage action begins. A glance at Walton's autograph score reveals this opening to be scored in 2/4 time, not the 3/2 that might be assumed by listening. The angular meter and Lydian mode, in combination with the open fifths, results in a calling, gathering feel, like a rustic fanfare (see Plate 3).



Plate 2: The On-Screen Musicians

⁹ *The Film Hamlet*, p. 55.

[Alta marcia]
 Oboe
 Cor Anglais (sounding)
 Viola
 f

Plate 3: The Entry of the Players

These fourteen bars up to Walton’s figure 1 in the score remain unpublished in print, not surviving (in their original form) in Christopher Palmer’s concert suite of the score, *Hamlet: A Shakespeare Scenario*.¹⁰

The *sarabande* section gives us some idea of the nature of Walton’s inner early musician. Lower-note trills give a more exotic feel than one suspects Walton intended, and voice-leading that hints at – but technically does not qualify as – a false relation just before figure 2 in the autograph score implies an antiquated Englishness and gives more flavour to the score. His harmonic sequence one bar after figure 2 is functional enough, but in combination with the *faux*-Renaissance rhythms and grace notes it again gives away Walton’s tendency to facile approximation. This is not a pastiche of any particular composer; on the evidence of this music, there is no effort at a sophisticated stylistic portrait (Walton, having been a choral scholar at Oxford, knew at least a little of the music of William Byrd). This is not to say that nothing of the music of the major Renaissance composers survives here, but the links are tenuous and difficult to identify if they are there at all. The clearly defined phrases of the *sarabande* recall the poise and melodic flair of John Dowland, but his harmonic richness is absent. Lack’s concept of “stylistic shorthand” comes into play here (see Plate 4).

Musicians in picture
 Oboe
 Cor Anglais (sounding)
 Harpsichord
 Viola
 Violoncello
 sim

Plate 4: Stylistic Shorthand

¹⁰ *Hamlet* (arranged by Palmer).

Mirroring the roving motion of the camera, Walton's score subsequently transforms from a small band of musicians to a full orchestral underscore, and as this change takes place, he chooses a familiar theme in the bassoon, which we might remember from the first appearance of the ghost near the opening of the film. This happens at the point of the entry of the player murderer on stage, and is marked in the autograph as such (see Plates 5 and 6).



Plate 5: The Murderer

The theme, building up and bolstered by full brass, side drum, xylophone and tam-tam against the faces of the onlookers, soon gives way again to our little band of players when the camera once more points at the stage, reverting to much the same musical material as before. For the modern listener, there are more ghosts at work than that of Hamlet's father, summoned so clearly at this point by the score. Walton's late-Romantic sensibilities are being haunted by a strange and undeniably charming early music.

I would argue, though, that Walton is giving a peculiar authority to the orchestral passages, being as they are in an underscoring role for what we might call the reality of the viewing characters. Perhaps the composer is operating under an unconscious belief that early music might be associated with artifice, and this has a qualitative implication. Further I would venture that this might be placed within the historical context of an early music revival that had not yet found its post-war footing. Early music is here fabricated, not real, offset against the actual characters in the play *Hamlet*, who are assigned rich and sinister orchestral material. There is blurring of these boundaries, inevitably, but this theory holds on repeated viewings of the scene.

In another short article by Mathieson on *Hamlet*, he describes the scene again but in particularly telling language:

Then come the players, introduced and accompanied during their performance by a small group of musicians. We hear first the music makers; for this the composer provided a delightful period work for violins [*sic*], cello, oboe, cor anglais, bassoon and harpsichord.¹¹

The phrase "a delightful period work" is very much of its time. To our post-historically-informed ears, these words are close to meaningless. If we are to believe Harry Haskell, who argues that the early music revival was largely a result of the proliferation of small, independent record companies

¹¹ Mathieson, *A Note on Hamlet*, p. 19.

Handwritten musical score for "The Murderer" in autograph form. The score is written on aged paper and includes the following elements:

- Section 1:** Marked with a circled "1" and a boxed "2". The title "1-o. Hainians in picture" is written above the first staff. The instruments listed are Ob., Cor Ang., Vla., Vln., and Bassoon.
- Section 2:** Marked with a boxed "2" and the instruction "1-o. & goes down".
- Section 3:** Marked with a boxed "3" and the instruction "1-o. solo. Feltmore". A measure number "146" is written in the upper right of this section. The instruments listed are Ob., Cor Ang., Bassoon, Vla., and Vln. Performance markings include "pizz." and "sub. marc.".
- Section 4:** Marked with a boxed "3" and the instruction "Vln. solo".

The score is written in a clear, legible hand with various musical notations, including notes, rests, and dynamic markings. The page number "2" is written at the bottom center.

Plate 6: The Murderer in Autograph

and expansion of electronic media just before and after the war,¹² we may place Mathieson at this turning point, and his vocabulary betrays this. Mathieson continues, describing the switch to full orchestra:

After a section of this realistic music, a full symphony orchestra of some fifty players takes up the theme as the camera moves around to show the reactions of the King. The camera, taking in a full orbit in its movements, re-focuses on the actors and the music reverts to the small group of instrumentalists.¹³

This is a concise description of the scene but once again his language invites a certain level of unpacking. What does he mean by “realistic music”? Either he is referring to the diegetic nature of the music coming from the little band of players up in the gallery, or he uses the term because there is no word that he can use to describe music that is in some way historically-informed. I suspect the former to be his principal intention, but he might be using the phrase in both senses. Either way, “realistic” is a word which could only have been used in an age before historical performance practice became mainstream and also, crucially, before film music studies as an academic discipline took hold in the consciousness of film musicians.

Hans Keller, in a short article on this scene written in 1948 (the year of the film’s release), also uses the term ‘realistic’ without question but ventures to add further analysis of the score with regard to its relationship with the photography:

[...] the alternation, within one and the same piece of music, of ‘realistic’ period music (for a violin-less chamber ensemble) accompanying the play within the play with ‘background’ music (for full orchestra) interpreting the reactions of Claudius and the rest of the Players’ audience, points the way to new forms and textures of dramatic music based on the camera’s capacity to concentrate, at any given moment, on any part(s) of the total stage picture.¹⁴

Keller highlights Walton’s keen visual sensitivity, and opens the debate up to include not only the diegetic modes of Oliver’s scene but also the empathetic / anempathetic divide that might be found in Walton’s music. Whether the orchestral music in the score is fully empathetic with Hamlet’s anxiety or with Claudius’s fear is not clear cut, but Keller’s remarks make us aware that even the possibility of such questions about the craft of film scoring were relatively new in 1948; he positions Walton as a kind of screen-music pioneer.

¹² Haskell, *The Early Music Revival*, pp. 112–130.

¹³ Mathieson, *A Note on Hamlet*, p. 19.

¹⁴ Keller, *Film Music and Beyond*, p. 178.

Suffice to say that the use of the Murderer theme locates the music more fully in Claudius's half of the empathy sphere, being as he is fully aware of what Hamlet only suspects (the "realistic" music of the on-stage minstrels might be heard as outside this empathetic mode). Keller takes this view further by pointing out that the Murderer theme is used not only for the player murderer but also for the effect of the play upon the king:

[...] even the best Hollywood composer would just automatically have re-used the music from the early flashback showing Claudius's murder, for underlining the corresponding 'murder' in the Players' performance – which would have been the typical leitmotivic tautology such as I witness thrice a week in Leicester Square. Walton, however, utilizes the flashback material in his interpretation of *Claudius's reactions* to the poisoning of the actor-king, thus impressing upon us, more vividly than the picture itself could do, that the King (Claudius) is overwhelmed by the thought of his own deed.¹⁵

Walton arguably takes a primarily visual cue, since the camera lingers intermittently on Claudius during this scene, and Shakespeare breaks the tension with his line: "Give me some light: – away!" The exclamation breaks a period of screen-time that is largely filled with the music of the players and the non-diegetic orchestral score. Much responsibility is thus placed on Walton here. Claudia Gorbman wrote insightfully about music in the silent era, and the following is the third justification she offers for the presence of music in the early cinema:

It had important semiotic functions in the narrative: encoded according to late nineteenth-century conventions, it provided historical, geographical, and atmospheric setting, it helped depict and identify characters and qualify actions. Along with intertitles, its semiotic functions compensated for the characters' lack of speech.¹⁶

Perhaps this helps us to locate Walton's approach here – Olivier has chosen to remove all of the dialogue from the players' scene (at least all of the players' lines; he leaves occasional exchanges and asides from the watching characters) and simply present a dumb show, and what we get in effect is a silent film. Walton – himself "encoded according to late nineteenth-century conventions", reverts to his inner early musician to guide the audio-viewer through the sequence.

Exactly what form Walton's inner early musician took must be explored and, to a certain extent, debunked. The placing of this score at a turning point

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Gorbman, *Unheard Melodies*, p. 53.

in the revival has already been mentioned. It may be no accident that Olivier's wartime movie, *Henry V*, and the post-war *Hamlet* are period pieces (as opposed to present-day adaptations). John Butt has discussed what he calls the "trauma thesis" of the history of the early music revival, which identifies each successive wave of historicism in music as coming after a period of national turmoil, particularly in France and Britain.¹⁷ It may be that Walton was aware of the revival, a twitching presence in the corner of his musical universe, and a symptom of the emerging heritage industry of post-war Britain. It is far more likely, however, that the more immediate influence of neo-classicism was the primary impetus of the 'historical' elements of his film music, and by implication these should not be termed 'historical' at all, but – to agree with Richard Taruskin – must be seen as more akin with modernism than backward-looking sentiment.¹⁸ Herbert Howells once described the appeal of Walton's contrapuntal writing as "the quieter voice of modernity",¹⁹ and indeed the more we learn about Walton's music, the more Arnold Schoenberg emerges as a key figure in his development. The latter's *Pierrot Lunaire* (1912) is a work that was simultaneously ground-breaking and backward-looking, and we know that it infused Walton's sensibilities if not necessarily his musical language. With this in mind, in the play scene of *Hamlet* a new group of ghosts thus becomes visible, including that of Stravinsky, and particularly the spirit of *Pulcinella* (1920), also beloved by Walton; in the bi-tonality common in this score we can also hear the imprint of Hindemith, in this scene particularly the Hindemith of *Nobilissima Visione* (1938), a work which took antiquated dance forms and transformed them by retaining rhythmic tropes but deploying an extended, sub-expressionistic harmonic palette; a trace of Prokofiev's *Classical Symphony* (1917) can be discerned for the same reasons. The music that looms most potently over the play scene of *Hamlet* is that of the classically-informed Maurice Ravel. His use of dance forms, like Hindemith's, retains structural unity but explores his own harmonic sound-world within such constraints; the neat sequences of *Le Tombeau de Couperin* (1917), for example, inform Walton's music here perhaps more than any other single work. Much of this comes down to the modal flavour of the music, adorned as it is with ornamentation and phrasal flourishes. Ravel had been a profound influence on Walton since the Englishman's early *Piano Quartet* (1922), and indeed Walton's possible contextualisation within the musical – if not the social – circle of the French avant-garde of Darius Milhaud, Eric Satie and others has been recognized by some.²⁰ Again, one should be careful not to underestimate the fact that Walton was more likely

¹⁷ Butt, *Playing With History*, pp. 164–166.

¹⁸ Taruskin, *The Pastness of the Present and the Presence of the Past*.

¹⁹ *From Parry to Britten*, p. 197.

²⁰ Tim Barringer notices Cecil Beaton's photo portrait of Walton, with Beaton's own Sonia Delaunay-influenced design as a backdrop. See Barringer, *Façades for Façade*, p. 132.

to be attracted by Ravel's modernism than his backward-looking tendencies: the same relationship that Scott Messing recognizes between Ravel and Debussy. He says of Ravel's neo-classical work that "like Debussy's youthful pieces, these compositions owe less to the eighteenth century specifically than to older contemporaries."²¹

Hamlet retains Walton's neo-classicism as a stylistic tendency, despite – and perhaps as a result of – his obligation to indulge in "stylistic shorthand" at certain moments. The same Walton who we later find in the *Symphony No. 2* (1960), and indeed all the way back to *Façade* (1922) is evident here. Something about the atmosphere that is created in the play scene is peculiarly Waltonian. Constant Lambert was aware of the significance of the 1942 performance of *Façade*, which was paired with a second-half airing of *Pierrot Lunaire* (1912), describing it as "a Lieder recital that has taken the wrong turning";²² Tim Barringer notes that both pieces began as "a scandal in a drawing room", that is, both works had mildly controversial first airings, *Façade*'s own (private) premiere literally taking place in the Sitwells' house.²³ Much has been made of the reported hostile reaction to the piece at its first public airing the following year, and Barringer largely attributed this myth to the Sitwells' desire for a premiere of a similar magnitude to that of Stravinsky's *Le Sacre du Printemps* (1913) and Satie's *Parade* (1917).²⁴ All of this may have been going through Walton's mind as he viewed the play scene in *Hamlet* for the first time: a performance creating turbulence in the onlookers, and outrage in the surrounding community. Furthermore, film has always offered for many a platform for *Gesamtkunstwerk*, a concept that had indeed hovered largely unrealised around Walton's work since *Façade*. For this reason the spectre of modernism may have been reinforced by *Hamlet*, and hence the move away from a specifically early music approach.

Mention should be made of the use of the musical directions that Shakespeare himself made in the text of the play scene. As the king and queen enter with their courtiers to see the players perform, Shakespeare gives the following direction:

Danish march. Flourish
Trumpets and kettledrums
Enter the King and Queen, Polonius, Ophelia, Rosencrantz, Guildenstern,
and other lords attendant, with the guard carrying torches²⁵

John H. Long has identified a particular appropriateness in the constant

²¹ Messing, *Neoclassicism in Music*, p. 49.

²² Barringer, *Façades for Façade*, p. 144.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*, p. 134.

²⁵ Shakespeare, *Hamlet*, III.2, p. 131.

use throughout the play of the trumpet call, or “flourish” when heralding the entrance of the king; it is, he suggests, a signifier of Claudius’s hypocrisy, his ill motives hidden by a show of grandeur. Long draws our attention to an earlier moment in the play, not shown in Olivier’s film, when the players arrive at Elsinore:

Then the trumpets sound as though, with their signal for royal entrance, the king himself is approaching. Instead, in comes a company of wandering players. It seems odd that the players should be announced by a royal flourish; usually the trumpets sound before a performance, but not for the players outside their playhouses [...] [It] seems that this flourish is closely allied both with the hypocrisy of the king – hence the royal flourish – and with the professional hypocrites, the players [...].²⁶

In choosing to leave this moment out of the film, Olivier left Walton no choice but to apply much the same process to the opening of the play scene, as the king, queen and courtiers arrive. A strong, bright fanfare is heard as the torches descend the stairs (at the moment Shakespeare calls for the Danish March), and we might learn from Long’s commentary here again:

This episode is the turning point of the play, and for it Shakespeare pulled out all the stops, including the musical resources available and appropriate to the scene. The “Danish March” marshals Claudius to the revelation of his secret guilt, hidden until this occasion. The formal processional entry of king and court is contrived to form a dramatic contrast with the swirling confusion as Claudius interrupts the play and stumbles off the stage to the music of Hamlet’s wild song snatches.²⁷

Olivier and his director of photography, Desmond Dickinson, would have approved of Long’s use of the word “swirling”, given the beautifully executed, spinning long shot that forms the centrepiece of the construction of this scene. The fanfare itself does indeed contrast with the following action, in that it is almost emotionally neutral, far too martial in flavour for any clues to be gleaned about the chaos that is to follow. In many ways it conforms to Long’s thesis in that it sets up an atmosphere of formality which must then inevitably be unravelled. Walton’s gradual paring-down of the musical texture from the fanfare, through the Entry of the Players to the dumb-show music, contributes to the idea that the grandeur of the King is being analysed by Hamlet and effectively destroyed.

William Walton’s approach to the play scene of *Hamlet* has been analysed here as more a product of a modernist aesthetic than anything particularly in

²⁶ Long, *Shakespeare's Use of Music*, p. 107.

²⁷ *Ibid.*, p. 108.

tune with the first stirrings of the revival. His background as a composer very much allied with the French avant-garde, and his association with artistic circles who consciously placed themselves within the modernist orbit informed his use of an early music idiom. This mode of composition is not a historicist one but a look at period music through the lens of the new; the role of the neo-classicists in this context is essential. Furthermore, Walton was a natural screen composer, having responded to visual stimuli throughout his career; he understood the concept of diegesis to the extent that here he manipulates it expertly to match the cinematography. I have noted Hans Keller's early recognition of Walton's sophistication in his film work, especially with regard to the particular scene under scrutiny, analysed the wording of passages in Muir Mathieson's writing on the subject, and identified the composer's possible sources of inspiration. Walton's work is full of ghosts – but they only serve to enrich the music.

Sources

Walton, William: *Hamlet*. Autograph full score of the complete film music, 129 pages. Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Yale University, Manuscript FRKF 583.

Hamlet: A Shakespeare Scenario (arranged by Christopher Palmer). Score. Oxford: Oxford University Press: Music, 1990.

Hamlet (Laurence Olivier, 1948). DVD. © Two Cities Films Ltd. Licensed by Carlton International Media Ltd.

Literature

Monographs

Barringer, Tim: *Façades for Façade: William Walton, Visual Culture and English Modernism in the Sitwell Circle*. *British Music and Modernism, 1895–1960* (ed. Matthew Riley). Farnham: Ashgate, 2010, pp. 125–146.

British Music and Modernism, 1895–1960 (ed. Matthew Riley). Farnham: Ashgate, 2010.

Butt, John: *Playing With History: The Historical Approach to Musical Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Cooke, Mervyn: *A History of Film Music*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Donnelly, Kevin: *Wicked Sounds and Magic Melodies: Music in Gainsborough Melodramas*. *Gainsborough Pictures* (ed. Pam Cook). London: Cassell, 1997, pp. 155–169.

The Film Hamlet (ed. Brenda Cross). London: The Saturn Press, 1948.

- From Parry to Britten: British Music in Letters* (ed. Lewis Foreman). London: B.T. Batsford, 1987.
- Gainsborough Pictures* (ed. Pam Cook). London: Cassell, 1997.
- Gorbman, Claudia: *Unheard Melodies: Narrative Film Music*. Bloomington: Indiana University Press, 1987.
- Haskell, Harry: *The Early Music Revival*. Mineola: Dover, 1996.
- Keller, Hans: *Film Music and Beyond: Writings on Music and the Screen, 1946-59* (ed. Christopher Wintle). London: Plumbago Books, 2006.
- Lack, Russell: *Twenty Four Frames Under: A Buried History of Film Music*. London: Quartet, 1997.
- Long, John H.: *Shakespeare's Use of Music: The Histories and Tragedies*. Gainesville, FL: University of Florida Press, 1971.
- Messing, Scott: *Neoclassicism in Music: From the Genesis of the Concept Through the Schoenberg/Stravinsky Polemic*. Ann Arbor, MI: UMI Research Press, 1988.
- The Selected Letters of William Walton* (ed. Malcolm Hayes). London: Faber, 2002.
- Swynnoe, Jan G.: *The Best Years of British Film Music, 1936-1958*. Rochester: The Boydell Press, 2002.
- Taruskin, Richard: *The Pastness of the Present and the Presence of the Past. Text and Act: Essays on Music and Performance*. New York & Oxford: Oxford University Press, 1995.

Play text

- Shakespeare, William: *Hamlet* (ed. T.J.B. Spencer). London: New Penguin Shakespeare, 1980.

Journal articles

- Keller, Hans: Hamlet. *Music Review*, 9/3, pp. 197–198. Reprinted in *Film Music and Beyond: Writings on Music and the Screen, 1946-59* (ed. Christopher Wintle). London: Plumbago, 2006.
- Mathieson, Muir: A Note on Hamlet. *Film Music*, XIII/January–February 1954.
- Mathieson, Muir: William Walton. *Music Parade*, I.6.
- Mera, Miguel: Representing the Baroque: the Portrayal of Historical Period in Film Music. *The Consort*, Summer 2001, pp. 3–21.

Newspaper article

- Hoyle, Ben: British 'no-hoper' Slumdog Millionaire scents glory at Oscars. *The Times*, January 13, 2009.

Plates

Extracts reproduced by permission of Oxford University Press. All rights reserved.

Every effort has been made to obtain permission to reproduce images from *Hamlet* (Laurence Olivier, 1948) and no objection has been made by the Olivier Family after consultation.

Duh stare glasbe v Waltonovem *Hamletu*

Povzetek

Razprava preučuje slogovne elemente stare glasbe v partituri Williama Waltona za sceno Mišelovke (oz. igre v igri) v filmu *Hamlet*, ki ga je leta 1948 režiral Laurence Olivier. Ob tem se zastavlja vprašanje, do kolikšne mere je razvoj historične izvajalske prakse vplival na komponiranje glasbe v tem filmu oz. ali je mogoče med vplivi na filmsko glasbo *Hamleta* najti še druge dejavnike, neodvisne od procesa oživljanja historicistične prakse.

Glasba *Hamleta* je nastala v času, preden se je zares začelo masovno oživljanje historične izvajalske prakse, a do določene mere že izraža tendenco po vključitvi historične zavesti. Skladatelj je zelo veliko pozornosti namenil instrumentaciji ter vlogi glasbenikov v gledališču, predvsem v prizoru Mišelovke. Zato je vzajemna igra med diegetičnim in nediegetičnim načinom izvajanja glasbe (glasbo, ki jo izvajajo igralci, in glasbo, ki komentira dogajanje od zunaj) v partituri izjemno prefinjena.

Ne nazadnje pričujoča razprava vključuje tudi raziskavo domnevno še bolj pomembnega dejavnika – vpliva neoklasicizma v glasbi starejših evropskih sodobnikov *Hamleta*. Analitično je predstavljeno tudi kritično in deskriptivno pisanje o partituri Muira Mathiesona in Hansa Kellerja. Obenem članek na kratko obravnava tudi splošno uporabo glasbe v drami *Hamlet*, njene implikacije za obravnavano sceno ter Waltonov pristop do tega problema.

Translation / Prevod: Katarina Šter

Accessove podatkovne zbirke kot zgodovinarjevo orodje

MIHA SERUČNIK*

IZVLEČEK

Relacijske podatkovne zbirke so v slovenskem zgodovinopisju do sedaj še neuporabljen metodološki pripomoček. Članek na konkretnem primeru dela na primarnem viru predstavi njihovo uporabnost. Podatkovne zbirke so posebej uporabne v primerih, ko je treba obdelati večje količine podatkov.

KLJUČNE BESEDE

podatkovna zbirka, zgodovina, statistika, katastri, vinogradništvo

ABSTRACT

So far, relational databases have not been used as a methodological tool in Slovenian historiography. This article describes their application to a specific example in which an original historical source is analyzed. Databases are especially useful in cases in which large amounts of data need to be managed.

KEY WORDS

database, history, statistics, cadastres, viticulture

Zgodovinar se pri svojem delu pogosto srečuje z gradivom, ki vsebuje velike količine podatkov. Obseg dokumentov, ki so jih zapustili posamezni ustvarjalci, je začel hitro naraščati predvsem v 19. stoletju, ko se oblikujejo sodobni upravni organi.

Vzporedno z razvojem administracije se je postopoma oblikovala tudi uradna statistika. Že od leta 1829 je na Dunaju izhajala zbirka *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, ki pa je bila do štiridesetih let 19. stoletja tajna in nedosegljiva javnosti.¹ Omenjena serija se je pozneje preimenovala v *Österreichische Statistik* in omogoča raziskovalcu pogled od zgoraj na najrazličnejše vidike razvoja habsburške monarhije in njenih posameznih delov za skoraj celo stoletje. Pogled od zgoraj zato, ker gre za sumarne

* Dr. Miha Seručnik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, e-pošta: miha.serucnik@zrc-sazu.si

¹ Zwitter, *Prebivalstvo*, str. 45–46.

podatke za posamezne dežele, od zadnjih desetletij stoletja pa lahko podatke spremljamo na ravni okrajnih glavarstev in celo sodnih okrajev.

Pri uradnih statističnih podatkih imamo seveda opraviti z gradivom, ki je šlo skozi proces zbiranja, preračunavanja ter odbiranja in končno objave. Zaradi tega je delo z uradnimi statistikami na eni strani omejujoče, po drugi pa statistike omogočajo generalne sodbe na podlagi uradnih podatkov. Seveda ne gre podcenjevati zapletov, do katerih hitro pride, ko želimo narediti primerjave za daljša časovna razdobja, saj so se v 19. stoletju zgodile številne politične in administrativne spremembe, reforme merskega sistema in menjave valute. Dodatne zaplete prinaša še širjenje tem in rubrik v statističnem gradivu. Zaradi tega so poznejše objave bolj povedne, a jih težko primerjamo s podatki iz zgodnejšega obdobja.

Precej bolj kompleksen vir predstavlja primarno različno gradivo popisov. Za Ljubljano so se npr. ohranile naznaničnice popisov prebivalstva od 1869 do 1910. Z njimi se je ukvarjal Andrej Studen, ki je na njihovi podlagi izdelal podrobno mikroštudijo bivanjskih razmer v Ljubljani.²

Nekoliko bolj obdelano in strukturirano gradivo predstavljajo spisi zemljiškega katastra za posamezne katastrske občine. Za območje Kranjske jih hrani Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani.³ Tu imamo opravka s preglednicami, ki vsebujejo podatke o zemljiških posestnikih in njihovih nepremičninah. S tem virom sem se ukvarjal tudi sam, zato se mu bom v nadaljevanju podrobneje posvetil in na njegovem primeru pokazal, kako je mogoče uporabiti podatkovno zbirko.

V obeh primerih gre za gradivo, ki vsebuje velike količine podatkov. Ti raziskovalca postavljajo pred problem, kako jih smiselno obdelati. Z vprašanjem se soočimo vsakič, ko je ustvarjalec gradiva zbiral podatke oziroma vodil evidence, kot so na primer registri podjetij, zapuščinski inventarji ali župnijske matice. Pred podobne odločitve smo postavljeni tudi, če želimo statistično obdelati podatke iz periodičnih poročil, ki so bila pisana po ustaljenem vzorcu.

Če struktura podatkov ni preveč zapletena, se lahko odločimo za izdelavo tabel, za kar danes običajno uporabimo računalniški program Microsoft Excel. Ta nam omogoča, da številske podatke preračunavamo – seštevamo, izračunamo povprečja, za naprednejše uporabnike so na voljo tudi statistična orodja. Pri teh gre v bistvu za vnaprej pripravljene enačbe, s pomočjo katerih lahko analiziramo svoje podatke.

Zadeve se zapletejo, ko imamo pred seboj gradivo, ki vsebuje več različnih, medsebojno povezanih vrst podatkov. Zadevo si oglejmo na konkretnem primeru franciscejskega katastra za katastrsko občino Kostanjevica.

² Studen, *Pedenarca, ksel*.

³ ARS, Fonda AS 176 in AS 181.

Slika 1: Izsek iz parcelnega zapisnika (protokola) za katastrsko občino Kostanjevica na Krki (vir: ARS, AS 176, N132 – katastrska občina Kostanjevica)

Kot je vidno že na prvi pogled, imamo opravka s tabelo, ki vsebuje številne rubrike. Obrazec sicer na dveh straneh združuje celo vrsto podatkov, vendar imamo po drugi strani zaradi takšne organiziranosti tabele precejšnje težave, če želimo ugotoviti, koliko je na primer sadovnjakov ali pa kolikšna je bila njihova skupna površina v katastrski občini. To nalogo so sicer že v času nastanka katastra opravili davčni uradniki, ki so izračunavali skupne površine katastrskih kultur, vendar pa lahko iz parcelnih protokolov pridobimo še druge podatke, ki nam iz sumarnih evidenc niso na voljo.

Tako denimo želimo izvedeti, koliko je bilo davčnih zavezancev v posameznem kraju ali kakšna je bila povprečna površina, ki jo je imel v lasti posamezen zemljiški posestnik.

Temeljna enota našega obrazca je zemljiška parcela, saj ima vsaka svojo številko in lastno vrstico. Stolpci tabele so namenjeni posameznim rubrikam, ki nam nudijo dodatne informacije o zemljišču. Toda če želimo dobiti odgovore na pravkar naštetá vprašanja, moramo podatke reorganizirati.

Prijem, ki omogoča, da preglednico pred nami razvozlamó, je, da ugotovimo, katere so osnovne skupine podatkov (oziroma entitete), s katerimi imamo opravka, in jih nato ločimo. Če poenostavimo, sta na obrazcu dve skupini podatkov. Prva se nanaša na zemljiške parcele,⁴ druga pa na lastnika nepremičnine.⁵

⁴ Začenši z drugim stolpcem si sledijo ime ledine, številka parcele, in v štiri podrubrike razdeljena pravna lastnost zemljišča (dominikalno ali gosposko in rustikalno ali kmečko). Na desni strani pole se opis zemljišča nadaljuje z rubrikami o zemljiški kulturi, površini, bonitetnem razredu, čistem donosu in kapitalski vrednosti.

⁵ Podatki o lastniku si sledijo takole: hišna številka bivališča, ime in priimek, stan, kraj bivanja.

Nro. der Blatte	Nro. der Parzell.	Gefällige Eignung der Grundstücke		Des Eigenthümers			Des Grundstückes						
		Dominical	Heritad	Land	Vor und Zuname.	Stand.	Wohnort	Kulturr	Flächen Inhalt	Class.	Reiner zahlf. Ertrag	Capital Werth nach	Wirth schaft
				Nro.				in Metall Müssen.					
								fl. kr.	fl. kr.	fl. kr.			
XI		Podatki o parceli		Podatki o lastniku			Podatki o parceli						
				74	Perceh	John	Land						
				75	Konstanz	John	Land						
				76	St. Peter	John	Land						
				77	St. Peter	John	Land						
				78	St. Peter	John	Land						
				79	St. Peter	John	Land						
				80	St. Peter	John	Land						
				81	St. Peter	John	Land						
				82	St. Peter	John	Land						
				83	St. Peter	John	Land						
				84	St. Peter	John	Land						
				85	St. Peter	John	Land						
				86	St. Peter	John	Land						
				87	St. Peter	John	Land						
				88	St. Peter	John	Land						
				89	St. Peter	John	Land						
				90	St. Peter	John	Land						

Slika 2: Organiziranost podatkov v zapisniku zemljiških parcel franciscejskega katastra

Če bi na primer želeli izvedeti, kdo vse je bil zemljiški lastnik v katastrski občini Kostanjevica, bi se lahko lotili izdelave posebne tabele, v katero bi izpisovali vsa imena iz rubrike »Vor und Zuname«. Nekateri ljudje so imeli v lasti več parcel, zato se njihova imena v parcelnem zapisniku ponavljajo. Za naš namen je ponavljanje lastnikovega imena seveda nesmiselno, zato pa bi lahko ob ime dodali rubriko »število parcel v lasti«. Obe rubriki – ime in priimek ter število parcel – sta lastnosti oziroma atributa skupine podatkov oziroma entitete »zemljiški lastniki«.

Obrazec vsebuje tudi podatke o bivališču posameznega lastnika in če nas zanima, koliko različnih lastnikov je živel v posameznem kraju, moramo pravkar opisani postopek ponoviti. S tem oblikujemo novo entiteto z imenom »bivališče«, ki vsebuje rubriki »kraj« in »število lastnikov«.

Z izločitvijo podatkov o lastnikih in njihovih bivališčih v ločeni tabeli nam v parcelnem zapisniku še vedno ostanejo podatki o nepremičninah. Slednji sestavljajo tretjo entiteto parcele, ki vsebuje rubrike »parcelna številka«, »površina parcele«, »katastrska kultura«, »katastrski donos«.

S takšno reorganizacijo postanejo podatki parcelnega zapisnika precej bolj obvladljivi in nam nudijo odgovore na zastavljena vprašanja. Toda predlagani postopek je še vedno daleč od idealne rešitve. Predvsem je problematično, da se podatki iz tabel nanašajo drug na drugega, tabele pa so ločene. Poleg tega smo na primer število parcel v lasti posamezne osebe pridobili z ročnim seštevanjem. To zagato rešujejo relacijske zbirke podatkov, ki nam omogočajo, da tabele oziroma entitete med seboj povežemo in s tem dobimo potrebno fleksibilnost. Računalniški program, s katerim lahko izdelamo

takšno zbirko podatkov, je vključen v programski paket Microsoft Office Professional in se imenuje Microsoft Access.⁶

Reorganizacija podatkov v smiselne entitete je dejansko prvi korak pri zasnovi podatkovne zbirke. Priporočljivo je, da si strukturo nastajajoče zbirke podatkov skiciramo na list papirja. Odločimo se, katere tabele bomo oblikovali in kakšne rubrike bodo vsebovale. Obenem ugotovimo, v kakšnem hierarhičnem razmerju so tabele med seboj.

V našem primeru najdemo v kraju Kostanjevica številne lastnike zemljiških parcel. Za Kostanjevico potrebujemo v tabeli *Kraji* en sam vnos. Na drugi strani bo v tabeli *Lastniki* veliko vnosov – za vsako osebo po eden –, ki se bodo sklicevali na mesto vnosa »Kostanjevica« v tabeli *Kraji*. Pravimo, da sta tabeli v odnosu oziroma relaciji ena proti mnogo.

Dobra orientacija pri snovanju tabel so vnosi, ki se v viru ponavljajo. V takih primerih vemo, da jim je treba dodeliti samostojno tabelo v podatkovni zbirki. Nova tabela bo tako nadrejena podatkom, ki so ostali v prvotni tabeli.



Slika 3: Prikaz relacij med podatki v povezanih tabelah

Kot je razvidno s Slike 3, smo podatkom dodali rubriki »IDkraj« in »IDlast«, ki ju v viru ni. Dodani stolpec se v žargonu MS Accessa imenuje primarni ključ. Primarni ključ je poseben identifikator, ki programu omogoča, da v tabeli najde želeni vnos. Zaradi tega mora biti unikatni, to je, znotraj

⁶ Seveda Access ni edino programsko orodje za izdelavo relacijskih zbirk podatkov. Od številnih programov omenimo še odprtokodni (in torej brezplačen) paket Open Office, ki vključuje program Base. Prednost Microsoftovega programa je predvsem v podpori, saj je poleg namenskih spletnih forumov uporabnikom na voljo tudi obširna literatura v obliki učbenikov oziroma priročnikov.

svoje tabele se ne sme ponavljati (namesto naraščajočih števil bi lahko uporabili tudi unikatno zaporedje črk ali kombinacijo števil in črk).

S tem smo že prišli do bistvenega dela priprav: tabele moramo namreč med seboj povezati. To storimo tako, da v podrejeni tabeli ustvarimo stolpec, v katerega bomo vnašali sklice na primarne ključne nadrejene tabele. S tem dobimo v podrejeni tabeli situacijo, ki spominja na tabelo v obrazcu zemljiškega protokola, le da se namesto besed ponavljajo številke.

Ko odpremo tabelo *Kraj*, ki je v naši podatkovni zbirki najvišje, lahko iz nje odpiramo tabele, ki so z njo v relaciji in jih program prikaže kot gnezdene v glavno tabelo.

IDkraj	ImeKrajaSlo	Dodajanje novega polja				
6 Kostanjevica						
IDlast	Priimek	Ime	HišnaŠt	Dodajanje nov		
1	Sekola	Anton	2			
2	Bohte	Marija	3			
3	Dovjak	Janez	4			
4	Bučar	Janez	5			
IDparcele	ŠtParcel	Kultura	Ra	Pc	Povi	KatDc
N132_1	1	neplošno	1	0	58	0,00
N132_10	10	vrt	2	0	355	3,00
N132_100	100	travnik	4	0	1333	5,61
N132_1000	1000	njiva	5	1	1290	7,68
N132_1003	1003	njiva	5	0	1321	3,50
N132_1005	1005	njiva	5	0	712	1,89
N132_1006	1006	travnik	5	0	300	0,89
*	0					
5	Šinkovič	Anton (izbrisan)	6			
6	Stanič	Jožef	7			
7	Matko	Marija	8			
8	Košak	France	9			
9	Medven	Jožef	10			

Slika 4: Gnezdene tabele

Na Sliki 4 vidimo zbirko z že vnesenimi podatki. Na vrhu je kraj »Kostanjevica«, v katerem so bili doma številni lastniki. S poudarjenimi robovi sta zamejeni gnezdeni tabeli *Lastniki* in *Parcele*. Eden od posestnikov je bil Janez Bučar, lastnik več različnih parcel. Slednje so prikazane v drugi gnezdeni tabeli, kjer vidimo podatke o površini, katastrski kulturi itd.

Na tej stopnji bi se že lahko lotili vnašanja podatkov, toda v Accessu nam je na voljo precej boljši način. Za vnos podatkov si namreč lahko oblikujemo obrazce, s pomočjo katerih omejimo število motečih elementov na zaslonu in se tako izognemo možnim napakam.



The screenshot shows a Microsoft Access form window titled 'frmParcele'. The form contains several text boxes for data entry, each with a label on the left and a value in the box:

Parc. št.:	1
IDlast:	Janez Bučar, Kostanjevica 5
Kultura:	neplodno
Razred:	1
Orali:	0
Sežnji:	58
Donos:	0,00

Slika 5: Obrazec za vnos podatkov

Obrazec na Sliki 5 sledi zaporedju rubrik v parcelnem zapisniku. Osebnostne podatke o lastnikih bi morali v našem primeru vnašati na ločenem obrazcu, nato pa bi se lotili vnašanja podatkov o posameznih parcelah. Pri vnosu imena lastnika določene parcele je tega treba le še izbrati s spustnega seznama. Na tej točki že lahko rečemo, da delamo z aplikacijo, ki je sicer precej osnovna, toda zadošča našim potrebam. Sledi najbolj monotona naloga – vnašanje podatkov.

Ko s slednjim zaključimo, pride na vrsto analiza. Tedaj se nam ves vloženi trud prične obrestovati. Access vključuje orodje za oblikovanje poizvedb. S slednjimi lahko na presenetljivo veliko načinov prikličemo podatke iz zbirke, jih kombiniramo in preračunavamo.

Zaporedje stolpcev oziroma rubrik v poizvedbi ni odvisno od tega, v kateri tabeli se nahajajo njihovi izvorni podatki. Z uporabo dveh enačb na primeru s Slike 6 je program preračunal vrednosti skupnih površin nepremičnin, razdeljenih glede na lastnike in tip katastrske kulture. Pri vnašanju podatkov o površini v zbirko smo uporabili orale in kvadratne sežnje, ki so bili v habsburški monarhiji v veljavi pred vpeljavo metričnega sistema. Ker stare avstrijske mere niso bile zasnovane na desetiškem sistemu, manjših enot (kvadratnih sežnje) ne moremo preprosto spremeniti v večje (orale) s premikanjem decimalne vejice, zato je potrebno podatke za obe enoti vnašati v ločena stolpca. Vsoto v poizvedbi je zato program izračunal s pomočjo posebne enačbe. Rezultati so vidni na Sliki 6 v drugem stolpcu z desne. V skrajnem desnem stolpcu so prikazane iste površine, preračunane v are.

Primek	Ime	Kraj	Hišna št.	Kultura	Površina	Metrično
Bučar	Janez	Kostanjevica	5	njiva	3 oralov 123 sežnjev ²	177,06 arov
Bučar	Janez	Kostanjevica	5	travnik	1 oralov 33 sežnjev ²	58,73 arov
Bučar	Janez	Kostanjevica	5	vrt	0 oralov 355 sežnjev ²	12,77 arov
Bučar	Janez	Kostanjevica	5	neplošno	0 oralov 58 sežnjev ²	2,09 arov
Dovjak	Janez	Kostanjevica	4	stavbišče/dvorišče	0 oralov 498 sežnjev ²	17,91 arov
Šinkovič	Anton (izbrisan)	Kostanjevica	6	stavbišče/dvorišče	0 oralov 715 sežnjev ²	25,72 arov
Šinkovič	Anton (izbrisan)	Kostanjevica	6	vrt	0 oralov 77 sežnjev ²	2,77 arov

Slika 6: Poizvedba, ki prikazuje skupne površine zemljišč posameznega lastnika ne glede na katastrsko kulturo

Če iz poizvedbe izključimo rubriko »katastrska kultura«, se število izpisanih vrstic zmanjša – za vsakega lastnika dobimo po en zapis. Z uporabo iste enačbe kot v predhodnem primeru je program izračunal skupno vrednost vseh površin posameznega lastnika, ne glede na katastrsko kulturo. V zadnjem stolpcu je prikazana informacija, koliko parcel ima posamezen lastnik.

Izračunali bi lahko tudi povprečno vrednost parcel, prikazali samo največjo ali najmanjšo vrednost, samo parcele večje od četrta in manjše od pol hektara itd. Prav tako lahko izračunamo število posestnikov po posameznih vaseh, prebivalci katerega kraja so imeli največja zemljišča in drugo.

Podatkovna zbirka torej ponuja močno orodje za obvladovanje in fleksibilno analizo velikih količin podatkov, pri čemer nas do določene mere sicer omejujejo zakonitosti podatkovne zbirke, toda precej je odvisno predvsem od povednosti vira ter naše domiselnosti.

Vsekakor se lahko pripeti, da računalniška obdelava podatkov izpostavi pomanjkljivosti vira, ki pred tem niso bile vidne. V okviru svojega doktorskega dela⁷ je avtor izdelal mikroštudijo manjšega vinogradniškega območja v okolici Velike Doline⁸ na vzhodnem Dolenjskem. Povod za mikroštudijo je bila želja preveriti, kako velika je bila posest ljudi, ki so bili v zadnji četrtini 19. stoletja lastniki vinogradov in kolikšen delež njihove skupne posesti so ti predstavljali.

Vir za študijo je predstavljalo gradivo reambulančnega katastra za Kranjsko iz zadnje četrtine 19. stoletja in se po strukturiranosti v marsičem razlikuje od svojega predhodnika (franciscejskega katastra), ki je nastal skoraj pol

⁷ Seručnik, *Trtna uš in njeni vplivi*.

⁸ Izg. Velika Dólina.

stoletja prej. Najbolj opazna razlika je, da v parcelnem zapisniku ni nobenih podatkov o lastniku posamezne nepremičnine. Iz omenjenih zapisnikov izvedemo le parcelno številko, katastrsko kulturo, površino in čisti donos parcele. Za podatke o lastnikih je treba odpreti ločene zapisnike zemljiških lastnikov. V njih najdemo poleg osebnih podatkov lastnika še parcelne številke in izračuna skupne površine in čistega donosa vseh parcel.

Slika 7: Levo izsek iz parcelnega zapisnika, desno izsek iz zapisnika zemljiških lastnikov (vir: ARS, AS 181, N71 – k. o. Velika Dolina)

Po združitvi podatkov obeh zapisnikov se je pokazalo, da je določen delež parcel ostal brez lastnika. Pri tem je treba poudariti, da so zapisniki uradne evidence, na podlagi katerih so izračunali skupne površine posameznih katastrskih kultur, razdeljene po bonitetnih razredih. Te podatke so okrajni davčni uradi preko Ljubljane poslali v posebej predpisanih seznamih na Dunaj, kjer so na njihovi osnovi določili novi zemljiški davek. Na podlagi popisa lastnikov bi na drugi strani morala biti določena obdavčitev posameznih lastnikov kmetijskih zemljišč.⁹

Zakon je od lastnikov sicer terjal, da sporočijo neujemanje z dejanskim stanjem, kot tudi vse tekoče spremembe, toda primerjava katastrskih evidenc z župnijskim zapisnikom duš (*status animarum*)¹⁰ je v številnih primerih izkazala precejšnje neujemanje. Nekajkrat se je pokazalo, da je bil v katastru navedeni lastnik že dlje časa mrtev. To se ni dogajalo le pri posesti navadnih kmetov. V parcelnem zapisniku katastrske občine Velika Dolina, ki je datiran z 19. oktobrom 1880, najdemo barona Gustava Auersperga, umrlega že konec januarja istega leta.¹¹

Če je mogoče argumentirati, da je od baronove smrti minilo premalo

⁹ O pripravi reambulančnega katastra glej Seručnik, Reambulančni kataster, str. 491–504; Gollec, Zemljiški katastri, str. 339–396.

¹⁰ NŠAL, Status animarum župnije Velika Dolina, 1881–1904.

¹¹ ARS, AS 181, N71 – k. o. Velika Dolina, zapisnik posestnikov; Preinfalk, *Auerspergi*, str. 442.

časa, da bi uradnikom kostanjeviškega davčnega urada uspelo vnesti popravke v novo nastajajoče evidence, je to teže storiti za Matijo Unetiča, kmeta iz Velike Doline, ki je bil v času, ko so zaključili zemljiški zapisnik, mrtev že najmanj deset let.¹²

Primerjava zemljiškega katastra in župnijskega zapisnika duš je nadalje v določenem številu primerov pokazala, da je hišni gospodar, ki ga navaja popis duš, že pripadal mlajši generaciji in osebo iz katastra najdemo vpisano med ostalimi prebivalci gospodinjstva, ki niso bili člani jedrne družine gospodarja (mož, žena in otroci). V teh primerih gre torej za očeta, ki je kmetijo predal sinu (dejanskemu hišnemu gospodarju), česar pa evidenca zemljiškega katastra ni zabeležila.

Omenjene nekonsistentnosti so najverjetneje posledica prevelikega zanašanja na predhodne katastrske evidence in zemljiško knjigo. Za tak pristop so se snovalci reambulančnega katastra verjetno odločili, ker niso želeli ponoviti izkušnje s fanciscejskim katastrom, ki je začel nastajati v dvajsetih letih 19. stoletja, v veljavo pa je stopil šele dve desetletji pozneje.¹³

Zaradi povedanega lahko sklenemo, da analizirani podatki ne morejo dati točne slike zemljiških razmerij v trenutku nastanka reambulančnega katastra. Podatki, ki jih dosegljive evidence vsebujejo, so vsaj pri lastništvu nepremičnin izrazito diahrono narave.

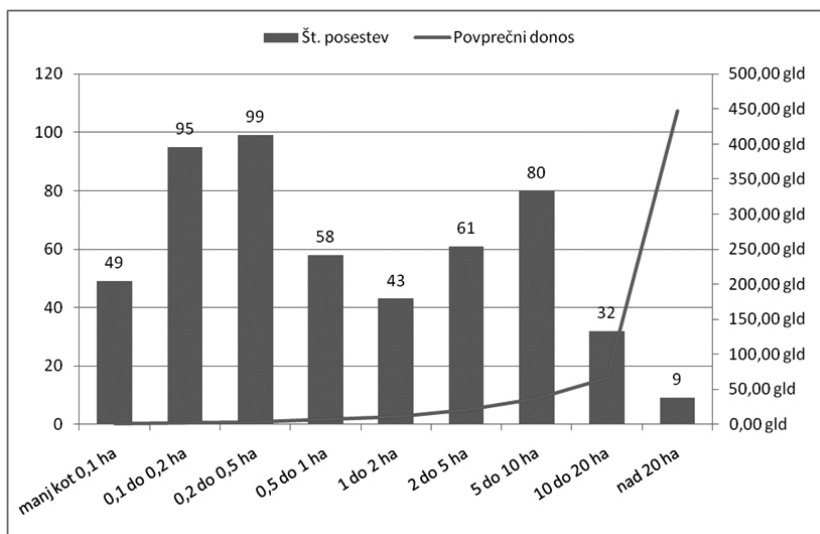
Po drugi strani je treba opozoriti, da gre za gradivo, na podlagi katerega so v devetnajstem stoletju ne le izračunavali zemljiški davek, ampak so ti podatki našli svoje mesto tudi v uradnih statistikah tistega časa. Na njihovi podlagi temeljijo analize gospodarskih razmerij, ki so jih opravili že v 19. stoletju, in poznejše sodbe zgodovinarjev na podlagi uradne statistike.

Zaradi tega je opravljena mikroštudija tudi potrdila sliko izrazite razdrobljenosti kmečke posesti, kot so jo ugotavljali že sodobniki. Največ skrbi je zbujala prevlada posestev, ki niso mogla preživljati družin svojih lastnikov. Če k temu prištejemo še naraščanje prebivalstva in pomanjkanje industrijskih središč, v katerih bi se ljudje lahko zaposlili, ter kronično zadolženost

¹² Matija Unetič je v katastru naveden kot zemljiški posestnik na naslovu Velika Dolina 2. V župnijskem zapisniku duš (status animarum) na drugi strani najdemo na tem naslovu četrtinskega kmeta Jožefa Vovka, ki se je 1870 poročil z vdovo Katarino Unetič, rojeno Bukovinski. Katarinin sin iz prvega zakona, Jure Unetič, je po očimovi smrti postal novi gospodar kmetije. ARS, AS 181, N71 – k. o. Velika Dolina, zapisnik posestnikov; NŠAL, Status animarum župnije Velika Dolina, 1881–1904, str. 120.

¹³ Temu v prid govori tudi dejstvo, da so se dela v zvezi z reambulančnim katastrom sprva odvijala precej počasi. Od zakona, ki je leta 1869 odredil revizijo zemljiškega davka, je na Kranjskem posebna deželna komisija potrebovala do pomladi 1875 za določitev klasifikacijskih tarif – torej za pripravljalna dela. Šele nato so lahko lokalni davčni uslužbenci pristopili k cenzitvi donosov zemljišč po katastrskih občinah. Oblasti na Dunaju so nato postopke pospešile z dvema zakonoma v letih 1879 in 1880, s pomočjo katerih so zadeve zaključili do konca leta 1880. Takšen razvoj dogodkov je verjetno tudi pustil posledice na kakovosti opravljenega dela. Prim. Seručnik, Reambulančni kataster, str. 491–504.

zemljiških lastnikov, postane jasno, zakaj so se ob izteku 19. stoletja ljudje tako množično izseljevali v tujino.



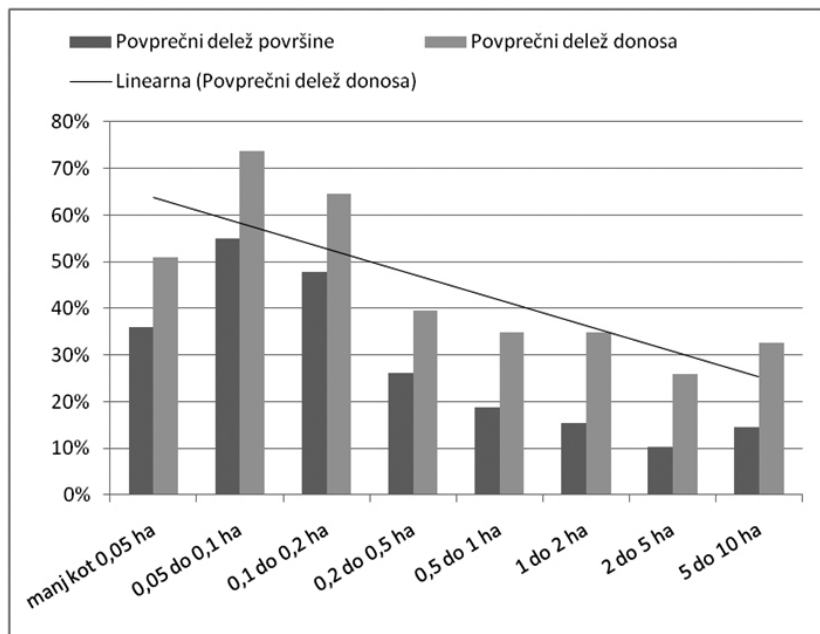
Grafikon 1: Primerjava številčnosti kmetij glede na njihovo velikost in povprečni čisti katastrski donos na območju župnije Velika Dolina

Na koncu s pomočjo dveh grafičnih ponazoritev še na kratko prikažimo rezultate opisane mikroštudije. V primerjavo, prikazano na Grafikonu 1, so bile vključene kmetije lastnikov, ki so imeli stalno bivališče na območju župnije Velika Dolina. Izločene so bile nepremičnine v lasti cerkve (župnija in podružnične cerkve) in občine (ceste ipd.). Najbolj izstopajo zelo majhna posestva, ki niso omogočala kakih realnih dohodkov. Povprečni čisti katastrski donos kmetij s površino od 5 do 10 hektarov je znašal 37,20 gld.¹⁴ Pod to mejo so povprečni donosi čedalje manjši in pri najmanjših posestih niso dosegali niti enega goldinarja na leto.

Analiza podatkov o deležu vinogradniških površin znotraj posameznih kmetij je dala naslednje rezultate: vinograde je imelo kar 86 % v primerjavo vključenih kmetij. Na Grafikonu 2 je jasno izražen velik pomen, ki so ga imeli vinogradi za najmanjše posesti, saj so ustvarili znatne katastrske donose. Relativne vrednosti donosov so bile vselej višje od deleža vinogradniških površin znotraj posamične kmetije. Obenem dosejata oba kazalca najvišje vrednosti pri najmanjših skupinah kmetij. Večje kmetije so namreč

¹⁴ Pet hektarov je meja, nad katero je kmetija po izračunih Jožeta Mačka zmogla preživljati eno družino. Prim. Maček, Uvajanje dosežkov, str. 15–19.

vključevale obsežnejše sklope drugih katastrskih kultur, tako da je večji delež katastrskih donosov izviral od njiv in gozdov.¹⁵



Grafikon 2: Povprečni deleži vinogradov glede na njihovo skupno velikost in povprečne deleže njihovih katastrskih donosov na posameznih kmetijah

Naj sklenem: podatkovna zbirka predstavlja močno orodje, s pomočjo katerega lahko zgodovinar obdela velike količine med seboj povezanih podatkov. Razen opisanega primera, na katerem smo analizirali katastrsko gradivo, je podatkovna zbirka lahko v pomoč v številnih primerih. Tako si lahko z njo pomagamo pri raziskovalnem delu iz historične topografije. V tem primeru nam je v pomoč pri vzporejanju sodobnih krajevnih in ledinskih imen z zgodovinsko izpričanimi oblikami, h katerim lahko nato dodamo še podatke o viru in dataciji. Druga možnost je na primer delo s podatki o članih različnih družb in društev, ali pa s seznama vojnih žrtev itd. Prav tako se odpirajo številne možnosti na področju gospodarske zgodovine.

Podatkovne zbirke so dandanes vsesplošno v uporabi na številnih področjih od trgovinskih blagajn do specializiranih zbirk raziskovalnih institucij, da niti ne omenjamo raznih varnostnih služb ali državnih institucij. Laik se z njimi najhitreje sreča ob uporabi svetovnega spleta, pa naj je to nakup

¹⁵ Slednji so imeli največji pomen pri velikih kmetijah, ki niso vključene v primerjavo na Grafikonu 2.

preko spletne trgovine ali brskanje po knjižničnem katalogu. Kot zgodovinarjevo metodološko orodje podatkovne zbirke – vsaj po avtorjevem védenju – še niso bile uporabljene. To je bržkone posledica dejstva, da se zgodovinarji osredotočamo predvsem na iskanje in interpretacijo virov. Slednji so za vsako zgodovinsko obdobje specifični in zgodovinarji moramo vložiti kar nekaj truda, preden zmoremo tekoče brati gradivo. Ob tem zna marsikdaj trpeti seznanjenost z možnostmi, ki jih ponuja računalniška oziroma informacijska tehnologija.

Računalniška obdelava podatkov zgodovinarju omogoča analize, ki v preteklosti niso bile mogoče. Ob tem je treba še enkrat opozoriti na možnost, da po opravljenem delu ugotovimo manjšo zanesljivost gradiva, kot smo prvotno predvidevali. Po drugi strani pa je tudi razkritje tovrstne nezanesljivosti primarnega gradiva že samo po sebi pomemben podatek.

Viri

Arhiv Republike Slovenije [ARS]: AS Fond 176 – Franciscejski kataster za Kranjsko, 1823–1869.

Arhiv Republike Slovenije [ARS]: AS Fond 181 – Reambulančni kataster za Kranjsko, 1867–1882.

Nadškofijski arhiv Ljubljana [NŠAL]: Status animarum župnije Velika Dolina, 1881–1904.

Literatura

Bradač, Primož: *Popoln vodič skozi Access 2003*. Ljubljana: Pasadena, 2005.

Golec, Boris: Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja. Del 2. *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 33/2, 2010, str. 339–396.

Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledih mogočnega tura*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Maček, Jože: Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848–1941. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani – Agronomija*. Suplement 21. Ljubljana: Oddelek za agronomijo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, 1995.

Seručník, Miha: Reambulančni kataster za Kranjsko. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 57/3, 2009, str. 491–504.

Seručník, Miha: *Trtna uš in njeni vplivi na gospodarske in socialne razmere v vinorodnih območjih Kranjske med letoma 1880 in 1914*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2010 (doktorska disertacija, tipkopis).

Studen, Andrej: *Pedenarca, ksel, kelnarca, žnidar. Socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic 1869–1910*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1993.

Zwitter, Fran: *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana: Znanstveno društvo v Ljubljani, 1936.

Microsoft Access Databases as a Historian's Tool

Summary

Historians often encounter sources containing large quantities of data. Throughout the nineteenth century, the modern apparatus of government slowly developed in the Habsburg Empire. As a result, the amount of documents created by various administrative bodies grew steadily. Managing the large amounts of data contained in these materials can pose a real problem for the researcher. One possible solution is organizing the data in a database.

The first part of this article describes the basic concepts of creating a database and discusses its application to a case study conducted by the author on material from a late nineteenth-century cadastre. The second part of the article consists of an abridged presentation of the findings. The goal of the case study was to verify the structure of land ownership among the peasants in a winegrowing region in nineteenth-century Carniola and the degree to which their farms consisted of vineyards. The study confirmed extreme fragmentation of land ownership, which was a problem observed by contemporaries even in the nineteenth century. The analysis showed that as many as 86% of the farms compared had vineyards. The significance of winegrowing was greatest for the smallest farms, which earned the greater part of their land income from it. Larger farm owners had real estate that mostly consisted of fields and forest, from which they gained the majority of their income.

Finally, the article discusses some of the problems encountered while working with historical sources. The cross-referencing of data from the cadastre with the parish registry known as the *Status Animarum* revealed inconsistencies. In several cases it appeared that the officials that took part in creating the cadastre had entered outdated data. Thus, according to the parish registry, quite a few land owners in the cadastre were already dead at the time when the final protocols of the cadastre were completed.

Dejan Zadravec
Mojca Horvat
Daša Koprivec
Gašper Cerkovnik
Katarina Šter
Alexis Bennett
Miha Seručnik

Historični seminar 9

je dostopen tudi na spletni strani
<http://hs.zrc-sazu.si/eknjiga/HS9.pdf>

15 €



<http://zalozba.zrc-sazu.si>